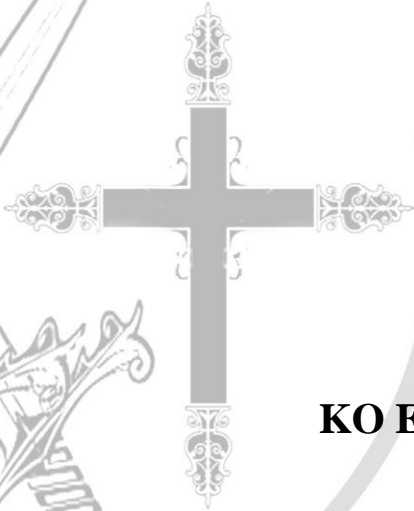

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'Aho	Tu'apulelulu, 09 Sune 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Poasi Tei
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tatafu Moeaki
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. <i>Sangster</i> Saulala
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Vili Hingano
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 4/2022 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

**'Aho: Tu'apulelulu 9 Sune, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		<p>4.1 Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2023 • Fakamatala Patiseti 2022/2023 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2022/2023 - 2024/2025
		<p>4.2 Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga (fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022)</p>
		<p>4.3 Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022 (fekau'aki mo e No Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he \$15 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023)</p>
		<p>4.4 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Ta'u 'Oku Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021</p>

		<p>4.5 Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2022:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Ke fakalahi e Pa'anga Tokoni Fakavahenga ii. Ke monomono 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono ngaue'aki 'o e Pa'anga Tokoni Fakavahenga iii. Ngaahi 'A'ahi ki he Vahenga 'i tahi iv. Ngaahi 'A'ahi ki Tu'apule'anga v. 'Ofisi 'o e Kau Fakafofonga mei tahi vi. Tokoni ki he folau vakatahi 'a e ngaahi vahefonua
Fika 05	:	Kelesi

Fakahokohoko ‘o e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	11
Lotu	11
Ui ‘a e Fale	11
Poaki.....	11
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	11
Hoko atu pē founga ngāue tali he Fale ke fakakakato ngāue ‘Esitimeti & Patiseti	12
‘Asenita ngāue Fale.....	12
Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato	12
Fokotu’u ke fai ha tokanga makehe ki he malu mo e hao kau ‘Ofisa Polisi.....	13
Fokotu’u ke fai ha tokanga fakame’angāue ki he malu polisi fakakolo.....	14
Kole ke fokotu’u ha pilīsone ‘i Niuatoputapu.....	15
Kole ke fakalelei’i pilīsone ‘Api Polisi Niuafu’ou.....	16
Tokoni lahi polisi fakakolo ki he ngāue kau polisi	16
Kole ke fakatokanga’i ngāue lelei kau polisi fakakolo	17
Tokanga ke ‘uluaki mau me’a fakalao ki he kekeke kimu’a langa pilīsone	17
Mahu’inga ke fakatokanga’i nofo’anga polisi fakakolo	19
Mahu’inga ke tokangaekina tu’unga mo’ui lelei kau polisi.....	20
Tokanga ki he ako polisi Potungāue Polisi	20
Tui totonu fakahoko tatau pē ako ma’a e kau polisi ki he kau polisi fakakolo.....	21
‘I ai tokanga fiema’u ke fakatokolahi kau polisi.....	21
Mahu’inga fakatokolahi kau polisi ki hono tau’i faito’o konatapu.....	21
Tui makatu’unga malu kolo, koloa kakai he lahi e fakaivia fakahoko ki he Potungāue Polisi	24
Fokotu’u pea poupu’i Vouti Potungāue Polisi	24
Vouti 16 – Potungāue Ako	24
Hiki’aki 14.8 miliona Vouti Potungāue Ako	24
1.9 miliona vahe’i fokotu’u mo kamata ‘Univēsi Fakafonua ‘a Tonga.....	24
Toko 3000 tupu lavemonū totongi ‘enau ako mei he poloseki <i>SET</i>	24
Poloseki fo’ou – <i>Safer school</i>	25
Kole fakama’ala’ala kehekehe kau ngāue aleapau (<i>contract labour</i>) lau’aho angamaheni.....	25
‘I ai tokanga ngaahi ako ma’olunga ange tautautefito ngaahi ako tekunikale	26
Tokanga fakalelei’i ngaahi me’angāue ngāue’aki ‘Apiako Tekinikale Fokololo	26
Kole ke tokangaekina Va’a ‘Alu Tahī mo ‘enau mahu’inga ki he’etau fakalakalaka faka’ekonōmika.....	26

Faka'amu ki ha vaka ma'a e tafa'aki 'Alu Tahī 'Apiako Tekinikale Fokololo	27
Kole ha ngaahi naunau ako tāmāte afi lelei ma'a e 'Apiako 'Alu Tahī Fokololo.....	27
'I ai tokanga ke fakalelei'i ngaahi nofo'anga fakafaiako he 'otu motu	27
Tokanga fakaivia kau faiako mahu'inga ke ma'u kakai lelei mo taau ako'i fānauako	28
Mahu'inga ke fakaivia ngaahi ako taautaha 'ikai pule'anga	29
Kole fakalahilahi pa'anga ki he <i>TNQAB</i> ki hono tokangaekina ngaahi ako ma'olunga ange	29
9.2 miliona tokoni Pule'anga ki he ngaahi ako 'ikai ko e ako Pule'anga	30
Kole ke fakalelei'i vahe kau faiako	35
Fehu'ia tu'unga 'i ai ma'u vāhenga Kolisi Fakafaiako	35
Kole na'a lava toe hiki'i hake me'a'ofa fakafeitu'u kau faiako 'i Niua	35
Faka'amu ha faingamālie ako ke toe hiki tu'unga faka'ilonga ako kau faiako.....	35
Kole ke fakafaikehekehe'i ngaahi me'a'ofa fakafeitu'u fakatatau feitu'u ngāue ai	36
Tali ki he ngaahi tokanga fekau'aki mo e me'a'aofa fakafeitu'u	37
Tali ki he tokanga fekau'aki vahe Kolisi Fakafaiako	37
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he tu'unga faka'ilongaako kau faiako.....	37
Toko 1500 tokolahi Potungāue Ako.....	38
Mahu'inga fakaivia vā fengāue'aki kau faiako mo e mātu'a	38
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e polokalama ako <i>TVET</i>	39
Fakama'ala'ala ki he tokanga fekau'aki mo e kau ngāue aleapau	39
Kamata ta'u ni fakahoko Tu'utu'uni Fakalao ki hono lesisita kau faiako	40
Fakama'ala'ala ki he tokanga makehe hono tauhi kau faiako he Potungāue Ako	40
Poupou ngaahi feme'a'aki lelei fakataumu'a pē ki he langa fonua	42
Tokanga pe 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u Pule'anga ki he fānau 'ikai ke nau ako	44
Kole mo e faka'amu ke fokotu'u ha senitā ako 'univēsiiti he ngaahi vahe tahi.....	47
Faka'amu ke fakaa'u <i>cable</i> ki he ngaahi vahe tahi	48
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he fānauako	50
Ako Tu'uloa	50
Kole fakama'ala'ala 9 miliona Ngaahi Tokoni – <i>Sub Program 5, item 15</i>	53
Kole fakama'ala'ala 1.24 miliona Totongi 'Inasi Ngaahi Kautaha <i>Sub Program 5, item 15</i>	53
Fehu'ia faikehekehe 9 miliona Ngaahi Tokoni mo e 3.3 miliona Sikolasipi.....	53
Kole fakama'ala'ala ki he ngaahi fonua muli nau tokoni he sikolasipi	54
Tali ki he ngaahi fehu'i ne tokanga ki ai Fakafofonga Nōpele Fika 2 Ha'apai	55
Kole fakama'ala'ala Totongi kekekele 'aitemi 13	56

Fehu'i fekau'aki <i>KPI</i> fika 2 pē malava potungāue fakapapau'i tokolahi li'aki ako 10%	56
Tokanga fe'unga nai \$150,000 ki he ngāue Va'a Tokanga'i Ma'uako Fānau	56
<i>KPI</i> fika 4 – Tokanga pe 'oku tokolahi fe'unga nai kau faiako	56
Fakama'ala'ala ngaahi mo'oni me'a fekau'aki <i>KPI</i> fika 2 & 4 Potungāue Ako	57
Kole fakama'ala'ala pe 'oku 'i ai ha ngāue Potungāue Ako ke fakaivia'i mo fakamafai'i ke <i>ID</i> fānauako	58
Tokanga ki he mahu'inga ke ma'u me'atokoni pongipongi e fānauako	58
Tali fekau'aki mo e tokanga ke 'i ai ha <i>ID</i> fānauako	59
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ma'u me'atokoni pongipongi fānauako	59
Mahu'inga ke tokangaekina ako tokamu'a	60
Mahu'inga fakaiuia vahe kau ako Kolisi Fakafaiako kae lava ma'u kau faiako lelei.....	62
Poupou ke lesisita kau faiako	63
Tui ke monomono Lao ki he <i>TNQAB</i>	63
Mahu'inga fakatokanga'i palopalema makatu'unga 'ikai fakakakato fānauako tekinikale 'enau ako	63
Faka'amu na 'i ai ha fa'ahinga polokalama ako ki he fānauako <i>TVET</i>	64
'I ai tokanga kau ngāue aleapau lolotonga 'oku lahi ngaahi lakanga 'atā he potungāue	64
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e kau ngāue aleapau.....	65
Fehu'ia pe na'e 'i ai ha 'apiako toe ke totongi 'enau 'inasi mei he Pule'anga	66
Tokanga ki he tu'utu'uni fakahoko 'aki e totongi e tokoni ngaahi ako 'ikai fakapule'anga.....	66
Fakama'ala'ala founa totongi e tokoni ngaahi ako 'ikai fakapule'anga	66
Tokanga pe 'oku kei lele pa'anga nō fānauako	69
Fakama'ala'ala ki he pa'anga nō fānauako	69
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokoni ki he <i>TVET</i>	69
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e polokalama sikolasipi	70
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Ako	70
Vouti 18 – Potungāue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau	70
Kole ha palau ma'a e Potungāue Ngoue 'i Niuatoputapu	71
Tali 'e he 'Eiki Palēmia e kole palau ma'a e kainga 'o Niuatoputapu.....	72
Kole ke fokotu'u ha taha ngāue ke ngāue misini tā poloka Niuafou'ou	72
Kole ke toe fakalōloa polokalama tokoni Pule'anga ki he ngoue	73
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau	74
Vouti 21 – 'Ofisi Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga.....	74
Fokotu'u pea poupou'i Vouti 'Ofisi Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga	74
Vouti 22 – Potungāue Setisitika 'a Tonga.....	74

Fehu'ia founa mo e lōloa taimi pea toki ma'u ola tohi kakai.....	75
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tohi kakai	75
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Setisitika	76
Vouti 26 – Potungāue Tāmata Afi mo e Me'a Fakafokifā.....	76
Kole ha ki'i loli tāmata afi ma'a e Vahefonua Ha'apai.....	76
Kole ha loli tāmata afi ma'a e Ongo Niua.....	76
Fehu'ia 'a e taumu'a 'o e \$1000 ki he Malu'i.....	77
Fakama'ala'ala fekau'aki pa'anga 1000 ki he Malu'i.....	78
Kole fakakaukau'i feitu'u hiki ki ai Tāmata Afi ke faingamālie ngāue ka hoko ha fakatamaki	78
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Tāmata Afi.....	79
Vouti 2 – 'Ofisi 'o e Fale Alea.....	79
Kole toki alea'i he Vouti 8 ngaahi fokotu'u mei he Komiti Pa'anga.....	80
Fefolau'aki fakalotofonua mo fakatu'apule'anga	83
Fakalelei vāhenga Hou'eiki Mēmipa	83
Faito'o fakafalemahaki 'i muli.....	83
Malu'i Hou'eiki Fakafofonga.....	83
Fokotu'u pea poupou'i Vouti 'Ofisi Fale Alea	85
Vouti 3 – 'Ofisi 'Atita	85
Fokotu'u pea poupou'i Vouti 'Ofisi 'Atita	86
Vouti 4 – Potungāue 'Omipatimeni	86
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue 'Omipatimeni.....	88
Vouti 5 – Potungāue ki Muli.....	88
Kole fakama'ala'ala fekau'aki 'Ofisi Misiona 'Okalani.....	90
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue ki Muli	90
Kole alea'i fakamuimui Vouti Potungāue Pa'anga kātoa ai me'a fakapa'anga.....	90
Vouti 9 – Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute	90
'I ai tokanga pe 'oku fakahū he 'esitimeti potungāue ha ngaahi scanner ki uafu mo mala'evakapuna.....	92
Kole ke fakalōloa taimi ki hono hū ta'etute mai koloa	93
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Tanaki Pa'anga Hū Mai.....	93
Vouti 10 – Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pule'anga	94
Uesia ngaahi Poate Pule'anga he pā mo'ungaafi mo e KOVITI.....	94
Fatongia ngaahi Poate Pule'anga	94
Kole ki he Pule'anga tuku'anga lolo ki Ha'apai	96

Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga.....	96
Vouti 11 – Potungāue ki he Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika	96
Tu’unga patiseti ‘a e potungāue	96
Ngaahi polokalama lalahi e potungāue	97
Faka’amu na’a lava fakanaunau fale <i>pack</i> ‘i ‘Eua	98
Kole pe ‘oku kei ‘atā polokalama tokoni ki hono tokoni’i pisinisi taautaha.....	99
‘I ai tokanga polokalama lesisita pisinisi & totongi laiseni ngāue’aki e ‘initāneti	101
Kole fakama’ala’ala fekau’aki 1 kilu tupu ki he naunau tauhi ‘o e ma’a	101
Kole fakama’ala’ala pa’anga 1 kilu tupu ki he totongi ngāue’aki (<i>rental</i>)	101
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e totongi ngāue’aki	101
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e naunau ki hono tauhi ‘o e ma’a	101
Polokalama lesisita & laiseni pisinisi ngāue’aki ‘initāneti.....	102
Faka’amu ha faingamālie ki ha fale <i>pack</i> ma’a e vahe kolo mo e vahe Hihifo	102
Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Fefakatau’aki	105
Vouti 12 – Potungāue Fakamaau’anga & Pilīsone.....	105
Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Fakamaau’anga & Pilīsone.....	106
Vouti 13 – ‘Ofisi ‘Ateni Seniale	107
Fokotu’u pea poupou’i Vouti ‘Ofisi ‘Ateni Seniale.....	107
Vouti 15 – Potungāue Mo’ui.....	107
Fakamālō’ia Pule’anga ‘aneafi ngāue lahi tokateu KOVITI-19	107
Tu’unga lolotonga ‘i ai KOVITI-19.....	108
Fe’unga kakai tukuvakā ‘e toko 5076 kuo fakafoki mai ki Tonga ni	108
Tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e huhu malu’i	108
Fakamālō’ia kau ngāue laine mu’a.....	108
Fe’unga mo e 78 miliona Patiseti ‘a e Potungāue Mo’ui	108
Ngaahi polokalama lalahi Potungāue Mo’ui.....	109
Fakafolau fakafaito’o ki tu’apule’anga	109
‘Apiako Ako Neesi Kuini Salote.....	110
<i>CT Scanner</i> Potungāue Mo’ui	110
Kole ki he Pule’anga fakakaukaua ha feitu’u ke hiki ki ai Falemahaki ‘Eua	111
Mahu’inga tokangaekina mo’ui lelei Hou’eiki Mēmipa	113
Kole fakama’ala’ala Vouti ‘i ai <i>Rehabilitation Center</i>	115
Fokotu’u na’a lava fakanaunau kiliniki lolotonga langa ‘i Kolomotu’a ne uesia he sūnami	117
Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Mo’ui	117

Fokotu'u ke toloi Fale Alea ki he Mōnite	118
Pāloti tali toloi Fale Alea ki he Mōnite	118
Kelesi tuku.....	119

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 09 ‘o Sune 2022.

Taimi: 1005-1015

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa ‘e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kalake, ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Tu’apulelulu 9 Sune 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao & Pilīsone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea ko e ngata’anga ē taliui, ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē poaki ‘a e Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni & Vaotātā pea mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaea. Ko Veivosa *Light of Life* Taka ‘oku ma’u heni ‘ene poaki ‘e toki me’a tōmui mai. Ko e ‘Eiki Mēmipa pē ‘e taha ‘oku te’eki ke tali hono ui, ka ko eni ‘oku me’a mai, Vātau Mefi Hui. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i, Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu atu heni foki ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki.

Hoko atu pē founa ngāue tali he Fale ke fakakakato ngāue ‘Esitimeti & Patiseti

Hangē pē ko ‘etau tala tu’utu’uni ‘aneafi ‘e hoko atu pē ‘etau founa ngāue angamaheni kuo tali ‘e he Fale ke fakahoko ke fakakakato ‘aki e ngāue ki he ‘Esitimeti mo e Patiseti ‘a e Pule’anga. ‘A ia te u fakamanatu atu ko ‘etau fakataha ‘e fakahoko mei he 10:00 ‘e ‘ikai toe fai ha mālōlō he 11:00 tau toki mālōlō he 12:00 foki mai he 2:00 hoko atu mei ai ki he 4:00 pea ‘e hili ko ia te tau ki’i mālōlō houa ‘e 1 pea tau hoko atu ‘aefiafi mei he 5:00 – 7:00. Tukukehe ka toe ‘i ai ha me’a ‘a e Hou’eiki ke fakalōloa pē fakanounou kei tu’uma’u pē ‘etau tu’utu’uni ki he ngāue ko eni ‘aho ni, pea hangē ko e me’a kuo tali ‘e he Hou’eiki ...

<008>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: ... Minisitā mo e ‘Eiki Palēmia te tau toe fakataha ‘apongipongi he Falaite.

‘Asenita ngāue Fale

Hou’eiki ko e ‘ū me’a fakalotofale pē eni te u fakamanatu atu ki he Fale ko e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga pē ko e Lipooti e Komiti Pa’anga ‘oku felāve’i ia pea mo e kupu fika 2 ‘o e Lao Fakaangaanga ke fakahū atu e pa’anga pehē foki ki he Vouti Fika 8. Pea ‘i he *Budget Statement* ‘oku ‘i ai mo e fokotu’u ‘a e lipooti ko eni fekau’aki pea mo e Tēpile 12, Tēpile 18 mo e Tēpile 22 ke fakakau atu pē ia ho’omou feme’a’aki he Komiti Kakatō.

Ko e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022 ‘oku ‘i ai mo ‘ene felāve’i ‘a’ana ko u tui mahalo ‘oku tefito ia ‘i he Vouti Fika 8 ‘o e ‘Esitimeti. Ko e fakamatala pa’anga ko e me’a faka, tu’utu’uni pē ia ke mou me’a ki ai ‘ikai ke ai ha’ane fu’u uesia ‘a’ana ki he ‘esitimeti. Ka ‘i he 4.5 ‘o ‘etau ‘asenita ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea loma ‘uluaki (i) ‘oku fekau’aki ia mo e Vouti Fika 2. Loma ua, tolu, fā (ii, iii, iv) ko e ngaahi *issue* faka-*policy* pē ia ke toki tuhu’i mai ‘o ka tali e fokotu’u ko eni ‘e he Pule’anga ‘a e feitu’u ‘oku fakapa’anga mei ai. Loma nima (v) Lipooti Fika 2, loma ono (vi) Vouti Fika 8 pē ko fē pē feitu’u ‘oku fa’a ‘omai mei ai ‘a e *subsidy* ko eni e Pule’anga fekau’aki pea mo e ‘alu vaka ko ē ki motú.

Hou’eiki nau fakatokanga’i pē ‘aneafi na’e ki’i li’ekina e toenga ‘etau ‘asenita he feme’a’aki ko u fie fakamanatu atu pē ‘oku fakakau kātoa koe’uhí ‘oku alea’i fakalukufua e ‘Esitimeti pea mo e Patiseti ‘i he Komiti Kakatō.

Hangē pē ko ia ‘oku hā ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni kupu 151 ‘oku ‘i he Sea ke ne fili atu ‘a e Sea Le’ole’o ‘i he kamata’anga ‘etau fakataha. ‘Uhī pē ko u tui ‘oku lelei ‘aupito pea ‘oku fakafiemālie ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Vava’u te u toe fili pē ia ke hoko ko e Sea Le’ole’o he ‘aho ni, ke tau me’a pē ki ai kae toe vakai’i ‘apongipongi. Hou’eiki tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘Eiki Sea Le’ole’o Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti. Tapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele fakatapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu atu ki he 'etau kau ngāue pea kole pē ke u hūfanga atu he lotu 'a e 'Eiki he pongipongi fakakoloa ko ení. Hou'eiki ko e talamu'akí ē kuo fai mei Taumu'a 'e he 'Eiki Sea pea mo hono fakahinohino mo e fakataukei 'a 'etau ngāue.

Sea fakamālō atu pē ki he Feitu'una ho'o kei fie me'angāue'aki e motu'a ni. Toki mahino eni kiate au 'e hangē ha limu tu'u he 'au, ko 'ene mahino mai pē ko e tafe ki hē ko e mahino leva kuo te mahino e tu'unga te te 'alu ki aí. Pea 'oku 'ikai ko ha feitu'u eni ke te nofo ai ko hatu tofi'a pea kapau 'e lelei e ngāue fakamālō atu Sea.

'Ikai ke u toe fakalōloa ko e 'aneafi na'a tau ngata 'i he Vouti 7. 'A ia ko e Potungāue 'a e Minisitā Polisi ka 'oku, 'i he 14 fakamolemole. Ka na'a tau ngata 'i he taha e kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele 'aneafi ka 'oku 'ikai ke me'a heni. Hou'eiki te u tuku atu e faingamālie. 'Oku 'i ai ha taha 'e tokanga ki he Vouti 14 fakamolemole pea ke faka'ilonga mai. 'Io me'a mai e Fakafofonga Fika 2 Tongatapu.

Fokotu'u ke fai ha tokanga makehe ki he malu mo e hao kau 'Ofisa Polisi

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'una Sea, fakatapu ki he Palēmia kae 'uma'ā e kau Minisitā. Fakatapu atu foki ki he Tama Pilinisi pehē ki he Hou'eiki Nōpele. Fakatapu atu foki ki he kau Fakafofonga e Kakai. Fakamālō atu Sea 'i ho'o ma'u faingamālie he pongipongi ni. Ko e ki'i me'a si'i ...

<009>

Taimi: 1020-1025

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... pē ko u tokanga ki ai 'i he Vouti ko eni 'a e kau Polisi. 'Oku ou tokanga'i hifo 'oku 'ikai ke loko fai ha tokangaekina ki he malu pea mo e hao 'a e kau 'Ofisa Melinó, 'a e kau Polisi Sea.

Na'e 'i ai 'a e me'a na'e hoko he ta'u kuo'osi ko e, na'e 'i ai e kau faihia na'a nau ngāue'aki e ngaahi me'atau 'i he taimi na'e 'alu atu ai e kau polisi. Pea 'i he'ene pehē 'oku tu'u fakatu'utāmaki mo tu'u laveangofua 'a e kau 'Ofisa Polisi 'i he taimi 'oku nau fakahoko ai e ngaahi fatongia ko íá. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'á ni na'a 'oku taimi ke fai ha tokanga makehe ki honau ngaahi me'a malu'i ki honau sinó tautautefito 'i he taimi 'oku nau fakahoko fatongia aí ki he kau faihia. Ko e kuongá ni foki kuo fu'u mataotao 'aupito kau faihia pea nau ngāue'aki e ngaahi me'angāue 'oku fakatu'utamaki pea 'oku totonu leva ke tau tokanga ki hono malu'i 'o 'etau kau ngāué.

Ko ia 'oku ou fakakaukau pē na kuo taimi ke 'ai hanau ngaahi me'a malu'i hangē ko 'enau *vest* ko ē 'oku *bullet proof* he 'oku 'ikai foki ke tau, 'ikai ke tau 'amanaki te'eki ke tau lava 'o 'ilo'i ko e hā e me'a 'oku hoko he taimi 'oku takai hifo ai ha sio'ata fakapōpō'uli ha fu'u me'alele kae tu'u atu e 'Ofisa Polisi. Ko ia ko e ngaahi me'angāue pehē ke tau 'alu mo e taimi pea tau 'alu mo e fakalakalaka 'o e faihia pea mo e poto ko eni 'a e kau faihia hono fakakaukau'i 'enau faihiá. Tautautefito ki he taimi ko eni 'oku lahi 'aupito ai 'a e ngāue'aki e faito'o konatapu kae 'uma'ā e ngaahi hia kehekehe pē.

‘A ia ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku ngāue’aki ‘e he kau polisi mulí hangē ko ē nau lave ki ai. Ko ‘enau *bullet proof vest*, ko e *pepper spray*, ‘oku ‘i ai e me’a ‘e taha ‘oku ui ko e *taser* ‘oku lava ‘o fakavaivaia’i’aki e kau faihiá. Ko e tokanga pe Sea ki he malu ‘a e kau ‘ofisa ko eni he ko e me’a ta’epau ‘a e taimi ‘oku nau fetaulaki ai pea mo e kau faihiá. Tautautefito eni ki he taimi po’ulí pea mo e ngaahi feitu’u maumaunganoa ‘oku nau fakahoko fatongia ki aí.

Fokotu’u ke fai ha tokanga fakame’angāue ki he malu polisi fakakolo

Ko e hokó pe Sea ko u fie lave atu pē ki he *Community Police* pe ko e Polisi Fakakolo. Neongo pe ‘oku ‘i ai ‘a e ‘inasi ‘oku vahe mai ki he kau Fakafofonga ke tokangaekina’aki ‘a e kau polisi fakakoló ka ko u tui ‘oku totonu pe ke toe ‘i ai mo ha ki’i tokanga makehe mai ‘a e Potungāue Polisi. He koe’uhí ko e kau polisi fakakoló ‘oku nau fakahoko e fatongia ‘o tokoni lahi ‘aupito ki he kau polisi. Sea ko e pa’anga foki ‘oku tuku mai he Fale Alea ki he kau Fakafofonga ke tokanga’i’aki e kau polisi fakakoló ko e \$1 kilu ‘i he ta’u. Pea te u fakatātā’aki pe hoku vāhengá Sea ‘oku ‘i ai e *base* fakakolo ai ‘e 24. Pea kapau te u vahevahe ‘a e \$1 kilu ko ia ki he *base* ‘e 24 ‘e ‘alu hifo ko ē ki he faka’ahó ‘e \$12 pe ‘i he ‘aho ki he *base*.

Ka ‘okú ke mea’i pe Sea ko e ngāue ‘a e kau polisi fakakoló ‘oku nau ngāue ‘aho ‘e 7 ‘i he uike. Pea ‘oku nau ngāue ‘i he taimi ‘oku tau ma’u ai ‘e tautolu ha mālōlō, taimi ‘oku ta’epau. Hangē pe ko ‘eku lave ‘anenai ki he kau polisi ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e ha taha ‘a e taimi ‘oku nau ta’ofi ai ha me’alele pe ko e hā e me’a ‘oku ‘i he loto me’alele ko íá. ‘A ia ko ‘eku fakakaukau pē na ko e malu’i ko ē ke ‘ai he kau polisi na’ a lava ke fakakaukau’i mai mo ha ngaahi malu’i pehē ki he kau polisi fakakoló. He ko ‘enau ngāue ‘anautolu ia ‘oku fu’u fakatu’utamaki pea ‘oku tokoni lahi ki he kau polisi.

Ko Hāvelu Sea ‘i he ngaahi mahina kuo toki maliu atu, ‘oku lahi foki e fanga ki’i hala kolokolosi holo mo fanga ki’i hala iiki ‘i Hāvelu. Na’e lahi ‘aupito hono puke ‘e he kau polisi fakakolo ‘a e kau ni’ihi na’e ‘ave holo faito’o konatapu ‘i he taimi ko ē ‘osi ‘a e *curfew*, taimi ko ē ‘oku totonu ai ke ‘oua toe ‘alu holo ha taha. Na’e a’u ‘o nau puke ‘a e me’alele ‘e 3 ‘i he pō ‘e taha. ‘A ia ko ‘enau ngaahi ngāue pea toki ha’u leva e kau polisi mo’oni ia ‘o fakahoko e fatongiá ka ‘oku kei fakatu’utāmaki pe ‘enau ngāue ‘i he ngaahi taimi ko ení.

Ko ia Sea ko e fokotu’u atu pe ke ki’i fai mu’a ha tokanga makehe ki he malu pea mo e hao ‘a e kau ‘Ofisa Polisi pea pehē foki ki he tokoni mai ha fanga ki’i me’angāue ki he kau polisi fakakoló. ‘E lava pe he seniti ‘oku ‘omai ke mau fai e fakaivia faka’ahó ...

<010>

Taimi: 1025-1030

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... ka ko e ngaahi me’angāue ke malu’i ‘aki kinautolu mo fakamahino ‘oku nau hao pē tautautefito ki he taimi momoko ko eni ko ‘enau fanga ki’i, fa’a lele atu ‘i he po’uli ‘o sio ki honau fanga ki’i fale ‘oku nau fokoutua ai ‘oku totonu pē ke ‘ai ke toe malu ange mei he, ‘ikai ke ngata pē mei he momoko kae toe malu ange foki mei he kau faihia. Sea mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie, ko e fakahoha’a pē ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga Tongatapu 2. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea, tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, kae fai atu pē ha ki’i tokoni ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga

Tongatapu 2. ‘Oku ou fakamālō au ki he Fakafofonga ‘i he’ene ‘ohake ngaahi me’a mahu’inga ko eni. Ko e ‘ātakai foki eni ia ‘oku kehe Sea ‘i he taimi ni, ‘i he’etau fakafepaki’i ko eni ‘a e faito’o konatapu. ‘Oku lahilahi ‘a e kau ai ‘a e lahi ange ‘a e seniti, pea ‘oku taimi lahi ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e fakakaukau lelei ‘i he taimi ko ē ‘oku ngāue’aki ai ‘a e faito’o kontapu.

Ka ‘oku pou pou ‘a e potungāue ia ki he fokotu’u ko eni ke toe tokanga’i ange ke malu ange ‘a e kau polisi. ‘Osi kamata fai pē ‘a e ngāue ki ai, na’e ‘ai pē ke toki fai ‘a e lau ki ai he ko e pa’anga foki ko ē 7 miliona *illicit drugs* ‘oku ‘i he Potungāue Pa’anga ia. Ka ke tuku pē ke ‘oatu pē ha ki’i fakatātā, ‘oku ‘osi fakatau mai ‘a e ngaahi teunga malu’i kia kinautolu ko eni ‘oku, ‘a e kau polisi ko ē ‘oku nau fengāue’aki vāofi ki ai, pea mo e kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi me’atau mo e mahafu mo e ‘alā me’a pehē.

Ko e mo’oni ‘e hokohoko atu pē ‘etau sio ko eni ki he tu’unga fakamateuteu ko eni ‘a e kau Polisi ‘i he ‘ātakai ‘oku ki’i faingata’a ange ‘i he taimi ni, hangē pē ko ia ko ē na’e me’a ‘aki ko ē mei he Fakafofonga Tongatapu 2, ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘oku tonu ke fai ‘a e tokanga makehe ki ai.

Pea fekau’aki ko eni pea mo e polisi fakakolo Sea ‘oku feinga pē Potungāue ke fakafaikehekehe’i ‘a e polisi mo e polisi fakakolo, ‘i hona tu’unga fakalao, ke mahino pē ki he kau polisi fakakolo ‘a honau mafai mo e me’a ‘oku ngata ai, fakafehoanaki ki he kau polisi angamaheni ‘oku tau anga ko ē ki ai. Ka ko e me’a mahu’inga ia heni hangē ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku, na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga, ‘etau sio ko ē ki he malu ‘o e kau Polisi Fakakolo, mo ‘etau sio ke ako’i nautolu ke nau ‘ilo honau fatongia totonu fakalao. Ko e ‘uhinga pē ai ke ‘oua ‘e ‘i ai ha feta’emahino’aki, pea ‘ikai ke lava ai ‘o ‘i ai ha me’a ai ‘e ala hoko ko ha palopalema ‘i he fakahoko ko eni ‘enua tokoni lahi ko eni ‘oku fai mai ko ia mei he ngaahi kolo ko ē ki he kau Polisi.

Ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e ngaahi poini ‘oku ‘ohake, ‘a e poini ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga, kae fai pē ha sio ki ai, ka ‘e, mo hokohoko atu pē ‘a e fetokoni’aki ia ko eni pea mo e polisi fakakolo, pea ‘e hokohoko atu pē hono feinga ke toe mateuteu ange ‘a e kau polisi ki he ‘ātakai faingata’a ko eni ‘oku tau ‘i ai ‘i he taimi ni, fekau’aki mo hono ta’ui ko ia ‘o e faito’o konatapu, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Palēmia. Me’a mai Niua 17.

Kole ke fokotu’u ha pilisone ‘i Niuatoputapu

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’una Sea. Tapu pea mo e Tama Pilinisi, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā. Tapu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga, pehē ki he, ‘io, Komiti Kakato ni.

‘Eiki Sea ‘oku ou fanongo ki he fakahoha’a ko ē na’e fai ‘e Tongatapu 2, pea ‘oku ake hake ai ‘a e manatu Sea ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē kāinga ko ē ‘i motu. Ko hono ma’u ko ia ‘o e kau faihia ai ‘i Niuatoputapu, ‘oku ‘ikai ‘i ai ha pilisone ia. ‘Oku ‘ave ia ‘o loka’i pē ‘i he, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fu’u ‘akau ko e tavahi mo e fau ‘o loka’i pē ia ai pea kai pē ‘e he namu ai ‘i tu’a.

Ka ‘oku ou tui Sea ko e fa’ahinga kuonga ko eni pea mo e tu’unga ‘oku tau ‘i ai, ‘oku ‘ikai tonu ke tau toe a’u ki he fa’ahinga tautea ko ia Sea pea ‘osi ko ia pea toki tukuange mai pē ke

ha'u 'i he pongipongi. Ka ko e fanga ki'i monumanu ko eni ko e namu 'i Niua, ko 'enau tavi 'a nautolu ke sio ki he kakai 'oku o 'o nofo noa'ia pehē, hūfanga 'i he fakatapu.

Sea, ko 'eku fakahoha'a pē 'oku ou toutou fakahoha'a ma'u pē koe'uhi ke 'ai mu'a ha ki'i pilisone 'i Niuatoputapu. Ko u sio hifo ki he ki'i, ki he Vouti ko eni 'a e kau Polisi 'i he *subprogram* 3 'oku 'i ai 'a e ki'i kongā ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Vātau Hui: ... fakaikiiki e pa'anga 'i he fika 20. 'Oku 'asi ia ko e ngaahi fakalelei ki he ngaahi fale *renovation* pea 'oku ou sio hifo pē'oku 'i ai pē ki'i seniti. Sea ko Niuatoputapu 'oku 'osi ma'u e fo'i 'elia ia 'o e Pule'anga 'i ai. 'Oku 'osi tu'u ai 'a e falemahaki, falemahaki ko ena 'i Niuatoputapu. 'Oku ou tui kapau 'e fakanofonofu hake ai mo e kau polisi ia ke tu'u ai mo ha'anau pilisone. Ko e fale nofo'anga ko ē 'o e tama polisi ai 'oku nofo he fale ia ko e fale pē ia na'e langa 'i he fale tokoni ko ē he *tsunami* 'oku nofo ai e tama polisi ko ē 'i Niuatoputapu, ko e Polisi Pule ia.

Ka 'oku ou tui kapau 'e fakanofonofu pehe'i, nofo e tama polisi ai mo e pilisone, ofi ki he'ene ngāue pea 'oku ou tui ko e lelei ia. He 'oku meimei nofo e tama polisi ia ko eni mahalo 'oku meimei maile ia 'e taha mei he, ki'i 'ofisi ki hono 'api. Pea ka 'iloange 'oku 'i ai ha me'a 'e hoko ki he tokotaha ko ē 'oku puke ko ē pe ko e konā 'oku 'ave 'o loka'i ai, 'e, 'oku ou tui 'e 'i ai leva 'a e toe talanoa ia 'e taha 'e kehe ia. Ko ia Sea ko 'eku ki'i fakamanatu pē fakamolemole pē 'Eiki Minisitā 'a e Polisi ko 'eku toe 'ohake pē eni ke ofongi pē 'a e tangi ko eni mei he kāinga 'o Niuatoputapu koe'uhí ke 'ai mu'a ha'ama pilisone ke 'ave kakai 'o tuku ki ai.

Kole ke fakalelei'i pilisone 'Api Polisi Niuafu'ou

Pea 'ikai ko ia pē ko e pilisone ko ē 'Api Polisi Niuafu'ou 'oku faka'ofu'ofa ka ko e me'a 'oku te sio pē 'oku hangē 'oku fu'u fuoloa hono tuku, na'a kau ai leva he ki'i pa'anga *renovation* ko eni ke *renovate* e ki'i pilisone ko ia mo vali. Ko e taimi ko ē 'e tuku atu ki ai ha faihia 'oku lava pē 'o, 'i he tu'unga fakafiemālie mo taau. Ko ia pē Sea 'a e hoha'a 'a e motu'a ni ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e pilisone ko ia 'i Niuatoputapu ko ia pē Sea mālo.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga ko e taimi ko ē 'oku fa'a hoko ai ha fakatamaki tau pehē hanga he polisi 'o puke ha taha 'i Niua hā e tokolahi 'o e ni'ihi 'oku ke fakafuofua pē 'oku malava he polisi 'o puke. Koe'uhí 'oku ke me'a mai ki he Fale ni 'oku 'i ai pē feitu'u 'oku 'ave nautolu 'o si'i loka'i ai, ko e tavahi pē ko e fu'u moli. Hā ho fakafuofua ki he, ko e 'uhinga ke mea'i he Fale ni ko e hā e tokolahi e ni'ihi 'oku fa'a hoko ai 'a e palopalema. 'Oku 'i ai, taha he *Statement* na'a ke kole foki ke fakalahi e kau polisi 'uhinga ke me'a ki ai 'a e Fale 'eiki ni Fakafofonga Niuatoputapu.

Tokoni lahi polisi fakakolo ki he ngāue kau polisi

Vātau Hui: Sea 'ikai foki ke fa'a lava 'o ta'ofi e maumau lao ia ko ē he konā. Fa'a a'u pē 'o toko ua pē toko tolu. Ka ko u tui Sea ko e me'a 'oku ou mahu'inga'ia ai ko e tangata ko e 'imisi ia 'o e 'Otua, koe'uhí 'oku tokoni lahi 'aupito pē 'a e polisi kolo kau polisi ki he ngāue

ko ē ‘a e polisi . Pea ko e talu eni ia mahalo ko e ta’u eni ‘e nima nai ‘a e lelelele pē ‘a e polisi pē ‘e taha ‘i Niuatoputapu kae tokoni leva e fu’u kau polisi kolo. Ko e kau polisi kolo ‘i he kolo ko ia, ko ‘ene a’u mai pē ‘a e polisi fengāue’aki mo nautolu pea nau tokoni lahi ‘aupito.

‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē Sea mahalo ‘e sai pē ke fakatokanga’i kapau koe’uhí ko e tu’unga ko eni ‘o e mo’ui ‘a e kakai pea ‘oku ka faingamālie fakafeta’i, ka ko ‘eku hanga pē ‘o ofongi ‘i he fakataha ‘Eiki ni ke tokanga’i ange mu’a ‘a e Pilīsone ko ia ‘i Niuatoputapu na’a ‘i ai ha tokoni ki ai ‘i ha faingamālie. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu ki he Feitu’una he me’a lelei ‘oku ke me’a’aki ke fanongo ki ai e Hou’eiki Pule’anga. ‘Oku ongo ‘aupito ki he motu’a ni e kongā ko ē ‘oku ke me’a mai’aki kai ‘e he namu.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakahoha’a atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ka ko u kole atu ki he Feitu’una ko ho me’a pē ki he me’a ko ia, ‘alu ‘o tutu ha’ane fo’i faka’ahunamu ‘ave ‘o tuku ki ai ke ‘oua ‘e kai ‘e he namu ho ki’i motu’a. Me’a mai Minisitā Fonua pea hoko mai Fakafofonga Fika 13 ‘o Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea ko u fiefia lahi ‘aupito he vakai atu ho ma’u ho Sea pea ko u kau he pasipasi, fiefia ki Langi, tatau mo ia hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘e toe vakai’i pē ‘apongipongi. Ka ‘oku hangē ko e faipē ki’i tokoni ki he me’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu Fika 2 ‘oku hangē ‘a e Feitu’una ‘i he tūkunga ‘o e Konisitūtone ‘o e Fale ni ko e kau polisi fakakolo ko ē ‘ū kolo.

Kole ke fakatokanga’i ngāue lelei kau polisi fakakolo

Ko ‘eku ki’i fokotu’u pē ‘a’aku ia kuo me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi. ‘Uluaki ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e tu’utu’uni mo e fa’unga ngāue ‘o e Konisitapele ka ‘oku nau lava ‘o faka’ilo ‘a e kakai ko ē ‘oku lele tu’a taimi, fa’a ma’u ai e silini ‘i he Fakamaau’anga. Ko u kole Sea ‘e lava nai ke fakatokanga’i ‘a e ngāue lelei ko ia ‘a e ngaahi polisi fakakolo ki he tānaki pa’anga hono maumau’i e lao. Ko ha fanga ki’i seniti ia ke ma’u ai ha tapuaki ...

<007>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Fonua: ... ‘i he ngāue ‘a e kau polisi fakakolo ke fakanifo ‘aki ‘enau tokoni ki he poupu’i ‘o e malu mo e melino e fonua.

Tokanga ke ‘uluaki maau me’a fakalao ki he kelekele kimu’a langa pilīsone

Pea mo hono ua pē faka’osi pē fakahoha’a Sea ki he me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga mei Niua. Mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai, ka ko e fu’u ‘ulu’akau ko eni ko ē ‘oku si’i ‘ave ko ē ‘o tuku ai ‘o tauhi ai ‘a e kau popula, ‘oku maumau lao lōua pē ‘a e polisi ia pea mo e maumau lao ko ē ‘oku ne puke, he ‘oku na hala loto’api naua ki he fu’u ‘akau. Ko e kelekele kehe ia. Pea ko u fakatokanga pē ki he Fakafofonga, ‘uluaki ‘ai ‘a e kelekele ke pau pea toki fai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ke langa ‘a e ngaahi ‘ū me’a fakalao ‘o e pilīsone. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki ko u ki'i kole atu he'ikai ke toe fai ha feme'a'aki ki he *issue* ko ia polisi fakakolo. 'E, te u 'ave *issue* ko eni ki he tafa'aki ko eni 'a e Fale Alea he 'oku ai hono pa'anga ai pea mou feme'a'aki ai pea toki fai ha kole ki he Pule'anga 'a e tu'unga ko ia fekau'aki pea mo e pa'anga ko eni. He 'oku ou lave'i 'oku mou tokanga ki he kau polisi fakakolo he 'oku 'i ai 'a e mo'oni'i me'a 'oku nau tokoni lahi 'aupito ki he kau polisi lolotonga. Koe'uhi ko e patiseti ko eni 'a e, 'a eni 'oku 'osi maau ia ki hono ngaahi feitu'u 'e 'ave ki ai, ka 'oku ou kole atu Hou'eiki tau hoko atu ki ha *issue* 'e taha ka tau nga'unu ē. 'Io Fakafofonga Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu atu 'Eiki Sea Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Pilinisi pea pehē foki ki he Palēmia pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni. Sea ko u fakamālō he ki'i faingamālie ko eni 'oku ma'u. Ko e ki'i me'a si'isi'i pē eni Sea 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'a peesi 224 polokalama 2 ko e Tāmata Afī. 'A ia Sea ko e konga 'oku ou lave atu ko ē ko e Tāmata Afī 'o Tonga pea mo e ngaahi ngāue fakafokifā (*emergency*). Sea 'oku ou lave atu ki he tafa'aki ko eni Sea ko e me'a mahu'inga foki e mo'ui 'a e kakai pea ko e ngāue angamaheni eni 'oku fakahoko pea 'oku ou tui 'oku ou pou pou lahi 'aupito ki he tokangaekina 'a e tafa'aki ko eni he 'oku 'ikai ke alea ha taha ia pea mo e ngaahi fakatu'utāmaki ko eni.

'Eiki Sea ko e fo'i lea 'oku ou nofo au ia ai e fakafokifā. 'A ia ko ha me'a 'oku 'ikai ke te 'amanekina ta ko ē 'oku tu'u pē 'a e afi ia hoto tafa'aki, pea hoko mai 'a e fakatu'utāmaki 'e 'ikai a'u mai 'a e me'alele tāmata afi ia 'oku kei toe atu ha taha. Ko e peesi 229 Sea 'i he *sub-programme* 3 'oku lave ai ke fakasi'isi'i 'a e vela pea mo e ngaahi me'a fakafokifā. Sea ko e, 'oku ou lave'i ko e, ko e loli 'oku ne fai 'a e ngāue ko eni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ē fakamolemole pē ka u ki'i fakataukei atu pē ki he me'a 'oku ke me'a ki ai. Kapau te ke me'a ki he 2023, 2022 – 23 kuo 'osi to'o eni ia mei he Potungāue Polisi ē 'a e tāmata afi, noa (0) kotoa. 'A ia ko e *sub-programme* 2 ia ko ia ko u pehē ke ke toki me'a mu'a 'i he ...

Veivosa Taka: Minisitā Lao?

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'I he Vouti 26.

Veivosa Taka: Pou pou Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'A ia 'e toki fai 'a e feme'a'aki ai. Te tau hokohoko atu pē ki he Minisitā tatau pē 'a ia ko e Palēmia e 'aho 'o fekau'aki pea mo e tāmata afi.

Veivosa Taka: Te u tali au ki he Minisitā Lao 'ene Vouti.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e hā ko ā e me'a 'oku ke me'a ki ai?

Veivosa Taka: Ko e 'uhinga 'e ta'ofi 'eku fakahoha'a atu?

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia.

Veivosa Taka: Ka u tali au ki he ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ki he me'a ko ē Tāmata Afī.

Veivosa Taka: Ki he Vouti 26.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'A ia ko e Vouti 26 ia.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamolemole

Veivosa Taka: Sea 'oku fakamālō atu ki he Feitu'una pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali 'a e vouti ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku 'i ai fokotu'u pea pou pou?

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea kātaki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'a Fakafofonga Tongatapu 1 pea hoko mai 'a Tongatapu 11, 'a 'Eua 11.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele pea pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga mo e Minisitā mo e kaungā Fakafofonga 'o e Kakai. Sea 'oku mahino 'aupito pē potungāue ko eni mei he ngaahi ta'u kuo tau situ'a mei ai, pea 'oku tau fakafeta'i mo fakamālō kuo a'u eni ki he tu'unga kuo 'osi mahino 'a e tokotaha Komisiona Polisi 'oku Taki kuo fili pea tali 'o ne fai 'a e fatongia ko ia. Ko e taha e me'a mahalo 'oku tokanga ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Tevita Puloka: ... ki ai e motu'á ni ia 'a e anga mo e tu'unga falala'anga 'o e potungāue ko eni 'i he anga e vakai atu 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku lave'i he motu'a ni pea 'oku tau fakamālō'ia 'a e si'i faifatongia 'a e tu'unga mātu'a kae pehē ki he si'i kau fefine 'i he potungāue ko eni mo honau ngaahi fatongia 'oku faí. Ka 'oku fa'a a'u pē ki he taimi kuo toe fa'a hanga pē 'e he kakai 'o fehu'ia 'a honau tu'unga falala'anga.

Pea 'oku ko e me'a ia 'oku tokanga lahi ki ai e motu'a ni mo e fakahoha'a ko ení. Mahino 'aupito pē he ngaahi polokalama na'e fai ange kimu'a ki Kolomotu'a, 'a e fokotu'utu'u na'e fai pea pehē ki he matāpule faifatongia polisi na'e lava mai mei Nu'usila 'a e mahu'inga hono tokangaekina 'a e to'utupú. Pea feinga'i 'a e 'imisi 'o e potungāue ko eni ke maheni mo vāofi pea mo e nofo 'a e kakaí, meimei sio ki he *community* 'a e founa ngāue 'oku nau faí.

Pea 'oku tau fakamālō lahi kitautolu 'i he fua fatongia 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā kae pehē ki he Komisiona Polisi fo'ou kuo fakafatongia'i 'aki e lakanga ko ia. 'Oku faka'amu 'a e motu'a ni ia ke vāofi ange mo 'emau kau polisi fakakoló pea mo e potungāue ko eni. 'Oku lau monū'ia pē e motu'a ni ia 'i Tongatapu 1 ko e taha 'o e taki 'o e polisi fakakoló 'a Tongatapu 1 ko e matāpule 'oku faifatongia 'i he Potungāue Polisi.

Mahu'inga ke fakatokanga'i nofo'anga polisi fakakolo

'Oku ai pē me'a 'e taha ia 'i he polisi fakakoló Sea kātaki, fakatokanga'i 'e he motu'a ni 'a e fu'u matamatakovi ki he koló honau fanga ki'i tēniti mo e fanga ki'i nofo'anga 'oku nau 'i ai.

‘O tautautefito ki he ngaahi ‘elia tālā ko eni ‘o Nuku’alofa ‘o hangē ko Kolomotu’a mo e hala tahí mo e Sopa ‘o Taufā’ahau mo e Hala Vuna. ‘Oku ou lave’i pē ‘oku mou fiu feinga’i ke faka’aonga’i ‘a e fanga ki’i koniteina ko ena na’e ‘omai mei Siaina. Ko e hau he matamatalelei ka tu’u e fanga ki’i koniteina pea mau hanga ‘o vali ke hangē pē ha ki’i ‘ofisi ko ē ha kau polisi ‘i he ngaahi feitu’u ko ē ‘oku faka’ofa’ofa mo mahu’inga ke matamatalelei ‘a e fai ki ai ‘a e vakai. ‘O hangē pē ko e me’a nau fakahoha’a ki ai Sea, mahu’inga ke sio atu e *community* mo e kakai e koló ‘oku matamatalelei mai ‘a e kau polisi fakakoló. ‘O kapau ko e sīpinga ē ‘a e fanga ki’i tēniti mo e fanga ki’i me’a ‘oku puke hake pē ko e la’i kapa pea ‘oku fu’u matamatakovi ia ki he ‘ātakaí, ko u tui ‘e fakamo’oni pē ki ai e ‘Eiki Minisitā tokangaekina ‘a e potungāue ko ia.

Ko e anga pē mo e fokotu’u atu ka ko u fakamālō lahi atu pea ko u poupou au ki he fokotu’u ‘a Ha’apai 13 ke tau tali ‘a e vouti ko eni mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Osi pē pea hoko mai e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua ē, hono taimí.

Mahu’inga ke tokangaekina tu’unga mo’ui lelei kau polisi

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea fakamālō atu fai atu ha fakahoha’a he vouti ko eni. ‘Oku mahu’inga foki e potungāue ko eni ko e taha eni ‘etau ngaahi potungāue tu’ufonua ko ē he anga ‘etau fakalele hotau Pule’anga. Ka ko u fie hoko atu ki he ki he poini ko eni he ‘oku mahu’inga ‘oku fekau’aki mo e me’a ko ē na’e fakatalanoa ki ai ‘a Tongatapu 2 ki he’enua hao honau sinó pea ‘ikai ke ngata ai ko e mo’ui lelei ko ē honau sinó.

Ko u sio hifo he fanga ki’i vitiō he *Facebook* faka’ofa mo’oni ‘i he’enua tuli holo ko ē kau faihia pea ‘oku si’i a’u ia ki he tu’unga kuo ala mai e ‘a e fa’ahinga ia koe’uhí ko e ‘ikai ko ē ke, tau ‘ai pē lea mahino ‘oku nau fu’u sisino. ‘Oku ‘ikai ke kotoa ka ‘oku ‘i ai e fa’ahinga. Ka ko u tui ko e konga pē ia ‘enua ako ko ē ke hoko ko e polisi lelei, he ‘oku ‘ikai ke u toe sio au ha me’a heni ‘oku fekau’aki ia mo e tu’unga mo’ui lelei. Na’e fai ia he taimi ko ē na’a tau ‘ilo’i na’e ‘i ai ‘enua timi ‘akapulu na’a nau fai e fakamālohisino, ka ko u tui pē kae toki fakama’ala’ala mai pē ‘Eiki Minisitā ki ai. Ka ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau ma’u ha kau polisi ‘oku ‘ikai ke ngata pē he hao honau sinó mei he fakatu’utāmaki ka ke nau mo’ui lelei foki ke fai ko ē honau fatongia totonu ko ē tautautefito kiate kinautolu ‘oku nau fehangahangai pea mo e kau faihia pea mo e kakaí.

Tokanga ki he ako polisi Potungāue Polisi

Ko e konga ko ē hono ua ‘oku ‘ikai ke u sio heni ‘i he tafa’aki ko ē ki he ako polisi. ‘Oku ou tui pē mahalo kuo ‘ave eni ia ki he Potungāue Ako ke hoko ko e konga ‘o e ako ko ē ‘a e Potungāue Ako. Kae fakama’ala’ala mai pē he ko hono mahu’inga eni ‘oku ou feinga ke u, ke u fakapipiki e mahu’inga ‘o e kau polisi ko ē ‘oku lolotonga ako ‘i he taimi ni ki honau tokolahí.

‘Oku hangē pē foki ‘a e kau polisi ia ko e kau toketā mo e kau neesi mo e ...

Taimi: 1045-1050

Dr. Taniela Fusimalohi: ... fa'ahinga pehē 'oku mahu'inga ko ē ki he nofo 'a e kakaí. 'Oku 'i ai 'a e *ratio* 'a e tokolahi e kau Polisi ki he toko 1000 kotoa pē. 'I he ma'u 'a e motu'á ni ia 'oku kau e kau polisi ia he *under staff* pe ko e tokosi'i ki henau fatongia ko ē 'oku faí. 'Oku mahino pe 'oku 'i ai 'a e *provision* heni ka 'oku ou tui ko e palani ko ē ki he kaha'u ia 'i he hū mai ko eni e sūnami 'o e faito'o konatapú pea mo e 'alu ki 'olunga 'o e faihiá. Totonu ke toe ki'i fakatokotokolahi ange tokolahí ia. Ko u fakatātā pe au ki 'Eua ko e kau polisi pē mahalo 'oku toko 6. Ko e kakaí 'o 'Eua ia 'oku toko 5,000 pea 'oku ou tui 'oku nau faingata'a'ia he fakahoko honau fatongia pea 'oku mahu'inga ai ko ē polisi koló ke fakavia.

Tui totonu fakahoko tatau pē ako ma'a e kau polisi ki he kau polisi fakakolo

Pea 'oku ou tui koe ako ko ē 'oku fai 'e he kau polisi ko ē totonú, totonu pe ke 'i ai mo ha fanga ki'i ako pehē ki he kau polisi koló ke nau toe mahino'i ange honau fatongia. He koe'uhí ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'oku tñaki mai pe fa'ahinga 'oku volenitia pe foki, nau ōmai 'o tokoni. Ka 'oku fai e feinga ia 'amautolu ia 'i 'Eua ke fokotu'utu'u fakalelei 'enu ngāue ko e *association* pea kātoa mai ki ai kau polisi koló pea ha'u mo e Potungāue Polisi 'o nau fengāue'aki. Ka kapau 'e 'i ai ha fanga ki'i ako ke fai mo ia ki he polisi koló ko u tui 'e toe lele'ange ha'anau poupu ki he kau polisi totonú hono fakahoko ko eni 'a honau fatongia, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Nōpele mei 'Eua.

Lord Nuku: Tapu pe pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Fakamālō atu pe he toe ma'u ho fatongia he pongipongi ni pea 'oku tau fiefia ai ho hokohoko atu e fatongia. Pea tapu atu foki ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā e tēpile 'a e Hou'eiki. Tapu atu foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Tapu atu foki ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí kae 'atā ke fai ha fakahoha'a fekau'aki pea mo e Potungāue Polisi 'o fakatatau ki he anga fiema'u e kakaí.

'I ai tokanga fiema'u ke fakatokolahi kau polisi

'Eiki Sea ko e me'a 'oku fai ki ai hoha'a ia, ko e 'uluaki 'Eiki Minisitā, ko u tui ko e tokolahi 'o e kau polisi 'oku fiema'u ke fakatokolahi. Ka 'oku makatu'unga foki ia 'i he pa'anga ko ē 'oku hanga ko ē, te tau hanga 'o vahe'i 'i he 'ahó ni hono tali ko eni ko ē 'o e vouti ko eni ke fai'aki e faifatongia 'a e 'Eiki Minisitā. Ka koe'uhí ko e ngaahi palopalema lalahi ko ē 'o e fonuá. Ko e 'uluakí ko e KOVITI ka ko u tui 'oku mou mea'i kotoa pē 'oku lele 'i matangi e ngāue ia 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí pea 'oku 'i ai e fakafiemālie ia ai.

Mahu'inga fakatokolahi kau polisi ki hono tau'i faito'o konatapu

Ko e me'a ko ē hono ua 'Eiki Sea ko e faito'o konatapú he 'oku tau 'ange foki e fatongia ki he 'Eiki Minisitā Polisi ke fai hono pule'i mo hono fakalele 'o e potungāue ko eni. Ko hono mafai fakahoko fatongia 'oku fai ia 'e he Komisiona Polisi. Ka 'oku ou tui 'e 'Eiki Minisitā 'oku tonu ke tau toe hanga 'o fakakaukau'i ange 'a e voutí. He ko 'eku lave'i hifo ko ē ki he voutí 'oku holo 'a e vouti ko eni ko ē 'a e kau polisi fakalukufuá mei he ta'u kuohilí ki he ta'ú ni. Ka ko u lave'i pe au ia 'oku 'uhinga 'ene holó ko e mavahe 'a e Tamate Afi 'o 'i ai 'enu,

mavahe ‘o fakalele pe fakatau’atāina kinautolu ka ‘oku kei ‘i he malumalu pe ia ‘o e ‘Eiki Minisitā. Ka ko u tui ‘e ‘Eiki Sea ko e fatongia ko ē ‘oku ‘oange kiate kinautolu ko e fatongia mafatukituki ‘aupito, ‘aupito ia ki he fonuá. Pea ‘oku mou me’a kotoa pe kimoutolu ia ki he feme’a’aki ko ē ‘i hení.

Ko e feme’a’aki ko ē he me’a ko ē ‘a e Polisi ko e fika ko ē kau polisi ‘oku fu’u tokosi’i ‘aupito ‘aupito. Ka ‘oku makatu’unga foki eni ‘i he kau polisi ko ē ‘oku ui ‘oku likuluti ko ē ‘i he ta’u. Ko e ngaahi ta’u ko ē, ngaahi ta’u ko ē kuo maliu atú ‘oku faka’amu ia, na’e faka’amu ia ‘i he anga ko ē fiema’u ko ē ‘a e fonuá ia mo e hū mai ‘a e ngaahi pole ko ē ki he potungāué mahalo ‘oku tonu ke toe ‘i ai ha toko 1,000 ia fakahū ki he Polisi koe’uhī kae malu ‘a e *sub* polokalama ‘uluaki ‘Eiki Sea, ke malu’i ko ē kakai ko ē ...

<010>

Taimi: 1050-1055

Lord Nuku: ... ‘o e fonua. Kae kehe ka ‘oku tau hanga pē foki ‘o lave’i pē ‘oku tau ‘ilo’i pē anga ko ē hotau ivi ka ko hono fakatafe holo ko ē ‘o e siliní, he ko e malu’i foki ‘o e kakai, ko e fika ‘uluaki eni ‘a e Polisi, toki fika 2 mai ‘a e Tau Malu’i Fonua ia ‘o kapau he’ikai ke toe lava ‘e he Polisi ‘o fai honau fatongia.

Pea ko e me’a ia ‘Eiki Sea ‘oku fai ko ē ‘a e hoha’a ko ē ki ai, he ‘oku hoko ‘a e hū mai ko ē ‘a e KOVITI, pea fokotu’u leva ‘a e ngaahi polisi fakakolo. Ktaki pē Sea, na’a ke, ‘oku ou ‘ilo’i pē na’a ke me’a mai ke hiki ‘a e fakahoha’a ki he vouti kehe. Ka ko e ‘uhinga ‘a e hoha’a ko ē ki hení, he ko e ‘uluaki malu’i ko e kau polisi, ko hono tokoni ko e polisi fakakolo, ki he malu ko eni ‘a e kakai, pea ‘oku ‘osi fakamo’oni’i ia ‘Eiki Sea. ‘I he taimi ko ē na’e fai ai ko ē ‘a e *locked down*, he 8 ‘a e holo ko eni ko ē ‘a e me’a ko ē ko hono ma’u ‘a e faito’o konatapu, toe holo pea mo e kaiha’a hangē ko e hūfanga ‘i he fakatapu.

Pea ko e me’a ko ē ‘oku tonu ke fai ‘a e tokanga mavahe ki he potungāue ko eni he ko ‘ene nonga pē ‘a e kakai pea fiemālie mo e kau faihia, kuo sai ‘a e fonua Sea. Ka ‘i he’ene tu’unga ko ē hangē ko ē ko ‘etau sio ko ē ki he vouti, ko e tu’unga ko ē na’e ‘i ai ko ē ‘i he ta’u kuo hili, ko e 16 miliona, 22/23 ko e 11. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ko e holo ko ia Sea ‘e tokoni ki he polokalama ko ē ‘oku fai’aki ‘a e fai fatongia. He ‘oku kei tatau pē ‘a e faifatongia ia ka ‘oku ou tui ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui pē mahalo ‘e tui pē mo e Minisitā ki ai, ‘oku fiema’u ke fakatokolahi’i ‘a e kau polisi ia. Pea hangē ko ia na’a ku fakahā ‘anenai ‘i he fai ‘a e feme’a’aki, ‘o pehē ‘oku kau foki ‘a e Potungāue Polisi ‘i he, hangē ko e fokotu’utu’u ‘oku ‘asi mai ko eni, fokotu’utu’u ki he langa ko ē ‘a e ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga ni. ‘A ia ‘oku kau ‘a e Polisi mo e Neesi, mahalo pea mo e ‘ū, ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i ako ma’olunga ange, te nau tokoni ki hono fokotu’u ko eni.

Ka ko hono mo’oni ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke tonu ke holo ai ‘a e *recruit* ia ko ē Polisi. Pea ko e me’a ‘e taha, ‘oku ou tokanga atu ki ai ‘Eiki Sea, ko e *recruit* ia ‘oku *recruit* mai ia ‘i he taimi ni ia ‘i he *form* 6 mo e 7 pea mo e kau ma’u mata’itohi. Ko e faifatongia ia ‘oku fai ia he *form* 5, ‘a ē ko ē ‘oku nau hanga ‘o fai ‘a e fakamātoato’i ‘a e fatongia. He ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e potungāue ki he anga ko ē ‘o e mahino, ko nautolu ia ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e ngaahi ‘a e faka’ilonga, ko ‘enau ōmai pē nautolu ia ‘o ki’i talitali pasi hē, ko ‘ene ava pē ha faingamālie ia ke ‘alu kuo ‘alu ia.

‘Eiki Palēmia: Kole pē ke u ki’i fakatonutonu Fakafofonga Nōpele ‘Eua.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Nōpele na’e ‘Eiki Minisitā Polisi ‘a e tu’unga totonu ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko eni na’e ‘uhinga ki ai. Pea ko ‘ene pehē ko e ōmai ‘a e kau *form 6* mo e *form 7* ‘o nofo noa’ia pē, tui ‘oku ki’i, ne tukuhifo ‘e ia ‘a e tu’unga ko ia ‘o e *Police Academy* ki he tu’unga ia ‘oku ma’ulalo ange, pea ko e pehē ko ē ‘oku holo ‘a e Vouti ‘a e Polisi, ‘oku hala mo ia Sea.

Na’a ke ‘osi fakama’ala’ala pē eni ki he Fakafofonga ‘e taha, ‘oku to’o ‘a e Vouti ia ‘a e *Fire*, ka ko e tu’u ko ē ‘a e Polisi ‘i hono fakafehoanaki pē ki he *Police* ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘oku hiki ‘aki ia ‘a e 1.7 miliona. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ke ke fakatonutonu pē, kae ‘oua te tau fu’u tukuhifo ‘a e fānauako ‘oku nau lava ma’olunga ange, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui pē ‘oku ‘i ai pē, ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ia ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā. Ka ko e natula fakafaitongia, ‘oku ou fakahoha’a atu ai, ‘oku ‘i ai ‘a e natula ia ko e nofo ‘ofisi, pea ‘i ai ‘a e natula ia ko e lele ‘o e tuli konā. Pea ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e anga ko ē fakahoha’a. ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: ... He ko e ‘uhinga foki e fakahoha’a ‘e toe tokoni pē ia ki he kau nofo ko ē he ako. ‘I ai foki ‘a e fānau ako tokolahi ia he’ikai ke nau a’u nautolu ki he *form 6* mo e *form 7* pea ‘oku faipē *recruit* ko ia ‘oku ou tui ‘oku fai ia he sōtia. Ka ‘oku ‘uhinga he ‘oku ‘i ai ‘a e kau nofo mei he ako ke ‘oange ha’anau faingamālie. He ko u, ‘oku ou lave’i ‘e au ia ‘oku tokolahi e kau *recruit* ia lele fakataha e *form 5* mo e *form 6* pea ‘oku ‘i ai e ta’u ia na’e ma’u ia he *form 4*. ‘A ia ko hono mo’oni ‘oange honau faingamālie he ‘oku ‘ikai ke nau ma’u faingamālie tatau, ko e ‘uhinga ia ‘o e fakahoha’a.

Pea ko e me’a foki ‘e taha ko e *form 5* ‘oku ne ‘ilo ‘e ia he’ikai ke toe ‘i ai hano faingamālie, ko kinautolu ia ko ē, ko ē ‘a ē ko ē ‘oku malava ko ē ke hoko atu, lahi honau ngaahi monū’ia ke fai fakamatoato ko ē ‘o e fatongia. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia, ka ko e ‘uhinga kapau te tau ‘alu hē ‘e li’aki ē. Ka ‘oku ‘osi fakamo’oni ia ‘i he halafononga ‘oku ‘ikai ko e sai taha ē ‘a e ha’u ko ē mo hono faka’ilonga. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fatongia ‘oku laka ange ki’i tama ko ē ‘oku fai fakamatoato pea ‘oku ‘uhinga pehē pē ‘a e fakahoha’a ia. ‘Oku ‘ikai ke hala ‘a e founa ia ka ‘oku tau nga’unu tautolu ia ‘o mavahe mei he me’a ko ē ‘o e palopalema. He ko e tama, ko e kau faihia ko ē ko ē ‘oku faihia lalahi te nau kumi ‘enautolu e ki’i tama te ne lava ‘o fai ‘a e hia pea ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e anga e fakahoha’a e pongipongi ni.

Ko e malu ‘a e kolo mo e malu ‘a e fonua ko e laine ‘uluaki ē, ka kapau te mou me’a ki he pa’anga ko ē ‘oku ‘ave ki ai pea mo e anga ko eni ko ē hono fokotu’utu’u. Hangē te u ‘oatu e fakatātā ko eni na’e fokotu’u foki ‘a e Komiti *Task Force* ki he Tau’i ‘o e Faito’o ‘o e Konatapu. Pea ko e konga lahi ‘o e pa’anga ia ko ē 5 miliona na’e tānaki ko ē, ko ē ‘a ē na’e fakataumu’a ki ai he ta’u fakapa’anga ko eni lolotonga ko eni ‘oku tau kei lelei ai, ‘oku ‘alu ia ki he komiti ko ia pea nau hanga ‘e nautolu ‘o fai mai ‘a e fale’i. Ke kumi e me’alele, ki he kumi e ‘ū me’a ko ia ka ‘oku ta’omia ‘a e kau polisi ko ē ‘oku nau fai e fatongia.

Tui makatu'unga malu kolo, koloa kakai he lahi e fakaivia fakahoko ki he Potungāue Polisi

Ko e anga pē ia 'Eiki Sea 'a e hoha'a atu ki he malu ko ē 'a e ngaahi polokalama 'oku 'omai, malu'i e kolo, malu'i e koloa 'a e kakai, ko 'ene malu 'i he lahi e fakaivia te tau 'ave ki he potungāue ko eni mālō Sea.

Fokotu'u pea poupu'u Vouti Potungāue Polisi

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki toe 'i ai ha taha 'oku toe tokanga ki he vouti ko eni toe 'i ai ha fokotu'u ke poupuu. Sai tau hiki ē. Tau hiki mei he 14 ki he 16 ko e ako eni kongamahu'inga taha eni tokanga ki ai e Fakafofonga Fika 2.

Vouti 16 – Potungāue Ako

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu eni ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae fakahoko atu pē ha ki'i fakamalanga. Mou 'osi ma'u kotoa pē 'a e ngaahi fakamatala ni 'i mu'a 'ia kimoutolu.

Hiki'aki 14.8 miliona Vouti Potungāue Ako

'I he tu'u he taimi ni Sea ko e ki'i hiki ko eni ko e hiki 'a e Vouti ko eni 'a e Potungāue Ako 'oku hiki'aki 'a e 14.8 miliona. 'I he 14 ko eni ko e 4.1 pē ai ko e pa'anga mei he Pule'anga ko e 10 ai poini 8 ko e pa'anga tokoni ia 'i he ngaahi *project* 'a e, 'oku fengāue'aki mo e potungāue ko eni 'a e Potungāue Ako.

1.9 miliona vahe'i fokotu'u mo kamata 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga

'I he 4.1 ko eni Sea hangē pē 'oku ke mea'i kuo 'osi Fakamo'oni Huafa 'a 'Ene 'Afio ki he'etau Lao ki he 'Univēsi Fakafonua pea ko e 1.9 ai ki hono fokotu'u mo hono kamata 'a e 'Univēsi Fakafonua ko ē 'a Tonga. Pea 'i he, pea mo e 1.3 ko e fakalahi ia ki he'etau tokoni ko eni ki he ngaahi ako 'o kau ai 'a e Ako Tokamu'a mo e ngaahi ako fo'ou ko eni 'oku fokotu'u 'a eni ko ē 'oku tau totongi fakafō'i'ulu ko eni mo tokoni ai ki he fakalele mo hono vahe 'a e ngaahi 'apiako kehekehe ko eni.

Toko 3000 tupu lavemonū totongi 'enau ako mei he poloseki SET

'I he 10 miliona ko eni mei he ngaahi kautaha ko eni 'oku tau fengāue'aki, 'oku kau ai 'a e ngaahi *project* ko eni ko e SET na'e 'osi fai pē 'a e feme'a'aki ki ai. 'A ia ko e fo'i toko toluafe tupu Sea he taimi ni ...

<007>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Palēmia: ... ‘oku totongi ‘enau ako mei he *project* ko eni fengāue’aki ai mo e *MIA* pea ko u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā e *MIA* he fengāue’aki lelei ko ia. Pea ko e *household* pē ko e ‘api ‘e uaafe tupu ‘oku lavemonū ‘i he *project* ko eni Sea.

Poloseki fo’ou – Safer school

Taimi tatau pē ‘oku ‘i ai ‘a e *project* fo’ou mo e Pangikē ‘a Māmani ‘oku ui ko e *Safer School* pe ko ‘etau ngāue’i ha ngaahi ‘apiako ha ‘ātakai ‘oku lelei ange. Ka ko e fakakaukau ia ke tau fakalelei’i ‘a e ‘ū ‘apiako kimu’a pea toki holo pea nofo ai ‘a e fānauako ‘i tu’a ha teniti ha ta’u ‘e 2 hetau feinga ke langa. Tau kamata leva ‘a e ngāue ki heni fakalelei’i holoki, langa fo’ou mo e kātoa ‘u alā me’a pehē ko e ‘uhinga pē ia ke malu ange ‘a e ‘ātakai ako ki he’etau fānau. Konga pē taha ‘o e *project* ko eni ‘oku toe kau ai mo hono fakalelei’i ‘o e silapa.

Ko e me’a pē eni ia ‘oku fa’a, ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 2 ‘a e fakalelei’i ‘a e silapa ko eni kuo fai mei he foomu 2 ‘alu ki lalo, kei *smooth* ‘ene ‘alu ‘a e fānau ‘o a’u ki ai kimu’a pea toki hoko atu ko eni ‘o kolisi. Tatau pē mo eni hono vakai’i hono *assess* pē ko hono vakai’i ‘a e tu’unga faka’ilo ‘o e fānau. Ko e hā e me’a ‘oku nau ‘ilo ko e hā ‘a e founga ke fakahoko ‘aki, fai pē mo e *project* ko eni pea mo e Pangikē ko ia ‘a Māmani. Pea ko e ongo *project* lalahi kehe pē ‘e 2, hono faka’osi ‘o e *Side School* ‘osi langa ‘a e fale ‘e taha toe eni ‘a e *wing* ‘e taha pea mo e hiki ko ia ‘a e Potungāue Ako mei he Hala Vuna ki ‘Apimataka. ‘A ia ‘oku tu’u ia ‘i mui he *Side School*. Ko e fakakaukau Sea ke fakakakato e ‘unu ko eni ki ‘Akosi ‘o e ta’u ni Sea.

Ko e anga pe ia e to’o me’a lalahi atu he ngaahi fika ‘oku mou mea’i pē hena ‘i he ngaahi patiseti fekau’aki pea mo e ngaahi fakamole. ‘Oku hiki ai ‘a e vouti ‘a e Pule’anga ‘a e Potungāue ko eni ‘a ia ko e 4 miliona kau ai ‘a e ‘univesiti, kau ai pea mo e tokoni ki he ‘ū ‘apiako ko eni ‘oku ‘ikai ke fa’a tokonia tau pehē pē *non-government* pea mo e ngaahi *project* lalahi ko ia na’a ku lau atu ko ē ki ai. Mālō Sea ‘atā pē ke tali atu ha ngaahi fehu’i. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia ka ko e Minisitā Ako ia. Hou’eiki mou faka’ilonga mai pē he ‘oku ou vakavakai takai pē hotau lotolotonga he ngaahi maama ko ē ‘e ulu mai pea te u ‘oatu pē ‘a e faingamālie. ‘Oange ‘a e faingamālie ‘uluaki ki Tongatapu 2 ka tau toki hoko atu. Mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie pea tapu mo e Feitu’una fakatapu foki ki he Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e kau Minisitā, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki pea pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘E ‘Eiki Sea ‘oku kau eni ia ‘i he patiseti fakafiefia ‘oku tau fanongo ki ai hono hiki ‘a e patiseti ‘a e Ako ‘aki ‘a e 14 miliona. ‘A ia ‘oku mahino leva ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ki hono fakalakalaka ‘o e Ako pea ‘oku kau ‘a e motu’a ni ia he fiefia, fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ngāue lelei ko ia.

Kole fakama’ala’ala kehekehe kau ngāue aleapau (*contract labour*) lau’aho angamaheni

Ko e ki’i me’a si’i pē ‘oku ou tokanga au ki ai ‘i he patiseti ko u tui ‘e toki fakama’ala’ala mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ko u tokanga’i hifo ‘i he, ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi *sub programme* ‘oku lahi hono pa’anga totongi ki he kau ngāue lau’aho. Pea ‘oku kehe pē ‘a e kau, ‘a e kau leipa lau’aho pea ‘oku ‘i ai mo e fa’ahinga ia ko e *contract labour* hangē ha kau *contract* ke nau fai ha ngāue. Pea ‘oku meimei tofuhia kātoa pē ‘a ‘u va’a ko eni ‘o e

Potungāue Ako, ‘i he kau *contract labour* ko ia. Te u fakatātā ‘aki pē ko e tafa’aki ko ia ki he kau ngāue ‘oku ‘i ai ‘a e 3 kilu 1 mano tupu ai ki he kau *contract labour*. Pehē kātoa hifo pē mo e ngaahi va’a kehe. ‘Oku ou tui pē ‘oku ‘i ai pē ha ‘uhinga ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau kehe nautolu ia mei he kau *labour* lau’aho ko ia ‘oku tau angamaheni ki ai.

‘I ai tokanga ngaahi ako ma’olunga ange tautautefito ngaahi ako tekunikale

Ko e hoko pē Sea ‘oku fai ‘a e tokanga makehe ki he ngaahi ako ma’olunga ange tautautefito ki he ngaahi ako tekunikale. Hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘aneafi ko e feitu’u eni ‘oku ‘i ai ‘a e kaha’u ‘o e tokolahi taha ‘o ‘etau kau ako. Mahino foki he ‘ikai ke ō kotoa ‘etau fānauako ‘o ako toketā mo ako loea, ka ko e tokolahi taha eni ‘i he ngaahi ako fakatekinikale. Pea ‘oku tau ‘osi mātā pē he ngaahi ‘aho ni ‘a e pa’anga lahi ‘oku ‘omai ‘e he kau ako ko eni he ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he fakalotofonua ka ‘oku toe ...

<008>

Taimi: 1105-1110

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... lahi foki mo hono ‘ave atu kinautolu ki tu’apule’anga. Hangē ko Nu’usila na’e lahi ‘aupito ‘enau ōmai ‘o fetuku atu ‘etau kau tufunga, ko e kau ‘enisinia a’u ki he kau ngāue faka’uhila.

Tokanga fakalelei’i ngaahi me’angāue ngāue’aki ‘Apiako Tekinikale Fokololo

Pea ‘oku ‘i ai e tokanga makehe ke fakalelei’i ‘a e fa’ahinga ako ko eni tautautefito eni ki he ngaahi me’angāue ‘oku fai ‘aki ‘a e akó. Na’e ‘i ai ‘a e tokanga lahi mei he ngaahi ngāue’anga mei he *industry* ki he taimi ko eni ‘oku ‘oku ‘osi mai ai e fānau mei he fakatātā ‘aki pē ‘a Fokololo mei he ‘Apiako Tekinikale ko eni Fokololo.

Na’e lelei ‘aupito pē ‘enau akó ka ko e me’a na’e, na’e hā mai mei he ngaahi ngāue’anga ‘oku, ‘oku ki’i fakalalakalaka ange e ngaahi me’angāue ia ko ē ‘oku ‘i he ngaahi ngāue’anga hangē ko e ngaahi kautaha langa. ‘Oku te’eki ai ke ako e fānau ia ha me’a pehē ‘i he ngaahi ‘apiako ē hangē ko e ngaahi me’angāue ki he tā mape fakakomipiuta. Na’e kau ia ‘i he ngaahi me’a na’e ‘omai ‘e he, ‘e he ngaahi ngāue’anga kapau ‘e fakanaunau ‘aki he ngaahi ‘apiakó ‘a e ngaahi ‘a e ngaahi naunau ako pehē koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku ‘oku ‘osi mei ai e fānau ‘oku nau lava lelei ‘o ngāue’aki. Pea pehē foki ko muli foki he taimi ‘oku nau ō ai ki muli ‘oku ki’i fakalalakalaka ange ‘a e ngāue ai.

Kole ke tokangaekina Va’a ‘Alu Tahi mo ‘enau mahu’inga ki he’etau fakalalakalaka faka’ekonōmika

Pea pehē pē foki pea mo e Va’a ‘Alu Tahi ‘oku tokanga ‘aupito ki he Va’a ‘Alu Tahi mahalo ‘oku mea’i pē he Feitu’una Sea na’e ‘i ai e taimi na’e hanga he kau ‘Alu Tahi ‘a Tonga ni ‘o fetuku mai e lau miliona ki he fonua koe’uhí ko hono fu’u fiema’ua kinautolu ‘e he ngaahi kautaha vaka mulí. Ka ‘i he ngaahi ta’u mai ki mui ni na’e, na’e ‘ikai ke toe lava ia he na’e ‘i ai e ngaahi me’a na’e hoko he ‘apiako. Ko u tui pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ke toe fakaake ‘a e ‘apiako ko eni ke, ke nau toe lava ‘o ma’u ‘a e, ‘a e kolōlia na’a nau ma’u ‘i he kuohilí.

‘Oku ou tokanga’i hifo ko e, ko e pa’anga ko ē ‘oku vahe’i ki he, ki he Akó ki he tafa’aki fakatekinikale ko e ua kilu ua mano valu ngeau ‘oku ou tui pē ‘oku mahalo pē ‘oku ‘ikai ke fe’unga eni ki he ngaahi me’angāue ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai pea mo e ngaahi ako ko ē ‘oku fiema’u ke nau fakahoko.

Faka’amu ki ha vaka ma’a e tafa’aki ‘Alu Tahí ‘Apiako Tekinikale Fokololo

Ko e tafa’aki ko ē ki he ‘Alu Tahí ‘oku ou vakai hifo ki he pa’anga ‘oku vahe’i ki ai ko e nima mano nima ngeau pē. Ka ko e taha eni he ako ‘oku fu’u mamafa ‘aupito hono, hono fakahoko ko u tui pē ki he kaha’ú ‘e lava ke fai ha fokotu’utu’u ki ai. ‘Oku toe ‘i ai foki mo e, ko e faka’amu ki he ‘Apiako ‘Alu Tahí he ko e taimi foki ko ia na’e ‘i ai e vaka ‘a e ‘apiako ke fai ai e ako.

Na’e ai e vaka ke fai ai e ako faifolau mo e ako ‘enisinia. Pea na’e a’u ki he taimi ia kuo ‘ikai ke toe ngāue’aki e vaka ko eni ka na’e fu’u ‘aonga ‘aupito ki he fakahoko fatongia ko eni ‘a e ‘a e kau akó. Pea ko u tui ko e ‘i ai pē ha taimi kuo ‘i ai ha’anau vaka he ko e, ko ‘enau ako faifolau he taimi ni ‘oku fakatefito pē ‘i he angalelei ‘a e ngaahi kautaha vaka fakakomēsiale ke nau ō atu e kau, ‘a e kau ako ko eni ‘o heka ‘o ako ‘i he ngaahi vaka ko ia ka, he ‘ikai tatau ia mo e ‘i ai ha’anau vaka totonu ke nau pule ki ai pea mo ‘enau kau faiakó ke fakahoko ‘aki ‘enau ako.

‘Oku ou lave’i pē ‘oku ‘oku kei kamakamata fo’ou e ako ko eni ki he ‘Alu Tahí ka ‘oku ‘i ai pē faka’amu ‘e vave pē ha taimi te nau a’u ki he ki he tu’unga na’e ‘i ai ki mu’a, ‘o a’u ‘enau ako ki he ako faifolau ‘i he tohi fakamo’oni ako lēvolo fā pea mo e tolu pea pehē pē foki ki he ‘enisinia ‘alu tahí.

Kole ha ngaahi naunau ako tāmata afi lelei ma’a e ‘Apiako ‘Alu Tahí Fokololo

‘Oku ‘i ai mo e tokanga ki he ngaahi naunau kehe ‘a e ‘Apiako ‘Alu Tahí hangē ko ha’anau ko ha’anau me’a ako tāmata afi lelei. Ko u tokanga’i pē ‘oku ‘i ai e ki’i, ki’i koniteina ‘oku fokotu’utu’u ‘i uafu fai ai ‘enau ako ka ‘e toe lelei ange kapau ‘e ‘ai ‘a e mōtolo ko ia pē ko e *simulator* ko ia ke toe fakaeonopooni ange ‘o fakatatau pea mo e ngaahi ‘apiako ko ē ‘i mulí.

Ko e me’a foki ‘e taha ‘oku ou tokanga ki ai ‘e Sea. Ko e kau ako ko eni ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he’enau ‘aonga fakalotofonua ka ‘oku tau lava foki ke tuku atu nautolu ki muli hangē ko ia nau lave ki ai ‘anenai ko e pa’anga lahi faka’ulia ‘oku nau ‘omaí pea ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ki he ngaahi ako fakatekinikale ko eni.

‘I ai tokanga ke fakalelei’i ngaahi nofo’anga fakafaiako he ‘otu motu

Ko e faka’osi pē Sea ko e tokanga lahi ki he, ki he kau faiakó ki he nofo’anga ‘o e kau faiako tautautefito eni ki tahi pea mo e ‘otu motu. ‘Oku ...

<009>

Taimi: 1110-1115

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... taimi lahi ‘oku ‘ikai ke loko sai e nofo’angá pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi leva ki he kau faiako ko iá. He ko e taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘alu atu e neesi ia mo e

toketā ‘oku ‘i ai hona fale ‘o naua ia ke na nofo ai, kae ‘alu atu e faiako ia ‘o toki kamakamata fo’ou. Ko u tui pe mahalo ‘oku ‘i ai pe ngaahi fokotu’utu’u ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko e tokanga pe ia ‘oku faí. Ka ko hono fakakātoa Sea ko u fakamālō atu ki he Minisitā ‘i he tokanga lahi ko eni ki he akó pea mo e tokoni ko eni ‘o toe hiki e patisetí koe’uhí ke fakafaingamālie’i ‘a e fakahoko fatongiá koe’uhí ko ‘etau fānauakó, mālō e ma’u faingamālie Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. ‘Io me’a mai Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea, fakatapu ki he Feitu’una pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakatō. Sea ko e ‘ikai ha me’a mahu’inga he mo’uí ka ko e teu tangatá, teu’i e kakai e fonuá. Pea ‘oku kau eni nau ngāue fakataha mo e ngaahi siasí mo e ngaahi va’a ko iá hono teu’i e, ‘o e kakai ke nau lava ‘o ma’u e taumu’a ko eni. ‘Oku ui foki e taha ia e taumu’a ko ē ‘etau palani fakalukufua ko ē ko e *knowledge economy*. ‘A ia ko e ‘uhingá, ma’u e taukei fe’unga, mataotao koe’uhí ke nau lava fakahoko ko ē ‘e tau ngāué. Pea ‘oku ou tui ‘aupito e tafa’aki ko ia Sea ‘i heni.

Tokanga fakaivia kau faiako mahu’inga ke ma’u kakai lelei mo taau ako’i fānauako

Sea ka ko u fakatokanga’i e me’a ko eni Sea, ‘oku lahi ‘aupito ‘a e mahu’inga ko ē ke ma’u ha kakai taau ‘i he kau faiakó. He ko e ma’u ko ē faiako lelei te ne tokoni lahi ia ki ha tamasi’i ako lelei mo ha ki’i ta’ahine lelei. Ka ko u fakatokanga’i ‘Eiki Sea, lahi ‘aupito e fakafisi pe ko ē, ha’u e kau faiako ia mei he ngaahi ako ‘a e Ako ‘a e Pule’angá, ha’u nautolu ‘o ngāue fakapule’anga. ‘Oku ou fakatokanga’i e me’a ko ia Sea. Lave’i pe ‘e au he taimi na’a mau ngāue ai he Falepa’anga ‘a e tokolahi ko ē ōmaí. ‘A ia ko e tu’ungá ‘oku pehé ni; ha’u e kau ngāue ko ē ‘o e ngaahi ako e siasí mo e ngaahi me’a ko iá ‘o nau ha’u ki he Potungāue Akó. Kae fetukutuku mai kau Potungāue Akó ia ‘o ō ia kau faiako ‘o ō ia ‘o kumi ngāue fakapule’anga.

Ka ko u tui ko e taha e ‘uhinga ko u vakai’i ai pe ko e hā e me’a ‘uhinga ‘oku pehē ai. ‘Oku ou tui ‘oku kau pē mahalo e ‘ātakai ngāué pea mou tui pe mahalo ‘oku ‘i ai mo e me’a ko ē ‘oku ui ko e faka’ai’ai ko ē mahalo ko e vāhengá. He ko u fakatokanga’i ‘e mahalo ko e vakai’i ko ē ‘enau nofo ko ē ‘i he akó. He ko e tu’unga foki ko ē, fakafehoanaki mai ko ē ‘o e vāhenga ia ko ē ‘o e puleakó tau pehē Tonga *High School*. Mahalo ‘oku fakatatau mai pe ia mo e *principal* pea mo e *Chief Economist* mo ha me’a pehē ‘i he anga ko ē fakafehoanaki ‘i he vāhengá. Pea ko e nau si’i me’a omi ko e vave ‘aupito ‘enau kaká. Ka ko u ‘atu pe au ia ke fakatokanga’i e me’a ko iá he ‘oku tau faka’amu ke pukepuke kinautolu hē, he ka ‘ikai ‘e mole, te nau mole nautolu. Ka ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia ke fakatokanga’i ‘oku ‘i ai e palopalema he tafa’aki ko ení Sea.

Ko hono ua, pea ‘oku ou vakai hifo pe au ki he palani ngāue ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko u lave hifo ki ai. Peesi 51 ‘oku ‘i ai e kongá ai ‘okú ne pehē mai ko e feinga’i ke fakasi’isi’i ‘a e ‘ū lakanga ko ē ‘oku ‘atā. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku lahi foki e ‘alú pea ko e ‘asi ai ko e peseti ‘e 60 he taimí ni ‘oku nau feinga ke 70 mo 80. ‘A ia ‘oku nau feinga ke tātāpuni pe, ‘a ia ‘oku mahino ‘oku lahi ‘aupito e fe’alu’aki ‘i he peesi ko iá. ‘A ia ‘oku mahu’inga ko ē ke mahino ko e palopalema eni ke pukepuke kinautolu ai ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui ko u ‘ohake ‘a e kongá ko ē ke fai ha vakai ko e hā e me’a ‘oku hokó, fe’alu’aki ai ‘a e kau faiako Sea.

Mahu'inga ke fakaivia ngaahi ako taautaha 'ikai pule'anga

Ko hono ua Sea, 'oku, ko e langa ako ko ē he fonuá ni tautefito ki he ngaahi Ako Ma'olungá. Ko u faka'amu pe ke fakatokanga'i he Pule'angá ke tau fakatokanga'i 'e kitautolu 'a e langa ako ko ē 'oku fai he ngaahi siasí mo e ngaahi sino 'oku nau mei tu'a, taautaha 'a e langa ako he fonuá ni. Ko 'etau toki 'alu hake foki eni ke fokotu'u 'e tau 'Univēsi Faka Fonua ko eni 'i Tongá ni ka ko e Ako Tipiloma pe ia pea toki kamata hake ai ki he mata'itohi.

'Osi 'i ai fu'u 'univesiti ia heni ko e 'Univesiti 'o Kalaisí, ui ko e *CUP University*. Ko e 'Univesiti ia 'o Kalaisi he Pasifikí. Ko e, 'Eiki Sea ko u mea'i pē mahalo na'a ke lave'i pē na'a ke fa'a me'a hake 'oku lele ko ē 'a e. Ko e 'apiako ko eni 'oku 'osi 'alu nautolu mata'itohi pē, setifikeiti, tipiloma, *BA, MA, PHD* 'osi ...

<010>

Taimi: 1115-1120

Dr. 'Aisake Eke: ... 'i ai nautolu. Ka 'oku te'eki ai ke nau ma'u 'enautolu ha tokoni mei he pa'anga 'a e, 'a e Pule'anga, ki he langa ako, 'ikai ke si'i ma'u ha tokoni ia.

Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke fakatokanga'i 'a e langa fonua 'oku fai ko eni, 'e he ngaahi ako ko eni, koe'uhi ke fakatokanga'i, vave 'aupito 'a e langa ako 'a e ki'i, 'a e ako ko eni Sea. Na'a ku toki 'alu atu au 'o fakakaungamālie 'i he ki'i ako ko eni 'a e faka'ofa'ofa ko ē mo e kakai na'a nau ngāue fakapule'anga, ngāue 'i he ngaahi 'univesiti 'oku nau 'i ai. Ko e teu'i fonua ia. Pea 'oku ou fakamālō pē au ki he siasí 'i he'enu fai 'a e ngāue ko eni koe'uhi ko Tonga, ko e 'ofa fonua pea 'oku 'ikai ko e, pea 'oku mahino pē fonua ni ia Sea. Ko e taaimu'a 'i he ako ia ko e siasí, toki hū atu pē Pule'angá ia kimui. Ka 'oku ou kole atu pē au ki he Minisitā Ako ke fakatokanga'i 'a e me'a ko ē 'oange hano fakaivia, he koe'uhí 'oku ou tui ko ha ngaahi ta'u 'e 10 mei heni, mahino 'aupito 'a e langa ako ia ko eni, tukukehe ange 'a e ngaahi 'apiako kehe.

Pea 'oku ou faka'amu au ki ai ke tokoni'i 'enautolu pē 'i he 'esitimetí ko eni 'oange ha'anau tokoni ke nau kau. Ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni 'oku 'i ai 'a e taki 1000 ia 'a e ngaahi ako tekinala. Ko e 'apiako ko eni 'oku 'i ai 'ene 'apiako komipiuta, ako mata'itohi komipiuta 'oku nau 'osi lava mo e ngaahi 'elia pisinisí, lava, pea 'oku 'i ai mo 'enu ki'i tafa'aki 'i he lotu, teolosia. Pea 'oku ou kole atu au ke fakatokanga'i mu'a 'a e langa fonua ko eni 'i he'etau siate folau langa ako ki he fonua ni.

Kole fakalahilahi pa'anga ki he *TNQAB* ki hono tokangaekina ngaahi ako ma'olunga ange

Ko hono 2 Sea, 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā Ako, 'oange ha pa'anga ke ki'i fakalahilahi ki he sino ko eni ko e *TNQAP*, ki he sino ko eni 'oku ne tokanga'i ko eni 'a e ngaahi ako ma'olunga. He 'oku 'i ai 'a e palopalema 'i he taimi ni, 'ikai ke loka lava 'e he sino, ko e sino foki eni 'oku ō ko ē 'o vakai'i ko ē 'a e ngaahi polokalama fakaako ko ē 'a e ngaahi ako ma'olunga ange. 'A ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi ako *diploma, certificate*, 'alu ai 'o ma'u mata'itohi.

Ka 'oku 'ikai ke ma'u 'enautolu ia 'a e pa'anga fe'unga ke fakahoko 'aki 'a e fatongia. Fakatātā eni 'Eiki Sea, Potungāue ko eni 'Univesiti ko ē 'o Kalaisi, 'osi *accredit* pē 'oku 'osi ma'u 'a e

ngofua ia 'oku 'osi paasi ia 'e he sino ko eni, 'ene polokalama ko eni ako fakakomipiuta, neongo 'oku te'eki ai ke 'oange 'e he Pule'anga ha tokoni. Ko e ta'u kuo 'osi, Sepitema, na'e fai ai 'a e ngāue va'a pisinisi ko eni 'a e 'univesiti ko eni, 'enau polokalama ko ē BA, pea mo 'enau MBA. Na'e fai ai, ko e talu eni ia mahalo mei he 2016 'a e si'i 'ave ko ē 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakalavelave atu pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakatonutonu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e tokoni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu, me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Feitu'una Sea, tapu atu pea mo e 'Eiki Palēmia, tapu pea mo e Tama Pilinisi mo e tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele. Tapu atu pea mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea 'oku ou fie 'ohake pē me'a ko eni, ko e, tapu pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 5, hangē ko e me'a 'a Tongatapu 5, ko e taha 'a e ngaahi me'a na'a ne tokanga mamafa ki ai 'i he'ene fakamalanga fakalukufua ki he Fakamatala Patiseti 'a 'ene pehē 'oku hala 'a e fakaivia ko eni pea mo e feinga ke langa 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ki he Patiseti. Pea a'u ki hono faka'uHINGA 'e ia 'oku hala 'a 'etau toe nō ke fakalahi, ke fakaivia.

Ko e poini fakatonutonu Sea, ko e fokotu'u ko ē 'oku ne 'ohake 'i he taimi ni, mahalo ko e fo'i tānaki 'oku 4 'oku te'eki ai ke 'osi, ka ko 'ene fokotu'u 'ana ia ke toe fakaivia, ke fakalahi, mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i kau atu ai pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa'anga, me'a mai 'Eiki Palēmia ka ko e Minisitā ia 'o e Ako.

'Eiki Palēmia: Ke kau atu ai pē he fakatonutonu Sea. Na'e 'ai pē ke tuku pē, ke me'a pē Fakafofonga ke 'osi, ka ko e me'a pē eni na'a taki hala'i ai pē 'a e fanongo mai ia 'a e kakai ki he pehē 'oku 'ikai ke tokangaekina 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ako 'oku 'ikai ko e ako 'a e Pule'anga.

9.2 miliona tokoni Pule'anga ki he ngaahi ako 'ikai ko e ako Pule'anga

Sea ko e fakalahi ko eni e 1.3, 'alu hake leva 'o 9.2 miliona, 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi ako 'oku 'ikai ke, ko e ako 'a e Pule'anga, 'a ia 'alu ia 'i he *subsidy* 1,000 ki he TIVET, 700 ki he fo'i 'ulu 'i he *high school*, kau ai mo e ECE Sea. Ko e me'a pē ia na'a ku 'uhinga ki ai ke 'oleva e fu'u, he 'oku 'ikai ke tonu ke ngāue'aki 'a e fo'ilea ko e fakanāfala, ka 'oku tonu ke 'oua, 'ai pē ke tau nofo pē 'i he mo'oní mo e fika 'oku 'oatu 'i he 'Esitimetri. 'E anga fēfē

ha'o pehē mai 'oku 'ikai ke tokonia 'osi angé ko e 9.2 miliona eni 'oku 'oatu 'i he Patiseti ko eni ke tokonia 'aki.

Pea mo e me'a ko eni ki he *TNQAB* mo e *CUP*, faka'apa'apa'i lahi 'a e *CUP*, 'oku ou kau au 'i he pou pou ki ai. 'Ikai ko ha feitu'u eni ia ke alea ki ai, tautautefito mei he Fakafofongá he 'oku kau ai 'ene kaungā kau ki ai. 'Oku 'i ai 'a e *conflict* ai pea 'oku 'ikai ke tonu ke ne 'omai 'e ia, ha'u pē ia 'o talanoa mai he ko e me'a ia 'oku ou fie tokoni au ki ai. Tokoni'i 'e au 'a e *CUP* pē ko ha ngaahi sino pehē 'oku fiema'u tokoni. Ka ko e ...

<005>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Palēmia: ... tu'u pehé ní 'e, 'oku mau ma'ema'ekina hano 'ai atu ha ngaahi tali ki he ngaahi tukuaki'i 'oku 'ai mai ko eni ko e 'uhinga ko e natula mo e fatongia 'a e *TNQAB* *versus* 'a e ngaahi sino kehekehe. Fekau'aki mo e *TNQAB* Sea ko e motu'a ni 'oku Sea ai. Fakatatau ki he'ema'u 'ilo 'oku fe'unga pē. 'Oku 'i ai mo e tokoni ia mei he 'ū *project* kehe. 2 kilu mei he *SET* 'alu pē mo ia ki he tokonia 'a e *TNQAB*. Mahalo 'oku 'ikai ke mea'i he Fakafofonga.

Pea 'oku ou kole atu pē ki he Fakafofonga tau nofō ha me'a ko ē te tau ala talanoa'i fekau'aki mo e fika ko eni ko e me'a ia ki he tokoni ko ē ki ha ngaahi ako kehe 'oku pou pou e motu'a ia ki ai. Me'a mai pē koe tau talanoa ki ai tau sio pē 'e lava 'o tokonia ki ai ka ko e 9.2 miliona Sea 'oku tokoni e Pule'anga ki he ngaahi ako 'oku 'ikai ko e ako 'a e Pule'anga mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Ko 'eku fakatonutonu atu pē eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia. Ko e tokanga ko ē heni 'a e pa'anga ko ē 'oku tau 'oatu ko eni polokalama kau ai polokalama ki hono hiki'i 'a e fu'u pa'anga ko ia ... 30 miliona feitu'u eni ke fai ha tokanga ki ai.

Ko hono ua 'oku te'eki ke kau e *CUP* ia 'Eiki Minisitā 'e 'Eiki Palēmia, ko e me'a ia 'oku ou lave'i atu ko u hoha'a, fakahoha'a atu ki ai. 'Oku 'ikai ke kau ia he tokoni'i ko eni. 'UHINGA ai ko 'eku lave'i 'e au ia e me'a ki he 'ū ako kehe, ako tokoni ko eni fakatekinikale pea mo e ngaahi ako ko eni *secondary school* kolisi, 'oku te'eki ai ha tokoni ia heni pea ko e me'a 'oku ou hoha'a ai.

Ko e me'a 'oku ou 'oatu ke kau ko e kole kau mu'a he Patiseti ko eni tau fononga atu ai, ka 'oku mahu'inga ia ke 'omai ki heni. Ko e talu e fokotu'u 'a e 'univēsiti ia ko eni he 2014 mo e te'eki ke fai ha tokoni ia, pea ko e me'a ia 'oku te ongo'i 'a e langa fonua ko ē 'e fai ka ko u tui te tau tokoni ke fakavavevave 'enau fakalalakala.

Ko e konga ko eni e *TNQAB* Sea ko e taha ia e palopalema 'i he ngaahi ako ma'olunga kau ai e *TTI*, kau ai 'a e 'apiako ko eni, kau ai mo 'Atenisi 'a e tuai ko eni 'a e fakahoko he *TNQAB* ko ē 'a 'enau *accreditation*. 'Oku mau 'i hē foki mautolu 'o 'ilo e ngāue, 'o 'ilo ko ē 'a 'enau tuai pea ko e me'a lahi 'oku nau faka'amu foki hangē ko eni. 'Oku nau ōmai foki mautolu 'o fai e sivi'i 'a e ngaahi polokalama ako.

Ko e polokalama ko ena e ako 'Univēsi 'a e Pasifiki 'o e 'Univēsi ko eni 'o Kalaisi. Ta'u kuo 'osi ko u, mahalo 'oku ou fakafuofua ki Sepitema ta'u kuo 'osi, na'e toki taimi ko e toki faingamālie ia ke mai he *TNQAB* 'a e pēnolo. Ko e pēnolo ko ia ke nau vakai'i pē 'oku taau ko ā pē 'ikai 'a e polokalama ako ko eni ke *BA* mo 'enau *MA* 'i he Pisinisi. Ko 'eku lave'i ko ē ki he taimi ni 'oku te'eki ke ma'u e lipooti ko ia.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Na'a ku 'osi kole atu Sea ki he Fakafofonga ke 'oua 'e 'omai ha me'a *specific* pehē hangē ko e kautaha ko ē 'oku lolotonga ngāue ai 'a e Fakafofonga. He ko e 'uhinga he te u 'oatu 'e au ha me'a ia ai he 'oku 'ikai ko ha feitu'u eni ia ke alea'i ai. Ko e me'a ia *between* 'a e *TNQAB* mo e *CUP*. Ko u kole atu ki he Fakafofonga ne faka'apa'apa'i 'a e me'a 'oku ne 'osi mea'i totonu pē, he ka u tuku atu au 'a e tafa'aki ko eni ia 'e 'i ai e me'a ia 'e uesia ai. Tau nofo pē 'i he tokoni ko e me'a ia 'oku tau felotoi ai ke tokoni'i e ako nofo ai. 'O kapau 'oku toe 'i ai ha ngaahi fokotu'u kehe 'omai ai. Ko e me'a ki he lēvolo hono *accredit* mo e me'a feitu'u hala eni ia Fakafofonga.

Dr. 'Aisake Eke: Ko u kole atu pē ke fakatonutonu, 'ikai ko e feitu'u eni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai, 'e Fakafofonga, fakamolemole ē. Ki'i me'a hifo koe'uhí ka u 'oatu e ki'i tu'utu'uni ko eni koe'uhí ka tau nga'unu. 'Oku 'i ai ho'o mo'oni 'a e Feitu'una pea 'oku 'i ai mo e mo'oni 'a e Palēmia. Ka koe'uhí ko e founa 'oku 'omai'aki ki he Fale ko eni 'oku tu'u leva 'etau ngāue 'oku 'ikai nga'unu 'i he 'isiū ko ē 'oku ke me'a mai ki ai. Kupu 60 ka 'i ai leva ha me'a 'oku fai ha fakakikihi fefokifoki'aki 'oku 'i he Sea leva ke ne tu'utu'uni ha tu'unga te tau nga'unu ai ngāue 'a e Mēmipa.

Ke fakatokanga'i leva 'e he Fale pē ko e komiti ki ha mēmipa 'oku ne toutou lea ki ha me'a kehe kae 'ikai ko e me'a tonu ia 'oku fai ai 'a e alea, pē ko ha'ane toutou fefokifoki'aki ha'ane ngaahi fakakikihi pē 'a'ana 'iate ia pē, pē ko ha ngaahi fakakikihi ne ngāue'aki 'e he kau mēmipa kehe pea ke ne fakatokanga ki he Mēmipa ko ia ke 'oua 'e toe hoko atu 'ene me'a pē ko 'ene lea hūfanga he fakatapu.

Ko u kole atu ki he Feitu'una kapau leva 'oku 'i ai ha me'a ia 'oku ke mea'i lelei 'o hangē ko e 'ū feitu'u ko eni 'a ē 'oku ke me'a ki ai, mai ha'o tohi 'a'au ki he Fale 'o 'omi ki he Sea ke hoko atu e feme'a'aki ki ai. 'Io hoko mai tau hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: Fakamālō 'Eiki, 'io mālō Sea. Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi pea 'oku ou talangofua pē au ki ho'o tu'utu'uni. Ka ko u kole fakamolemole atu Sea 'oku 'ikai ke u, ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai'aki pehē ko e poini ko eni 'oku ou fefokifoki'aki ko ha me'a 'oku 'ikai ke felāve'i mo e Patiseti. Ko u kole fakamolemole atu 'oku 'ikai ke tonu ia Sea. ...

<007>

Taimi: 1125-1130

Dr. 'Aisake Eke: ... Ko u fakatonutonu atu. Ko 'eku 'ohake eni ko 'etau Patiseti eni 'oku tau talanoa ki he Ako 'o 'alu pē 'o 'a'u ki he ako ma'olunga. Pea ko e faingamālie eni ko u 'ohake ko ē me'a ko eni Sea ko 'eku kole ia. Hangē ko 'eku lau 'oku uesia, hangē ko e lau 'a e ngaahi

ako kehe pea ko hoku faingamālie eni ke u ‘ohake heni ko ‘etau langa fonua eni. Koe’uhi ke tokoni’i he ‘oku palopalema ‘a e ako ko eni he *CUP*. Ko e hā hono ‘uhinga, ‘oku kei tali ia Sea ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni ki he Fakafofonga. Te u tu’u pē ke fakatonutonu ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko e polokalama fakalao ‘a e *TNQAB* pea ‘oku ‘i ai ‘enau *procedure* fakalao ke fengāue’aki mo e ‘ū ‘univesiti kau ai ‘a e *CUP* ‘oku me’a ki ai ko ē ‘a e Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ko ha feitu’u eni ke talanoa’i ai ‘a e *procedure* ko ia he te u talaatu ‘e au ‘a e pehē e me’a ‘oku tōnounou pea te ke pehē, te ta fakafekiki taua ‘o lōloa ai. ‘Oku ‘ikai ko e feitu’u eni. Ka ‘o kapau ‘oku ke fiema’u ha tokoni tau talanoa ki he tokoni, kae ‘oua te ke fehu’ia ‘e koe ‘a e founa fakalao ‘oku fakahoko ‘aki ‘e he sino ko eni honau fatongia. Ko e me’a ia ko ē na’a ku ‘uhinga atu ki ai Fakafofonga, me’a mai pē koe kapau ‘oku nounou pē ‘oku si’isi’i ‘a e seniti ‘oku tokoni atu kae fai ha sio ia ki ai. Kae ‘oua te ke fehu’ia ‘e koe ‘a e founa fakalao ‘oku fakahoko ‘aki ‘e he *TNQAB* hono fatongia. Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō. Mālō ‘Eiki Sea. Ko u, tapu mo e Feitu’una pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko u fakamālō au ‘Eiki Minisitā ‘e fai e tokoni pea ‘oku ou fakamālō ai. Ko hono ua ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fehu’ia ‘a e fakahoko ngāue ‘a e *TNQAB* ‘oku ou kole au ke tokoni’i. Hangē ko ‘eku lave ki ai Sea ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘I Sepitema ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘oku kei tali ni...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Na’a ne toki ‘osi pē eni ‘ene hanga ‘o fakaanga’i ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a hifo, me’a ki lalo Fakafofonga Ha’apai 13. Lolotonga feme’a’aki ha ongo Fakafofonga ‘e 2 he’ikai ke ke me’a noa’ia koe ke maumau ai ‘a e Fakafofonga ‘a e feme’a’aki ‘a e ongo Mēmipa.

‘Eiki Palēmia: Kole pē Sea ki he Fakafofonga ke ke ki’i fakamokomoko pē ‘o fakakaukau lelei pē he kole ko eni. ‘Oku ‘ikai ke mahino pea ‘oku ‘ikai ke ne mea’i ‘ana ia ‘oku fai pē ‘a e talanoa ia mo e *CUP*. ‘Oku ‘ikai ko ha toki, te’eki ke fai ha talanoa ia mo nautolu. Ka ko e tu’u he taimi ni ‘oku ‘ikai ke tokoni’i ‘i he ... ‘a e ‘univesiti. Kau ai pē mo e *USP* kau ai mo e *CUP* mo nautolu ko ē ‘i he levolo ‘univesiti. Kai lava fai ha talanoa ki ai hangē ko e fokotu’u ko ē ko ē na’u ‘ai ki he Minisitā ki he Fakafofonga. ‘Omai ha fokotu’u pehē ke fai ha talanoa ki ai. Ka ‘oku ke me’a ki he’ene *blame* ‘e ia pea hā mo e hā. ‘Oku ou tui ‘oku ke ‘osi mea’i pē Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko e feitu’u eni ke fai ai ‘a e ngaahi feme’a’aki ai ki he levolo mo e faifatongia ko ia. Mālō Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: Ka u faka’osi atu au. Tapu pē mo e Feitu’una ko ‘eku fakahoko atu pe au ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu Sea

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ē. Ki’i me’a hifo ko e ‘uhinga ke tau ‘ai pē, ki’i me’a hifo Ha’apai 13 ē. ‘Oku ai ‘a e me’a ‘oku ou fakatokanga’i ‘i he feme’a’aki ko e

founga fakalao ‘o e fatongia, ‘a ē ‘oku me’a mai ai e ‘Eiki Palēmia. Pea ‘oku ‘ikai ke lave’i ‘e he motu’a ni ‘a e founga fakalao ko ia. Ka ‘oku hangē pē na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘e Fakafofonga Fika 5, ‘oku ‘ia i pē ho’o mo’oni pea ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e Palēmia. Ka ‘oku mo feme’a’aki ‘i he me’a fekau’aki pea mo e tokoni ki he ako, ka ‘oku ongo’i ‘e he Pule’anga ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e feitu’u ke mou toe talanoa ki ai. Fai ‘a e feme’a’aki ai ‘i ha founga ‘oku ai pē ‘a e founga he Fale ni ka te u tuku atu pē ke ke mea’i.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pē mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Ko ‘eku fakahoko atu pē ‘e au ‘a e kole ko eni he’emau fa’a ō ko ē ‘o fakataha mo e *TNQAB* ‘oku nau kole mai mo nautolu ia, mau o mai ‘o kole ki he Potungāue Ako ke fakalahi ‘enau pa’anga. Ko e me’a ia ‘oku ou si’i fakatangitangi atu ai. Ka ‘oku ou tui pē mahalo ‘oku mou tokanga’i pē ...

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Oku ‘ikai ke nau lava fakahoko honau fatongia ko e me’a ia ‘oku nau si’i kole mai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ko e patiseti eni ‘a e Ako pea ‘oku ‘osi fakapolokalama’i ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ke fakahoko. Ko e me’a ko ē ‘oku tākaki mai, ‘osi mea’i lelei pē ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5 ‘a e taimi ‘oku tau ‘ave ai ‘etau ngaahi fiema’u ki he Komiti Patiseti ‘a e Pule’anga. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e kongā ‘e taha ‘eku fakatonutonu ke ne ‘omai e fika, ‘e to’o ‘a e fo’i pa’anga ko ē ki he pa’anga ko ē kae lava ke tau talanoa. He ko ‘etau talanoa ko eni he polokalama Patiseti ko ‘etau talanoa ki he fika. ‘Oku ‘osi mea’i lelei pē ‘e he Fakafofonga ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakatonutonu pē ia mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Ha’apai me’a mai ā ‘a e Feitu’una ia ‘o fakahoko fatongia e Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ...

Veivosa Taka: Fakamolemole atu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a ki lalo, me’a ki lalo. Ko e fatongia ‘o e Fakafofonga ko eni ‘oku ne fakafofonga’i e me’a ki he ako pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘i he ako ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he Fale ni ‘o hangē ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga. Ka ‘oku me’a mai ‘e he Palēmia ‘oku ‘i ai ‘a e founga fakalao ‘o e fatongia ko ia. ‘A ia ko u pehē ‘oku tonu ke fe’unga ia ka ‘oku a’u atu ho’o pōpōaki he Palēmia ka ko e Minisitā Ako ia ki he fatongia ko ia ...

<008>

Taimi: 1130-1135

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... koe’uhiā ka tau nga’unu, ‘io, Niuatoputapu 17.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'una Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e tu'u 'a e motu'a ni ia ko 'eku tu'u pē 'a'aku 'o pou pou ki he Patiseti ko eni 'a e Potungāue Ako pea 'oku ou tui au Sea 'oku totonu ko e taha eni ia e Patiseti 'oku tonu ke tau hanga 'o tokangaekina 'aupito pea tokanga'i.

Kole ke fakalelei'i vahe kau faiako

Sea ko u tui ko e kau ngāue tokolahi taha 'i he fonua ni 'oku ma'u ia 'e he Potungāue Ako. 'Ikai ke ngata ai Sea kapau he'ikai ai ha faiako he'ikai ai ha toketā ia he 'ikai ai ha taha 'e ngāue Fale Alea he'ikai ai ha taha ia 'e ngāue ko e hā pē ngaahi ngāue kehekehe 'a e Pule'anga 'oku fakatefito ia mei he faiakó. Sea ko e kole 'a e motu'a ni kapau 'e fakalelei'i pē mo 'enau vahe ke toe ki'i ke, ke fai manava kavakava e ngāue kae 'oua 'e fa'a 'ai hake pē me'a, hangē ko ena na'e lave ki ai 'a Tongatapu 5 'oua pē 'e toe 'alu mei he Potungāue Ako kae tauhi kinautolu ke nau lata ai.

Fehu'ia tu'unga 'i ai ma'u vāhenga Kolisi Fakafaiako

Sea ko e hoko leva Sea ko 'eku, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia koe'uhí ko e Kolisi Fakafaiako, 'oku ou pou pou lahi 'i he fanongo ko eni 'oku 'i ai e tokoni lahi. Na'e ma'u vāhenga 'a e Kolisi Fakafaiako 'i he taimi ko ē, na'e 'i ai honau fanga ki'i vāhenga. Na'e lave ai pē motu'a ni 'i he taimi na'e kei fakakaungatāmaki ai. Ko e taimi ni mahalo 'oku 'ikai ke toe kau 'a e Kolisi Fakafaiakó. Pea ko u tui pē 'oku 'ikai ke ai ha tu'utu'uni pē ko e hā ka ko e anga pē 'o e fakamanatu 'a e motu'a ni 'a kinautolu ko ia 'oku nau si'i, ko homou *train* eni kinautolu ke nau hoko ko e faiako ma'a Tonga, ko e kaha'u te nau hoko ko e kau faiako. Ko e kau neesí nau vahe nautolu ia kapau he'ikai ha faiako he 'ikai ai ha neesi ia. Ko e faiako te ne ako'i e neesí ke ai ha tokotaha, teu'i e tokotaha ko ia ke 'alu hake 'o hoko ko e neesi, hoko ko e toketā. Sea mahu'inga'ia e motu'a ni 'i he potungāue ko eni.

Kole na'a lava toe hiki'i hake me'a'ofa fakafeitu'u kau faiako 'i Niua

'Ikai ko ia pē Sea pea 'oku ou toe fakalavelave atú ko u tui pē mahalo 'oku mea'i pē he 'Eiki Palēmia ka ko e Minisitā Ako ia, ko e *location allowance* ko ē 'oku 'oange ko ē ki Niua ki he kau faiako 'i Niua. Kau ngāue tokolahi taha 'i Niua 'i he Ongō Niua he taimi ni ko e kau faiako. Nau fa'a tangi mai pē ko e hā e me'a 'oku mau vahe *location* tatau ai mautolu pea mo nautolu 'oku nofo pē 'i 'Atatā hē, nautolu 'oku nofo pē 'i Vava'u 'a ia hangē ko Hunga pē ko fē. Ko 'ene *weekend* pē 'oku nau ha'u nautolu ki Neiafu. Ko kimautolu ko eni ko 'emau ha'u pē ko ē 'i Sanuali fakamānava lōloa pē toki foki mai pē 'i Tīsema.

Sea pea ko e fakatangitangi 'a e motu'a ni fēfē ke 'oange ha *location* ha fo'i vahe ke ki'i ma'olunga hake ia 'ia nautolu 'oku ō 'o si'i nofo, mālō si'enau nofo he vahefonua. Li'aki e fāmili heni ka nau ō nofo ki Niua 'o fai ai e fatongia ko eni ko hono teu'i e ngaahi, ko u tui pē 'oku mou fa'a me'a pē he letiō hokohoko mai eni ia ma'u e ngaahi sivi ia ki Niua. 'A ia ko e mahino mai ia 'oku 'ikai toe ai ha fa'ahinga ngāue kehe ia 'e fai he kau faiakó, teu sivi pē mei Sanuali ki Tīsema 'ikai toe ai ha'anau ngāue kehe. Pea ko ia ai 'e 'Eiki Minisitā ki'i fakatokanga'i ange mu'a 'a e ki'i 'a e ki'i tu'unga mātu'a 'oku nau 'i ai.

Faka'amu ha faingamālie ako ke toe hiki tu'unga faka'ilonga ako kau faiako

‘Oku ai pē pea mo e ni’ihi nau kei *diploma* pē ‘omai ke ki’i ō atu ‘o ma’u mai ha ki’i mata’itohi. Ko hono ‘uhinga he ‘oku nau teu’i mai e kakai pea ‘oku nau faiako foomu 6, faiako foomu 7 ‘e he *diploma* ‘a e ki’i tamasi’i ‘o lava ai. Ko ia ko ‘eku ki’i, ko ‘eku ki’i ko ‘eku ki’i hanga pē ‘o fakamanatu na kuo ngalo nai ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e, ‘a kinautolu ko ē si’i kau ngāue ko e kau faiako nau si’i fakaongosia faifatongia mai mei motu.

Pea ‘ikai ko ia pē ko u toe ki’i fokoutua ai pē heni ‘Eiki Minisitā na’a ku fanongo he kau, he ongo Puleako ai na’a na pehē, ‘oku kehe vahe ia ‘a e Puleako ‘i Niuatoputapu mo Niuafou’ou mo e Puleako ‘a nautolu ko ē ‘i Vava’u mo Tongatapu. Mahalo ko u tui ko ‘ene mama’o ange mahalo ‘oku ‘uhinga ai ‘ene kehekehe pē ko e *PMS* pē ko e hā. Pea ko u talaange ‘oku totonu ke tatau ko ho’o pehē ko ho’o ‘alu hake pē ‘o Puleako tatau pē ‘a Niuatoputapu, Niuafou’ou ko ho’omou ‘alu ange pē ki Tonga Puleako, kehekehe ia Sea. ...

<009>

Taimi: 1135-1140

Kole ke fakafaikehekehe’i ngaahi me’a’ofa fakafeitu’u fakatatau feitu’u ngāue ai

Vātau Hui: ... Pea ko ia ‘oku ou tui mahalo ‘oku mea’i pe mahalo pe ‘oku mea’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā na ko e kau ngāue pe eni ia ‘a e kau Tokoni Talēkitā ‘oku nau fai e fa’ahinga tu’utu’uni ko ia ke ‘ai ke nau kehekehé, ‘ai mu’a ke tatau. Pea ko e tahá pe Sea ko ‘enau *location allowance* Sea ko u kole atu ‘ai ke kehekehe ‘a e tokotaha ko ē ‘oku nofo pe ‘i ‘Atatā ‘o faiako ai pea ha’u ‘apongipongi ki heni kae ‘ave ki’i tokotaha ko eni mei Tongá ni, si’i ngāue faka’utumauku pe ‘i Niua mo Niua

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: Fakafofonga kau ki’i fehu’i atu e me’a ko eni ē koe’uhí pē ke ke tokoni mai.

Vātau Hui: ‘Io. Faka’ofa’ofa Sea

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Na’a ta ‘i Niua foki.

Vātau Hui: Ko ia

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: ‘Oku ou, ko u fakatokanga’i pe ‘oku mo’oni e me’a ko u sio ki ai. ‘Oku ‘ikai ha taha kehe ia ko e meimei ko e kau Niua pe ‘oku faiako ‘i Niua.

Vātau Hui: Sea, ‘oku ‘i ai e ki’i mātu’a mei heni ka ko e ‘aonga foki ia e ako lelei ko ē ‘a Niua ‘oku ‘ave ai pē ‘enau matu’a Niua ō faiako mei ai. Pea tuku ai pē pe ko hai pe ko e Niua pe ko e Ha’apai pe ko e Vava’u ka koe’uhí ke si’i ‘ai hake ‘enau vahé ke hikí.

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: ‘Io, me’a mai ...

Vātau Hui: ‘Ave *location*.

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: Ki’i me’a pe ai kae me’a mai ‘Eiki Nōpele mei Ha’apai.

Vātau Hui: Mālō Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sai pe.

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: Oh. Ta ku sai pē ‘oku fie malanga ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe Sea ka u ki’i tali atu mu’a kātaki Sea na’a ngalo ia.

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: ‘Io me’a mai ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā Ako

Tali ki he ngaahi tokanga fekau’aki mo e me’a’aofa fakafeitu’u

‘Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea e ma’u faingamālié, tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakatō kae tuku pe mu’a ke ‘ai atu pe ke tali atu ‘a e ngaahi fehu’i meí he kau Fakafofonga ko ē na’a nau ‘osi me’a.

Ka u kamata pe meí he Fakafofonga ko eni ‘o Niuá. Fakafofonga ko e fakatatau ki he ‘Esitimetí \$1 kilu 5 mano ‘a e *location allowance* ki he ongo Niuá ki he kau faiako ko eni ‘oku nau, pea ‘oku kehe ‘a e *allowance* ko ē, *location allowance* ki he *outer island* ‘o kau ai ‘a Niuá meí he tau pehē meí he ngaahi *main islands* ē. Hangē ko Neiafu mo Pangai mo me’a, ka ‘oku mo’oni ho’o laú ‘oku tonu pe ke toe vakai’i Sea ‘a e sio ko eni ki he me’á pe ‘oku fe’unga ia ki he’enua nofo hili atu. Pau ke ‘i ai e feitu’u ke nau nofo ai mo e alā me’a pehē.

Ka ‘oku fai pe ngāue ki ai Fakafofonga ke toe vakai ange pe ‘oku tonu pe ke toe fai ha fakalelei ki ai he ko e ‘uhingá pē he ‘oku tau maheni ‘aupito ‘i he ngaahi pole ‘o e nofo hili atu ki ha ngaahi feitu’u kehe tautautefito ki he ‘ikai fu’u lelei e nofo’angá. Pea na’e ‘ohake foki ‘a e fehu’i ko iá ki he nofo’angá. Ko e kau ia he tokanga lahi ‘a e *Safer Project* ki he ‘ikai ke ngata pe hono feinga’i ‘a e ngaahi ‘apiakó, ‘a e loki akó kae feinga’i ke ‘i ai pea mo ha nofo’anga ‘oku fe’unga ki he kau faiakó. He ka ‘i ai ha me’a ‘oku fakatamaki ‘e hoko ki he faiakó pe ‘oku nofo hili ha feitu’u mahino pe ‘ikai ke ne lava ‘o fai hono fatongia ki he lelei taha. ‘A ia ko e *project* ko eni e *Safer School* ‘oku ‘ikai ke ngata pe tokanga ki he loki akó ka ‘oku toe tokanga pe ki he nofo’anga ko eni ‘o e kau faiakó.

Tali ki he tokanga fekau’aki vahe Kolisi Fakafaiako

Fekau’aki mo e vahe ko eni ‘a e Kolisi Fakafaiakó Sea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ia ko e me’a angamaheni. Ko ‘ete hū pe ko ē ki Kolisi Fakafaiakó ‘okú te vahe. Ko ‘ete ‘alu pe ko ia ‘o hoko atu ai pē ‘o faiako. Ka ‘i he lahi ko eni ‘a e fiema’u ke hū ange ko eni ki he faiako Sea. ‘Oku ‘i ai leva ‘a e fo’i tokolahi ‘oku pau ke nau ma’u ‘a e *allowance* ko eni, fakatatau pe ki he ki’i ivi pa’anga ko eni ‘oku ma’u mai he Patisetí.

Ka ‘oku ‘i ai leva mo e fo’i kongā leva tau pehē toko 10 pe 15 ‘oku mau lava leva ‘o totongi pe ‘enua akó kae ‘ikai ke ma’u ange hanau ki’i *allowance*. ‘A ia ‘oku ‘i ai leva e kautama ‘oku *full scholarship* ‘o ma’u kātōa e *allowance*. ‘Oku ‘i ai leva ‘a e kulupu ‘oku ma’u pe ‘a e totongi akó pea ‘oku faka’atā leva kia kinautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ma’u e monū’ia ko eni pe te nau kei fie hū mai pe totongi. Ko e ‘uhingá na nau toki ō nautolu ‘o faiako, ma’u faingamālie ha feitu’u kehe. ‘A ia ko e tu’unga ia ‘i he Kolisi Fakafaiako Sea pea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ‘a e tokanga ko ē ki he tafa’aki koiá.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tokanga ki he tu’unga faka’ilongaako kau faiako

Ki he ‘alu ko eni meí he Tipilomá, mo’oni ‘aupito ia, tokolahi ‘i he ta’u kotoa pē, mei toko 100 ‘a e *graduate* mai mei Kolisi Fakafaiako ‘a e kau faiako mo e Tipiloma. ‘A ia ‘oku ‘osi nau ofi pe he afe ‘a kinautolu ia mo e Tipiloma ko ē mei he Kolisi Fakafaiakó. ‘A ia na’e kamata leva he ta’u kuo ‘osi Sea he Pule’anga ko ē na’e toki ‘osí ‘a e ngāue ko ia ke tau hanga *upgrade* ‘enau faka’ilongá hangē ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a 17 meí he Tipiloma ke ‘alu ki he *Bachelor*.

‘A ia pea na’e tokoni mai ai ‘a ‘Aositelēlia na’e mei toko 100 leva ‘o e kau Tipiloma Faiakó na’e fakahū leva he polokalama ‘i *USP*. Pea ko e faka’amū eni ke hokohoko atu ai pe ha fo’i fika tatau pe ke ‘osi nai ha ngaahi ta’u meimei ko e kātoa ‘o nautolu ko ē na’e Tipilomá ‘osi ‘oange honau faingamālie ke ma’u ai hanau mata’itohi. Pea ‘oku hangē pe ko ia ‘oku tau ‘osi ‘oku ‘osi mea’i pe ‘e he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Komiti ‘eikí ni. Pea ko e faka’amū ia he ma’u ko eni ‘enau *degree* pea ko ‘enau mata’itohí ‘e lava ai ‘o fai lelei ...

<010>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Palēmia: ... ange ai honau fatongia. Pea ‘oku mo’oni he ma’u ko ē honau *decree* ‘e lava ai mo e faingamālie ke nau ‘unu atu ki ha ngaahi Potungāue kehe ‘a e Pule’anga, hangē ko ē ko ē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5.

Toko 1500 tokolahi Potungāue Ako

‘Eiki Sea ko e potungāue ko eni ‘oku toko 1,500 ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku mau tokosi’i, ‘o ‘ikai ke ‘i ai ha kau faiako mo e me’a ke nau fakahoko homau fatongia tefito. Toko 1,500 Sea ‘a e tokolahi ‘o e potungāue ko eni. Tu’u ‘i he taimi ni, tali ‘emautolu mau fiefia mautolu ka ma’u ha faingamālie ha faiako ke hiki atu ki ha potungāue, ‘o vahevahe ai te ne ‘ilo ‘i he’ene hanga ‘o ngāue’i mo ‘ene tokanga’i ‘o e fānau ki he ngaahi potungāue kehe ‘a e Pule’anga, kae ‘alu hake ā ‘a e kau Kolisi Fakafaiako fo’ou ia. He ko e me’a ia ko ē ‘oku me’a he ‘ikai ke mau kei lava ‘o tātāpuni kae kei hū mai ha toko 100 ‘i he ta’u kotoa pē, he ‘e faai atu ‘a e Potungāue Ako ia ‘i he tokolahi ‘au’aupito.

‘A ia ko e me’a fakanatula pē ia, *retire* ‘a kinautolu ‘oku mālōlō, hiki atu ‘a kinautolu ‘oku hiki atu ki ha fonua kehe pē ko e hiki atu ki ha potungāue kehe, fakakoloa atu ai ‘a e ngaahi potungāue ko ia ‘aki ‘enau ‘ilo ‘a e fetakai ko eni pea mo e fengāue’aki vaofi mo e mātu’a mo e fānau, mahu’inga ‘aupito ia ‘i he’etau ngaahi *project* mo e alā me’a pehē.

‘I he taimi tatau pē Sea ‘a e lau ko ē ki he to’o fatongia ‘a e kau faiako. Hangē pē ko ē na’a ku lau ki ai ko e kongā eni hono feinga’i nau ‘alu mei he *Diploma* ‘alu ki he *Bachelor*, kātoa ‘a e kau Tokoni Pule mo e kau Pule ‘i he ta’u kuo ‘osi, kapau ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha’o *Master*, na’e fakahū leva nautolu he polokalama ‘ai *Master* ‘a e *USP*. Ko e ‘uhingá pē ke teuteu’i ‘etau kau faiako ke nau ma’u ha tu’unga fakataki, ma’u ha tu’unga faka’ilo ‘oku toe lelei ange he ‘e sai ai pē ia ki he’etau fānau.

Mahu’inga fakaivia vā fengāue’aki kau faiako mo e mātu’a

‘I he taimi tatau pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amū ‘a e potungāue ke teketeke’i ke toe māfana ange mo toe ngāue mai ‘aki ‘e he matu’a. He ko e ‘uhingá ko e ki’i taimi ko ē ‘oku nau ‘i loki

ako ai 'a e fānau mei he haafe 9 pē ki he 3 pē ko e 4 'i he efiāfi. Ko e toenga leva ia 'oku nau 'i 'api nautolu. 'Oku 'ikai ko e pehē ni ia 'oku tau tuhu atu ko e koví ko e matu'a, ka 'oku fiema'u ke ngāue vāofi ange 'a e kau faiako mo e mātu'a. Tautautefito ka 'oatu ha ngāue ke fai, ke fakapapau'i 'e he matu'a 'oku fai 'e he ki'i leka 'a e fatongia ko ia pē ko 'ene ako ko ia pē ko e *homework* ko ia. Ka teuteu ki ha sivi, 'oku 'i ai hono taimi ke teuteu ai ki he sivi, ke 'omai. 'A ia ko e fengāue'aki pe ko e *partnership* ko ia 'oku fiema'u ia ke fakaivia, fiema'u ia ke, tau pehē ke *strengthen* Sea he 'oku ou tui ko e me'a ia 'e lelei, 'e saiange ai ki he fānau.

He ko 'eku vahevahe pē 'e au he 'oku 'osi 'ilo pē ia 'e he Hou'eiki Minisitā, 'a e faingata'a ko ē 'e te hanga 'o tokanga'i 'a e fānau, tautautefito kapau 'oku ngāue'aki 'a e *game* mo e sio *video*, lahi ange honau taimi 'onautolu ki he ngāue'aki 'a e ngaahi me'a ko ia 'i he taimi ko ē 'oku nau tuku ki he ako. 'A ia 'oku ki'i tuai 'eku hanga 'aku ia 'o tuhu atu ki he kau faiako, he'enua fakahoko fatongia ki he'eku fānau he ko e 'uhinga he 'e tonu ke u lava 'e au 'o pule'i nautolu 'i 'api ke ki'i lahi ange houa ako 'i he houa ko eni 'i he *game* mo e houa *TV*. 'A ia ko e kole pē ia ki he matu'a 'oku mou fanongo mai, ke fengāue'aki mo e kau faiako mo e ngaahi ako 'i hono ako'i ko eni ho'o fānau. 'Ikai ke ngata pē 'i lokiako ka ko e, mo e ngaahi fatongia kehekehe 'oku fai ko ē 'i 'api.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e polokalama ako TVET

Fekau'aki ko eni pea mo e me'a mahu'inga na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 2 ki he *TVET*. Mo'oni 'aupito ia ko e 'elia eni 'alu 'o fu'u mahu'inga 'aupito Sea kimui ni mai pea manakoa 'aupito. 'Ikai ke ngata 'i he *high school*, kae hangē pē ko ē ko e *TIST*, 'alu ia mei he toko 100 tupu, 200, 'o toko 600 tupu pē he fo'i ta'u pē 'e taha. Ko e 'uhinga pē ia ko e manakoa mo e 'ilo 'e he fānau 'oku 'i ai 'a e mo'ui'anga 'e ma'u mei he'ete ma'u ko ē 'a e fanga ki'i *certificate* ko eni 'i he *TVET* Sea.

Ko ia ko e *project* ko ia na'a ku lau ki ai 'anenai, na'a ku lave ki ai 'anenai Sea, 'a e *SET* 'oku 'i ai leva ai 'a e ngaahi kautama 'oku nau fakahoko 'a e *TVET*, pea polokalama *TVET*, 'oku 'oange leva kia kinautolu ko 'etau pehē ko e *project* 'oku 4 kilu. 'Oku nau ma'u 'a e 4 kilu, pea 'i he 4 kilu ko ia ko e 2 kilu 8 mano te nau lava 'o ngāue'aki ke fakanaunau 'aki 'enua 'apiako. Hangē ko eni me'a na'e tokanga ki ai 'oku 'i he kuohili ō atu 'a e fānau ia 'o ngāue 'aki 'a e me'angāue ia 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu pē 'oku anga fēfē hono ngāue 'aki.

Pea ko e faka'amu ia ko eni mo e fengāue'aki ko eni 'a e potungāue 'i he *project* ko eni pea mo e *MIA* ke fakaivia 'akinautolu 'oku nau fai 'a e ngāue ko eni, ē, 'a e Fokololo, 'oku kau ai pea mo e, mo 'Ahopanilolo mo e 'ū 'apiako kehekehe 'e 9 pē 10 ke 'oange kia kinautolu 'a e 2 kilu 8 mano ko eni ke nau hanga 'o teuteu'i 'aki, 'omai 'aki 'a e naunau ako'i 'aki ...

<005>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Palēmia: ... e fānau. Taimi ko ē 'oku nau foki atu ai 'o ngāue 'oku nau ma'u 'a e 'ilo fe'unga ki he ngaahi me'angāue pea mo e ngaahi naunau fakaonopooni taha ko ē 'e ala ngāue'aki.

Fakama'ala'ala ki he tokanga fekau'aki mo e kau ngāue aleapau

Na'e toe 'i ai foki 'a e talanoa mo e vakai'i ki he lahi ko ē *contract*. 'E Sea 'oku mou mea'i kotoa pē ko e taimi pē 'oku fai ai e sivi, 'omai leva e kakai ke nau seti e sivi te nau fai e maaka nau *under* mo nautolu he *contract*. Taimi tatau pē 'oku 'i ai 'a e kau ngāue fakapule'anga mo e kau ngāue he sekitoa taautaha 'oku nau ma'u 'a e 'ilo makehe 'oku toki fa'a *contract* pē nautolu nau ō atu 'o ako'i 'a e ngaahi ako 'e ni'ihhi he kolisi fakafaiako pē ko e *TIHE* fakafo'i houa pē. 'A ia ko e tātānaki ko eni Sea 'oku ma'u ai ko ena hangē ko e lau 'a e ngaahi me'a ko ena ki he kau *contract workers* ko ena 'oku fai ki ai e lau.

Kamata ta'u ni fakahoko Tu'utu'uni Fakalao ki hono lesisita kau faiako

Toe foki mai pē mu'a Sea ki he kau faiako, fakahoko leva he ta'u ni Sea 'a e fo'i Tu'utu'uni Fakalao pē ko e *Regulation* ki he lesisita 'a e faiako kotoa pē. Faiako kotoa pē pau ke lesisita pau ke fua tautau, pau ke 'i ai e tu'unga *minimum* pē ko e tu'unga ma'ulalo taha ka ke lava 'o ma'u ai ha *full registration* pē ko e lesisita kakato. 'O kapau leva 'oku 'ikai 'oatu leva e faingamālie 'oatu ha'o lesisita fakataimi ka ke fakahoko leva e ngaahi fatongia kehe kae toki ma'u ho lesisita kakato. Ko e feinga pē eni ke tau 'ilo e tu'unga faka'ilo 'o e kau faiako tu'unga fakataukei pea 'oange kia nautolu 'a e *recognition* pē ko e tau 'ilo'i 'a e tu'unga fakafaiako 'oku nau 'i ai pea toki faka'atā ke nau ō 'o faiako'i 'etau fānau. Ka 'i ai ha taha 'e ta'e'i ai ha'ane lesisita 'oku 'ikai ke ngofua fakalao ke faiako.

'A ia ko e ngaahi ngāue pē ia Sea ki hono teke 'a e *standard* teke 'a e tu'unga 'o e kau faiako ki ha lēvolo 'oku fakafiēmālie. 'Oku 'ikai ke ngata pē he Potungāue Ako ka ko e 'uhinga ki he mātu'a ki ha lēvolo 'oku fe'unga ke nau faiako'i fe'unga ke nau tauhi ai 'a e fānau. Pea ko e faka'amu ia 'e 'i ai ha kaha'u fengāue'aki mo muli, kau faiako ko ē 'oku nau 'osi lesisita te nau lava 'o hiki atu ki muli 'o faiako ai faifatongia ai. 'O kapau te tau a'u ki ha *standard* 'oku sai fe'unga pea lava 'e he 'ū sino ko ē mei muli 'o nau lava 'o *recognize* pē te nau 'ilo 'oku fe'unga 'a kinautolu ko eni 'oku tau pehē 'oku lesisita 'i Tonga ni.

Fakama'ala'ala ki he tokanga makehe hono tauhi kau faiako he Potungāue Ako

Sea ko u tui ko e ngaahi me'a pē ia 'oku 'asi heni, 'o kātaki pē na'e 'i ai foki mo e tokanga makehe mai e kau Fakafofonga ki hono tauhi ko ē 'o e kau faiako 'i he Potungāue Ako pē ko e faiako. Mo'oni ia Sea pea 'oku 'osi fai 'a e ngāue pea fokotu'utu'u ke toki fai ha talanoa ki ai pea mo e *PSC* kae 'uma'ā 'a Falepa'anga hangē ko eni kau puleako. Na'e 'ohake pē ia, ko e puleako ia ko e *principal* lēvolo ia he *scale* motu'a hangē ha *principal accountant*, ka ko e feinga leva eni ia. 'O kapau leva 'oku toe fiema'u ke *promote* pe hiki 'a e faiako pule ia ko ia, kau faiako pule ko eni 'i Tonga High, 'Atele. Te nau 'alu leva nautolu ki 'ofisi ko e 'uhinga ko e founa pē ia te nau hiki ai ki 'olunga. Mole leva nautolu ia mei he faiako pea ko e feinga he taimi ni.

'Oku 'i ai leva 'a e fokotu'utu'u 'a e potungāue ke 'alu pē kita 'o a'u 'o *Deputy CEO* 'i he 'ū 'apiako lalahi hiki'i hake leva e lēvolo ia, 'alu pē koe ia 'o *promote* pē 'o a'u ki he Tokoni Talēkita ka ke kei nofo pē koe he 'apiako he 'oku mahu'inga ho'o faifatongia ko ē he 'apiako. Te ke kei lipooti pē koe ki he Tokoni Talēkita 'o e, tau pehē 'o e *secondary* 'i he tu'unga fakalipooti ka teke lava koe 'o a'u hake ki ha tu'unga vāhenga 'oku ma'olunga ange kae kei tauhi pē koe 'i he 'apiako ke kei faifatongia ai, ngāue'aki ho 'ilo ngāue'aki ho taukei hangē pē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga.

Sea te u ki'i lepa atu hē ko u fakatauange pē na'e tokoni atu 'a e ngaahi fakama'ala'ala ko eni mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Vātau Hui: Sea fakamolemole pē Sea ka u...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai Niua 17.

Vātau Hui: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e fakataha 'eiki ni. Sea 'oku 'i ai 'eku fiefia lahi he fanongo ki he fakama'ala'ala kuo me'a mai'aki he 'Eiki Minisitā 'o e Ako pea ko e mahu'inga ia 'o e fu'u potungāue ko eni. Sea 'oku ou fakamālō atu he ngaahi tali lelei kuo 'omai pea mahino 'oku si'i fanongo mai 'a e kau faiako mei Niua ke hoko atu 'enau ngāue lelei. Fokotu'u atu ai pē Sea ke tau tali.

Lord Tu'iha'angana: Sea

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1. 'Oleva pē ho fokotu'u 'oku 'i ai pē ni'ihī 'oku nau tokanga ki he me'a 'oku nau fie me'a ki ai 'e Fakafofonga 17 ē.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ka ko u fakamālō atu 'i he faingamālie fai atu ha ki'i fakahoha'a. Na'e 'ai pē ke fokoutua hake e motu'a ni ia 'anenai he taimi ko eni ko ē he ko e natula pē ia 'o e fa'ahinga feme'a'aki pehe ni, 'a e 'ohovale pē ia kuo lele *heat* ki 'olunga lolotonga 'oku *full speed* 'a e ngaahi fu'u *air-con* ko eni 'e 20 ko eni 'oku lolotonga puhi 'i ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu'iha'angana: ... Fale Alea ni, ka ko e natula pē ia 'etau ngāue ke tau ngāue fakataha ki he langa. Talu pē mei 'aneafi 'Eiki Sea 'a e fokoutua pē 'a e motu'a ni ia 'o fanongoa 'a e ngaahi feme'a'aki. Pea ko u tui ko e ngaahi, hangē ko ē ko e ngaahi lea pē hotau fonua ko e me'a lelei ia mo te fanongoa e taimi 'oku va'inga ai 'a e ngaahi ika moana, 'enau takitaha vahevahe honau ngaahi talēniti na'e teu'i 'aki mo 'enau ngaahi maheni ngāue 'o fai 'a e fevahevahe'aki. Pea na'e pehē pē 'aneafi 'o a'u mai ki he 'aho ni 'Eiki Sea 'a e fokoutua pē 'a e motu'a ni ia 'o fanongoa e ngaahi feme'a'aki mālie 'i he ngaahi, fekau'aki mo e Patiseti ko eni 'a e Pule'anga.

Ko ia pē 'a e pehē 'ai pē va'inga pē ngaahi ika moana pea 'ai pē mo ki'i hū atu 'a e pōsē mo e manini 'a e fanga ki'i ika pē ia he ma'uto'uta mo e namo ki'i fai ha ki'i fakavahamapa pē ia he ngaahi feme'a'aki mālie kuo fai ki ai e me'a 'a e Hou'eiki. Kae hangē foki 'Eiki Sea ko e me'a mahu'inga foki ko e 'uhinga he 'oku hangē pē 'oku ke mea'i, ko e Patiseti ko eni 'oku fakahū mai 'a e ngaahi halanga ko eni 'a e ngaahi Patiseti ko eni ko ē 'o fa'u 'aki ko eni e ngaahi Potungāue ko eni ko ē 'a e Pule'anga, 'oku hangē pē ko ē 'oku ke mea'i, 'e hangē tau pehē hangē ko e Fale Alea. 'E fai hono fakafa'u ko eni 'e he'etau va'a 'akauni mo e ngaahi va'a kehekehe ko eni e me'a, pea 'omai foki ia 'oku me'a atu e 'Eiki Sea ia mo e *CEO* pea mo e Kalake mo 'ena ngaahi fu'u helepelu Sea 'o toki ki'i tutu'u atu ē, tutu'u atu ē, tutu'u atu ē pea toki fa'u.

Hoko atu ki Falepa'anga. Hoko atu ki Falepa'anga 'Eiki Sea toe me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia mo 'ene fu'u kau 'ofisa ko eni 'oku me'a mai 'i mui mo 'enau toe fu'u heletā 'anautolu, mataua ia Sea, toe manifi ange ia he mata'itele pea māsila. Toki tutu'u 'aki 'a e 'ū me'a ko eni 'a e ngaahi me'a ko eni 'a e, 'a e ngaahi potungāue. Kae kehe foki hangē pē ia ko e me'a ko ia 'oku tau fanongo ki ai, ke fakatatau ki he ivi 'o e fonua. Ka ko e me'a ko ia na'e 'ohake ai Sea 'anenai ko ē he mālie ko ē 'a e mahino pē ko ē 'i he takitaha taukave'i 'ene poini 'oku 'ohake, pea 'a e, ko e feitu'u faka'osi eni 'Eiki Sea. Ko e feitu'u faka'osi eni 'Eiki Sea ke tau fakapaasi 'a e ngaahi fika 'i he Lao Fakaangaanga ko eni 'oku 'omai.

Poupou ngaahi feme'a'aki lelei fakataumu'a pē ki he langa fonua

Pea ko ia ko u mālie'ia pē au Sea mo 'eku poupou atu, neongo 'oku 'i ai e taimi ia 'oku ki'i te tau, ko e natula pē ia 'o e Fale ni mei fuoloa 'o a'u mai ki he ngaahi alea'i 'a e me'a mahu'inga pehē ni. Ka ko e me'a pē 'oku mahu'inga'ia ai e motu'a ni ia he fanongo ki he ngaahi vahevahe lelei 'oku taumu'a taha pē ia ki he langa fonua 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha taumu'a ia 'a ha taha ki ha toe 'uhinga kehe. Ko e ngaahi fevahevahe'aki mo e ngaahi fokotu'u lelei ko eni 'oku 'ohake 'e he Hou'eiki Mēmipa ko e taumu'a pē ia ki he langa 'o e fonua. Ka ko ia 'Eiki Sea 'eku fanongo ko eni ko ē ki he ki'i, tautefito ki he potungāue mahu'inga ko eni. Fakamālō ki he 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Ako mahalo ko e ta'u eni 'a eni ngaahi ta'u ko eni 'e 2 pē 3 ko eni fakahoko fatongia mai mahino 'aupito pē 'a e nga'unu kimu'a 'a e ako he fonua ni.

Ko u tui ko e me'a mahu'inga taha pē ia 'a e fonua ni ko 'etau mo'ui pea mo e mahu'inga ke ako teu'i 'a e kaha'u 'o e fonua. Pea ko ia 'Eiki Sea ko u poupou pē au hono 'ohake 'a e mahu'inga ma'u pe 'a e ngaahi vouti ko eni kuo 'osi paasi. Ko e me'a pē 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga ko e feinga ke toe fakalahi atu 'a e ngaahi me'a ko ia. Ka 'oku mahino pē 'e kei me'a mai pē 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā ko e ngaahi fika ko eni ko ē me'a ko e fakatatau ki hotau ivi e fonua ivi ko eni e, 'a e pa'anga 'oku tānaki mai.

Ka ko ia 'Eiki Sea ko 'eku 'oatu pē 'aku ia ko e ki'i tu'u hake pē 'a e motu'a ni ia 'i he fiefia pē ia mo e hangē pē na'a ku lave ki ai, he ngaahi vahevahe mālie mei 'aneafi a'u mai ki he 'aho ni. Pea 'oku tau tui ke tau hokohoko atu 'i he ngaahi vouti mahu'inga ko eni ngaahi potungāue mahu'inga ki hono langa hake 'o e fonua tautautefito ki he ngaahi taimi faingata'a ko eni ngaahi fakatamaki mo e ngaahi me'a kehekehe kuo hoko ki he fonua 'o palopalema. Ko e Patiseti eni kuo 'amanaki ngaahi lau 'aho mei heni lau uike kuo kamata ko ē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ia. Ko ia 'e Sea ko u tui ko hotau fatongia ia...

<008>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'iha'angana: ... ko e sitepu faka'osi eni 'a e paasi mai e halanga e Patiseti ko eni pea ko e, tau 'ohake pē.

Ka 'oku 'i ai pē ha me'a 'oku fakatangi atu 'a ia ko e laumālie ia 'o e ngāue fakataha ke langa e fonua Sea ko e 'ohake hangē ko kimautolu ko eni 'oku 'ikai ke 'i he Pule'anga. 'Ohake e ngaahi me'a ko ē 'oku mau mahu'inga'ia ai pea 'oatu ki Taumu'a ke nau, ke nau fakakaukau'i na 'oku 'i ai hano 'aonga he 'oku taumu'a taha pē ki he langa fonua.

Pea ko u tui au ‘oku pehē pē ia ka na’e ‘uhinga pē ia ‘eku ki’i kole e faingamālie Sea ‘i he ngaahi taimi ko ē ‘oku pehē ai ‘a e feme’a’aki ko u tui ko e hā lelei mai ia ‘oku mahino ‘a e tokanga ‘a e Hou’eiki ke langa e fonua ‘i he taimi faingata’a ko eni pea ko ia ‘a e ki’i pou pou pē Sea ‘i he ‘oatu ‘i he vouti mahu’inga ko eni ‘a e Potungāue Ako pea ko u tui pē ko eni kuo tau ‘osi tau holo hifo ki he nōmolo he taimi ni pea kuo ‘osi fai e femahino’aki. Ta ko ē na’e faai atu e Fika 5 ia ke fakaivia e va’a ko ē ‘a e me’a kae faai mai e Palēmia ia ki he ki he tokoni ki he’enu me’a hangē ‘oku *conflict* ka ko eni ...

Lord Fakafanua: Sea kātaki pē ko e kole tokoni ki he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tali pē he Feitu’una e tokoni?

Lord Fakafanua: Sea ngalingali ‘oku tatau atu e, ‘a e ‘Eiki Nōpele ia he vouti ko eni e Potungāue Ako pea ko u fie fakatapu atu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘I ai pē ngaahi *issue* ‘oku fiema’u ke ke fakama’ala’ala ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai ko ho’o me’a hake ‘o tokoni pea kuo ‘osi ‘i ai e fakahokohoko he taimi ni ‘oku ‘i ai e ‘Eiki Nōpele ‘Eua pea hoko e Feitu’una ‘o kapau ‘oku ke fie malanga Feitu’una.

Lord Fakafanua: Ko ia ko ‘eku tānaki atu pē au ia ki he fakamalanga ‘a Ha’apai ‘oku mau kei lele pē he taimi ni Sea kae fai pē ho’o tu’utu’uni mālō.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki fakamālō atu he ma’u e faingamālie pea ko u kole fakamolemole atu pē ki he Feitu’una ko e malanga foki ‘a Ha’apai ‘oku pehē, hoko ua pē ‘a ia ko ‘ene, ko ‘ene fakatokanga’i pē ‘a’ana ia kuo ‘osi pea ko ‘ene hū pē ‘a’ana he fo’i malanga pē ‘e taha mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Te u fakangata moutolu Ha’apai ‘oua na’a mou toe fai tu’o ua e me’a ko ia he Fale ko eni. ‘Io me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae fai atu ha ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e polokalama ko eni ko ē ko ē ‘a e ‘ū polokalama ko eni ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku tokanga ki ai he koe’uhí ko ‘eku tokanga atu pē ‘a’aku ia ki he me’a ‘oku ou lave’i ‘oku ‘ikai ke ‘asi he polokalama.

Ko e me’a ko eni ‘Eiki Sea nau mālie’ia ‘i he feme’a’aki ko eni ko ē ‘o fekau’aki ko ē pea mo e *TNQAB* he ko u lave’i pē na’e ‘i ai ‘a e ‘apiako na’a nau hanga ‘o faka’ilo e Potungāue Ako, koe’uhí ko e to’o ‘enu monū’ia ke ‘uhī ke hoko atu ‘enu ako ko ē mata’itohi. Pea na’e ‘ikai ke u lave’i ‘e au pē na’e hā e ola e ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea ko e faka’ilo e *TNQAB* ‘oku ‘ikai ko e faka’ilo e Potungāue Ako. Ko e faka’ilo ‘o e *TNQAB* ka ‘oku ‘ikai ko e faka’ilo ‘o e Potungāue Ako ko e fakatonutonu ia.

Lord Nuku: ‘Io. Mālō ‘aupito e fakatonutonu. Ko e *TNQAB* ‘a e Potungāue Ako he ‘oku tu’u mai ‘i he polokalama ko e me’a ko ē ‘a eni ko ē ‘oku ‘uhinga atu ai ‘eku fakahoha’a.

Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu. Neongo pē ‘oku ngali fakahua ka ‘oku ‘ai pē ke mahino ko e Potungāue Ako ‘oku kehe ia mei he *TNQAB*. *TNQAB* ko e sino fakalao ‘oku ai hono lao ‘oku ne fokotu’u ‘a e sino ko eni Fakafofonga Nōpele ko e ‘uhinga pē ia hono fakatonutonu.

Lord Nuku: ‘Io.

Eiki Palēmia: Ke tonu pē ‘etau lekootí, mālō.

Lord Nuku: ‘Oku mahino pē ia kiate au ka ‘oku fakafofonga’i ‘e he va’a ko eni ‘a e polokalama ako ‘a e Potungāue Ako, tukukehe kapau ko ha sino mavahe ia. Ka ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake he nau lave’i na’e fai e fakatonutonu fakalao ‘i he me’a ko ē na’e fai ai homou feme’a’aki ‘anenaí. Ko e me’a pē ia ‘a ē ko ē nau tokanga ki ai he ‘oku mahino kiate au na’e ‘i ai e ta’efefiemālie’aki ‘i he ngaahi ako ma’olunga ko ē va’a ‘univēsítí.

Pea na’e ‘alu ‘o a’u ki he Fakamaau’anga ke fakatonutonu ‘a e ‘uhī ‘a e faifatongia hono *assess* ko ē ‘ū ako pē ‘oku tonu ke nau kei hanga ‘o foaki ‘o fai e ako ke a’u ki he mata’itohi mo e ‘ū me’a ko ia. Ka ‘oku hangē ko e ‘ū me’a ko ena ‘oku ou lave atu ki ai na’e ‘ikai ke u lave’i ‘e au pē ko e hā hono ola. Ka nau ‘iló, ‘ilo’i pē na’e ‘i ai e fakatonutonu ai.

Pea ko u tui mahalo na’a ala tokoni mai e Fika 2 ‘o Tongatapu ni ka ‘oku, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake he ko e me’a ko ení na’e hoko ‘i he va’a ako ma’olunga pea mo e *assessment* ko ē ko ē ‘a e Potungāue Ako ‘a e *TNQAB*. Pea kapau ‘oku ‘ikai ko e kongia ia ‘o e Potungāue Ako ko u kole fakamolemole atu ‘Eiki Minisitā, ‘ikai ke u lave’i.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1200-1205

Lord Nuku: ... ko e polokalama ko ení ‘oku ‘i ai e Lao ki he Ako, ako tukupau. ‘I he kimu’a ko e lao na’e lelei pē ‘o a’u mahalo ki he ta’u 14 ‘a eni ko ē ‘oku fai ai ako ta’etotongí. Mahalo pea a’u mai ki he kuonga na’e fokotu’u ai ko e ako tukupau ke ‘alu a’u ki he ta’u 18 Sea. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a ‘oku ‘ikai ke u lave’i he polokalama ko ení pe ‘oku ngāue ‘a e fo’i lao ko iá ki he fonuá pe ‘ikai.

Tokanga pe ‘oku ‘i ai ha fokotu’utu’u Pule’anga ki he fānau ‘ikai ke nau ako

He ko ‘eku lave’i ‘oku ko e ako fakamālohí ‘oku tonu ke mahalo ke mo’ua kae toki tokoni mai pe ‘Eiki Minisitā Akó. ‘A hono fakamālohi’i ko ē ‘o e akó ko e ‘uhingá ko e fu’u lahi ‘a e li’aki ‘o e akó. Ko e me’a ko eni ko ē ‘oku fai ki ai e feme’a’aki ‘Eiki Sea, fakaivia katoa ‘e he Potungāue Akó ‘ene ngaahi polokalamá. Ka ko e polokalama ko eni ko ē ka ko e kau li’aki ako ko ē ta’eakó, ‘uhí ko e lao ko ē na’e fokotu’u ‘e he Pule’angá ke ako, ke pau ke ako e tokotaha kotoa pē meí he ta’u 4 ‘i he taimí ni ki he ta’u 18.

Ka ko u tui ‘Eiki Minisitā ko e palopalema lahi ‘oku fehingahangai ko ē mo e fonuá ko e ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga fokotu’utu’u pe fakamālohi’i’aki ‘a e fānau ko eni ko ē ke nau ō ako. He ‘oku mahino ia ‘i he faihiá, mahino ‘i he ‘ū feitu’u kotoa pē ko e meimei ko nautou ‘oku nau hanga ‘o fakatupu ‘a e ngaahi maumau lao ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga ‘o ‘eku lave ko ē ki aí he ‘oku hangē ko e ngaahi maumau lao ta’u iikí.

‘Oku ‘ikai ke lava ia pe ko hai ‘e faka’iló ‘oku ‘ikai ke faka’ilo ‘a kinautolu ia ta’u iikí pe ko e faka’ilo e mātu’á. Ka ko e ‘uhinga lahi e me’a ko ení ‘Eiki Minisitā ‘oku fai atu ki ai e tokangá pe ko e hā ha fokotu’utu’u ‘oku fai kiate kinautolu ‘a ē ‘oku ‘ikai pe ke nau ako nautolu ia. Pe ‘oku tonu ke tukuaki’i e matu’a he ‘oku ‘osi fai ‘e he Pule’angá ia e fokotu’utu’u ‘o e akó mo e ngaahi me’a ko iá ke nau ōmai ki he akó. Ka ko ‘eku lave’i ko eni ko ē he ‘ū polokalama ko ení mo e *sub* polokalama ko eni ko ē ‘a ē ko e ‘a e potungāue ‘Eiki Sea ma’opo’opo ia ki he’ene kau faifatongia.

Ko e fānau ia ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha polokalama ia kia nautolu pe ‘i ai ha polokalama hangē ko eni tau pehē kapau ko e hopó, fakahopo atu ta’u si’i. Hei’ilo ki he Minisitā ko eni ko ē ‘o e Pilisone mo e me’a na’a ‘oku ha fokotu’utu’u ai ha fa’ahinga feitu’u. He ko u tui foki au ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘ave ‘a e kauleka ia ‘o ngāue pōpula fakataha mo e mātu’á. Ka ko e polokalama ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku nau hanga ‘o fokotu’u ko e ta’u 18 ‘oku toki tuku mei ai akó. Ka ko ‘eku fehu’i ko ē ki he ‘Eiki Minisitā Ako ko hai te tau tuhu ki ai mei Falé ni? Ko e mātu’á pe ko e Pule’angá ka koe’uhí ‘oku ‘i ai e faingamālie ke tau lave ki ai ‘i heni pe ko e fē feitu’u.

Pea ko ia Sea koe’uhí ‘oku tau hanga ‘o fa’u e lao ke fakamālohi’i e akó ke ‘alu ‘o a’u ki he ta’u 18. Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘e nofo pe ia he ta’u 14 mo e 15, ‘oku anga fēfē e tu’u ko eni e Lao ko eni ko ē na’e hanga ‘e he Fale ko eni ‘o tali ki he Akó. Pea ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘ikai ke u fakatokanga’i ‘i he polokalama ko ení ‘oku ‘i ai ha feitu’u ai kinautolu. Ko u lave’i pe ‘e au ‘oku ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Akó kia nautolu ko ē ‘oku nau nofo he akó ke nau ōmai. Ka ‘oku nau maumau’i foki ‘enautolu e lao ko ení pea ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Minisitā ‘oku fai atu ai e lave ko ē ki aí. Ko e lave pe ia ko e ‘uhingá he ko e kongá lahi ‘aupito e palopalema ko ē he fonuá ni meia nautolu ‘oku nofo mei he akó ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe ko e hā ha toe ha fakakaukau ‘e ‘omai ko ē kia nautolu. Ko e me’a ‘uluaki ia Sea.

Ko e me’a ko ē hono uá ‘oku ou lave’i ki he ngaahi ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Lord Nuku: ... Potungāue ko eni ‘a e Pule’anga. Ko u tui pē mahalo ‘e ‘i ai ha taha ‘e toe fie me’a pē ki ai, ki he foaki ko ē sikolasipi. He ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi potungāue te u fakatātā ‘uluaki ‘aki pē ‘a e Potungāue Polisi. Ko e taimi ni ia ko e Potungāue Polisi foki na’e ‘ikai ke fie, fa’a fiema’u ha taha ia mei tu’a ke ha’u ‘o ngāue ‘i loto.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai, ‘Eiki Nōpele, fakamolemole pē koe’uhi ko ‘etau taimi. Kau pē ‘eku tokanga’i ‘a ho’omou feme’a’akí ka koe’uhi ko ‘etau taimi, ‘oku ou kole atu ke ke ki’i, ‘anai ke ke me’a mai pē he te tau hoko atu ‘a ho’atā ‘i he Feitu’una.

Lord Nuku: Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou fakatokanga’i ‘i he’etau feme’a’aki ka ‘oku ou kata loto pē koe’uhi ‘aneafi efiafi, ngaholo ‘etau ngāue he na’a tau foki ki he polokalama Patisetí. Ku o tau toe foki eni tautolu ia ki he Fakamatala Patiseti, ‘a ia ki he *statement* ko ē ‘a e Minisitā Pa’anga.

‘Oku ou kole atu kapau ‘oku ‘i ai ha fo’i kongā ‘i he’etau hū mai ‘anai ‘oku ke me’a ki ai ‘i he ngaahi *subprogram* ko ē ‘a e Ako, mou me’a ki ai pea toki fai leva ho’omou malanga fakalukufua. ‘Ikai ke u lava ‘e au ‘o ta’ofi kimoutolu, ‘oku ‘i ai ho’omou totonu ‘amoutolu, ka ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e me’a ko eni, ki’i holo ‘etau nga’unu kimu’a koe’uhi ko e founga ko ia ‘oku ngāue ‘aki ‘e he kau Mēmipa. Mou fakamolemole pē he’eku fakatokanga’i ‘a e me’a ko eni, ka ‘oku ‘oatu pē ‘uhi ko ‘etau mālōlō ho’atā. Mou teuteu ke tau liliu ‘o Fale Alea.

(*Liliu ‘o Fale Alea*)

‘Eiki Sea: Kātaki kae toloi ‘a e Fale ki he 2.

<005>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki ko ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Komiti Kakato, kole atu ke tau liliu ‘o **Komiti**.

(*Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga*)

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie tau toe ma’u ki he ho’atā fakakoloa ko eni pea mālō e mou me’a atu ‘o ma’u ha ki’i mālōlō lelei pea ma’u ai ha laumālie lelei foki mai ki he’etau ngāue. Fakamolemole pē mei he motu’a ni kapau ‘oku ‘i ai ha to’o fatongia ‘oku ‘ikai hoa tatau mo ho’omou fiema’u ka ko e lelei taha pē feinga ke fai ki ai ‘etau ngāue.

Me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai pea tau tuku ‘oku ou kole atu pē Hou’eiki ke tau foki mai eni ki he me’a ‘a e Potungāue Ako. Ka ‘oku ‘i ai ha *sub program* hē ‘oku ke fakatokanga’i pea ‘oku ke me’a ki ai ‘oku hā nai ‘oku fu’u lahi ai. Ko e fakatātā pē ki he *sub program 2* ‘oku ‘i ai e me’a’ofa ki he fānauako 7 kilu. Ko e ngaahi me’a ia ‘e mahu’inga taha ki hono ‘eke hā e ‘uhinga e me’a ‘oku fu’u lahi pehē ai, ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ‘olunga hake ai ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakahounga ki he ngaahi tānaki tu’unga fekau’aki mo e ako. Kai kehe ko ‘eku ki’i fakatātā pē ‘a’aku ‘e Hou’eiki ka ko u tui ‘e vave ange ai ‘etau ngāue.

Ko e taha pē me’a na’e fakatokanga’i taha he motu’a ni he ngaahi ta’u kuo maliu atu ‘a e me’a ko eni ‘a e *consultation* ko ē *technical assistant professional fee* ko ē fa’a ‘omai e ni’ihi mei muli, faai atu ia he lau miliona. ‘Aho ni ko u vakai hifo ‘oku si’isi’i ‘aupito ‘aupito ia. ‘A ia leva ‘oku mahino ‘oku ki’i fakapotopoto ange ‘a e ngāue mo e founga ‘a e Pule’anga he taimi ni. ‘Ikai ke u toe fakalōloa tuku atu ke mou me’a mai ‘o fekau’aki pea mo e Vouti ko eni. Fokotu’u pea pou pou ‘io me’a mai Tongatapu 11, ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: Mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie, kimu’a ke fai e fakahoha’a ‘oku ou fakamālō atu pē he taki lelei mai e Feitu’una e ‘aho ‘e ua ko eni kuo tau tālanga ai. Pea tā pea ngali pē ia mo e Feitu’una hangē ko e me’a na’e fakamalanga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Ha’apai, te tau tō kehekehe pē he ngaahi me’a ka ‘oku tau nofo holo pē he ngaahi poini mo e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ki he’etau fatongia ko ia ‘i Fale ni. Pea ‘oku ou fakamālō atu ai he ‘oku tau ‘i heni tautolu ia ‘i he ngaahi fatongia ‘oku mahu’inga ki he fonua

pea ‘oku tau talanga ai, neongo ‘oku tau tō kehekehe ka ko e ‘osi ange pē ko ia ‘oku tau a’u ki he ngaahi pōini ‘oku mahu’inga.

Kiate au Sea ko e kātōa e ngaahi Vouti ko eni ‘a e Pule’anga Patiseti ko u tui ko e vouti mahu’inga taha eni ke tau talanoa ki ai. ‘Ikai ke ‘i ai ha’atau koloa ia ‘atautolu ke tau nofo mo ia ‘oku taha pē hotau koloa ko hotau kakai. Pea ko e me’a ‘oku mahu’inga ai ‘a e vouti ko eni he ko e me’a eni ko ē ‘oku fai ai ‘a e teu tangata ma’a Tonga teu tangata ki he ‘aho ni pea toe teu tangata ki he kaha’u. Pea ‘oku ou tui ka ‘osi pē ‘aho ni ia ‘oku tau kei faipē tālanga he Vouti ‘a e Ako ko u tui ‘oku ‘aonga ‘aupito, ‘aupito. Ka u kamata’aki pē mu’a ‘a eni Sea pea ‘oku ou tui pē ‘e toki huluhulu mai he ‘Eiki Palēmia ‘a e ngaahi me’a fai ki ai ‘a e fakahoha’a.

Kole mo e faka’amu ke fokotu’u ha senitā ako ‘univēsiti he ngaahi vahe tahi

Ko e ‘uluaki ko e talanoa ko eni ko ē ki he fānau ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Dr. Taniela Fusimalohi: ... ko ē ‘oku nau ‘osi ko ē mei he ako *high school* mo e ngaahi kolisi. ‘Oku ‘i ai foki e fika ‘oku tau ma’u he ta’u kotoa ko e fānau ‘oku nau ‘osi mai ko ē mei he foomu 7 mei he ‘ū *high school* kātōa ko ē ‘a Tonga ni. Ka ‘oku fai foki ‘e he ngaahi *high school* pea ‘oku ou fakatātā pē au ki he ‘Eua *High School*. Fai ‘e he puleako mo ‘ene kau faiako honau lelei taha ‘osi mai e fānau mo e foomu 7 mo e lēvolo ma’olunga ‘aupito. Ko e fo’i sitepu ko ē hono hoko ko e fo’i sitepu mahu’inga ia pē te nau ‘alu mei hē ki he feitu’u fē.

Ko u tui ko e ‘aho ni ‘Eiki Sea ‘oku tau a’usia e makamaile. Ko ‘etau ‘unu atu eni ki he fakamahu’inga’i ke toe mahu’inga ange ‘a e ako ko ē ‘i he levolo faka’univēsiti. Ko e vakai ‘a e motu’a ni ka u ki’i kamata ‘aki pē ‘a e talanoa ko eni. Ko e fānau ko eni ‘oku nau ‘osi mei he foomu 7 ko ‘enau tu’u teuteu ke nau hoko atu ki he ‘univēsiti ‘o ‘i honau loto mo honau ‘atamai ‘oku ‘i ai ha ngaahi sikolasipi. Pea ko ‘ene mahino ko ia kiate au ko e ngaahi sikolasipi ‘e fai pē ako ki Fisi ‘a e tokolahi ‘i he kau hū ko ia he foomu 7. Pea toenga toki vakai ai pē ‘e lava ki Nu’usila pea mo ‘Aositelēlia.

Ko e ako faka’univēsiti ‘oku mamafa ‘aupito he taimi ni. Pea na’a ku fai e ki’i ngāue ko ‘eku faka’eke’eke ki he ‘Univēsiti ‘o e Pasifiki ‘i Fisi ‘aki ‘a e ‘uhinga ko eni. Si’i ōmai ‘a e fānau mei ‘Eua ko e feinga ke nau ako ‘i he ngaahi ako faka’univēsiti. ‘Oku fai pē foki ia heni ‘oku ‘ikai ke fai ia ‘i tahi. Nau si’i ōmai ‘o nofo faingata’a’ia pea nau iku pē ‘o foki ‘ikai ke nau lava ‘o hoko atu.

Na’a ku fetu’utaki leva ‘o faka’eke’eke ki he *USP* pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he Minisitā Ako na’a pehē ‘oku ‘ikai ke u fou he founa, ka na’e anga pē ‘eku faka’eke’eke pē ‘e fēfē. Pē ‘e lava ‘o fokotu’u ha Va’a ‘o e *USP* mu’a ‘i ‘Eua. Ke ‘oua ‘e toe si’i ōmai ‘a e fānau ko eni tautautefito ki he fānau fefine ‘o toe palopalema ‘ikai ke nau lava nautolu ia ‘o nofo he’enau ako ko ē ‘oku fai, ka nau lava pē ā mu’a ‘o fai mei ‘Eua. Pea ko u mahu’inga’ia ‘i he talanoa ko eni, koe’uhi ‘oku mahino kia au ‘i he ngaahi polokalama kehe, ‘oku mahu’inga ‘a e tokanga ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia ia ki he ngāue’aki ‘a e tekinolosia. Pea ko ‘ene a’u mai ko ia ki he mōmēniti ko eni ‘oku mahino kiate au ‘oku kamata eni ia ke tau ‘unu atu ke ‘i ai ‘etau ‘univēsiti fakafonua pea ko u pehē ta ko e faingamālie ē.

Faka'amu ke fakaa'u cable ki he ngaahi vahe tahi

Kapau ko e mo'oni 'a e talanoa ko ē ke fakaa'u ā *cable* ki Niuatoputapu mo Niuafu'ou, ko ē kuo 'alu ki Vava'u pea fakaa'u ki 'Eua. 'Oku hanga 'e he ngāue ia ko ia mo 'etau 'unu ko eni ki he ako faka'univesiti 'o ne hanga 'o 'ave 'a e ako ki he feitu'u ko ia 'oku 'ikai ke faingofua. Pea 'oku ou fakamālō au ia ai 'o kapau ko e fakalalakaka eni ko ē te tau 'unu ki ai 'i he kaha'u. Kapau 'oku faingata'a'ia 'a e fa'ahinga ko ē ko e feitu'u 'oku nau nofo ai, pea tau fakaa'u 'aki 'a e tekinolosia 'a e ako ko eni 'oku tau feinga ko ē ke fakahoko heni.

'Oku mahino foki 'oku kamata ke hiki 'e he ngaahi fonua lahi ia 'a e fakahoa tu'unga fakaako mo e ma'u ngāue 'aki eni. Kuo kamata ke 'ikai ke toe fiema'u 'e he ngaue'anga ia ke hū ange he taha ia mei he foomu 7 pē foomu 6 ko e ngāue. Kuo hiki ia ki he *certificate* ki he lēvolo *certificate* 'a eni ko ē 'e ngalingali 'e kau ia 'i he polokalama mo e palani ko eni 'oku fokotu'utu'u ia ki he 'etau 'univēsi. 'I he mafao atu ko ia 'etau tokanga ki he 'elia ko ia ma'u ngāue ki tu'apule'anga 'i he ma'u 'a e motu'a ni ia, kuo pau ke ke 'alu koe ia ki he levolo tipiloma ki 'olunga, 'a ia 'oku levolo 5 ia mo levolo 6. Pea 'oku ou tui ko 'etau 'unu ko eni ki he tu'unga faka'univēsi 'oku ne toe fakama'ama'a kavenga leva ki he mātu'a pea mo e Pule'anga.

Na'e ai 'a e polokalama ia 'a Nu'usila ko e sikolasipi fakalotofonua *in country* na'e ui pē ko e *in country award*. Ka ko e sikolasipi foki ko ē 'a e Pule'anga he taimi ni 'oku fakahangahanga pē ia ki he 'alu ki Fisi pea Nu'usila atu ha fa'ahinga tokosi'i. Ka ko u tui ko 'etau 'unu ko eni ki he ako faka'univesiti ko eni 'oku tau toe 'unu ai mo e me'a ko eni te tau fakalahi 'a e faingamālie ki he 'etau fānau ...

<008>

Taimi: 1420-1425

Dr. Taniela Fusimalohi: ... ko ē kuo nau ako lelei. 'I ai 'emau ki'i finemotu'a 'a mautolu mei 'Eua na'e ua he 'Eua *High School*, fie ako toketā ka 'oku 'ikai ke ma'u ha sikolasipi ia 'oku si'i nofo pē ia 'i 'Eua. Fakafoki pē he'ene ongomātu'a koe'uhí faingata'a'ia e nofo ia heni. Ka ko e, ka ko e faingamālie ko ē 'e ala fai 'i he fa'ahinga ngāue pehē ni 'oku ne toe hanga 'o 'ai e akó ke faingofua 'a e a'u ki ai ha taha 'oku fie ako 'i he lēvolo 'univēsi.

Ko 'eku ma'u 'a'aku ia ki he, ki he, mahalo pē te tau toki talanoa he vouti ko ē 'a e *Ministry* ko ē *Internal Affairs* ki he *labor mobility*. Ko 'etau 'alu 'a tautolu ia ki he fakavaha'apule'anga 'e, ko e tui ko ē 'a'aku he, he'ikai ke fiema'u 'e he ngāue ia ko ē 'oku fiema'u ai e potō'i ngāue 'a 'etau *certificate* ko ē 'oku tau kei lele ai he taimi ni pau ke tau 'unu tautolu ia ki he lēvolo ko ē *diploma*. 'I ha fa'ahinga mala'e pehē ko ē kuo 'osi mahino pē ia kuo fakaava mai 'e 'Aositelēlia mo Nu'usila e faingamālie ki he toli. Ka 'oku 'i ai e ngaahi fonua ia 'o hangē ko 'Aositelēlia 'oku 'i ai mo e ngaahi 'elia ia 'oku fiema'u ia ke 'oange ha kau ngāue ia mei he ngaahi fonua ko ē Pasifikí.

Ka ko u tui ko e fo'i fakalalakaka ko eni 'oku tau 'unu ki ai ke, ke fā'ūtaha mai leva 'a e ngaahi ako 'a eni ko ē 'oku lolotonga tu'u, fakafaiako, fakatekinikale, fakafolau tahi mo e ngaahi 'elia kehekehe ko ē 'oku tau pehē ko e ngaahi ako ia ke tau fai, 'o fakamalumu 'i ha lēvolo 'oku ma'olunga ange ko e ako faka'univēsi.

Na'e fai foki 'etau talanoa 'anenai mo, pea ko u fakamolemole atu pē he na'e fai e fakafekiki fatongia 'o e *TNQAB* ka 'oku ai hotau fatongia ke tau fai lelei 'a e akó 'i he lēvolo ko ē 'i he fakavaha'apule'anga.

Ko e kakano ko ē 'eku talanoa 'e Sea ko e lēvolo fo'ou ko eni mo e makamaile 'oku tau 'unu ki ai 'oku totonu ke 'ave ki ai 'etau tokanga mo 'etau poupou pea ko e poupou eni 'oku ou faka'amu ko ē ke hoko. 'Uluaki 'Eiki Minisitā Ako, fakaa'u mu'a e ngaahi keipolo ki he ngaahi vahe tahí pea 'ai mu'a ha ngaahi senitā ako ai 'etau 'univēsiti ko eni, kae lava e fānau 'o nofo fiamālie mo nau lava pē 'o fai mai 'a e ako mei ai. Mahino pē te nau ha'u ki Tongatapu ni ki ha ngaahi 'uhinga 'a e 'univēsiti ke nau ōmai 'o fai ha ngāue heni. Ka 'oku tau toe hanga 'o fakama'ama'a kavenga kia kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u he'enu mātu'a ha seniti fe'unga ki he akó. 'Oku tau 'oange leva ha faingamālie kia kinautolu, ko e fo'i totongi pē akó ka nau nofo pē 'i 'api.

Ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e ōmai ia ki heni 'o nofo hili heni pea 'oku fakatupu palopalema pea 'ikai ke 'osi 'enu ako. Ko 'enu foki ko ia 'oku hanga mai 'a e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe ia mei he ngaahi feitu'u 'oku nau foki ko ē ki ai. Pea ko ia ko e, ko e anga ia 'eku fakamālō ki he 'epoki fo'ou mo e makamaile ko eni 'oku tau 'unu ki ai pea ko u tui ko e 'unu ia 'oku, ko u tui pē 'oku tonu 'aupito e 'unu ko ia. Kuo 'osi 'alu 'a Fisi ki ai 'alu 'a Ha'amoā ko tautolu eni. Ka 'oku 'i ai pē hono ngaahi tā'au pea mo hono ngaahi pole kuo pau pē ke tau fetaulaki mo ia, ka ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia ko hono fakaa'u atu e faingamālie kia kinautolu 'oku totonu ke nau ma'u ko e *access* mo e *equity* ka 'i he taimi tatau ke fakapapau'i pē 'oku makatu'unga lelei 'a e ngaahi ako ko eni 'oku tau fai.

'I he lēvolo leva ko ia Sea 'oku mahu'inga pea ko u tui pē 'oku ai pē 'a e tokanga ia ki ai 'i he Patiseti ko eni 'a e tokanga ko ē ki he *infrastructure* me'angāue ko ē 'oku fai 'aki ko ē 'a e akó he 'oku pau foki ke 'ai ke toe lelei mo ia. Na'e me'a foki e Minisitā Ako 'aneafi ki he ki he'ene malanga ko ē ki he fekau'aki mo e 'univēsiti 'osi ma'u pē kau faiako ia 'i Tonga ni pea 'oku mo'oni ia. He ko e kau faiako lelei taha kau faiako ko ē 'oku nau lolotonga ngāue pē ko ē he ngaahi 'elia kehekehe 'oku nau 'i ai. Pea toe ma'ama'a ange hono totongi he 'oku nau kei ngāue pē nautolu ia 'o ma'u 'enu fo'i mā ka te nau ha'u 'o tokoni 'i he fa'ahinga ngāue ko eni ke tuku hake ki 'olunga 'etau kau tangata mo e kau fefine ko ē te nau ō 'o hoko ko e kau ngāue lelei mo e kau 'amipasitoa lelei 'i tu'apule'anga.

'Ikai ke u talanoa 'a'aku ia ki he toli he koe'uhí ko e ngāue ia 'oku lahi ia, talanoa eni ia 'a'aku ia ki he ngāue ko ē 'oku ngāue'aki e potō'i ngāue pea kuo 'osi 'i heni 'a e ngaahi me'angāue ia e ngaahi 'apiako ko ē 'oku nau fai ko e *TIST* ko e *TMPI* mo e ngaahi ako kehekehe ko ē 'oku fai ko ē 'i he siasi pea 'oku tau fakamālō ki he tokoni ko ē 'a e siasi ki ai he ko e me'a foki eni. Ko e 'osi ko ē 'a e kau foomu 7 pē 'oku toko 1000 fiha ko e *place* ko ē, ko ē 'oku ma'u ko ē he 'ū 'apiako 'oku si'isi'i ia ke nau ō ki ai. Pea 'oku nofo leva e fa'ahinga ia 'i tu'a 'o takatakai ai ma'u atu e fa'ahinga ia e ni'ihí he palopalema. Pea ko u tui ko e 'unu ko eni ko ē ki he lēvolo ko ē 'e hanga 'e he 'unu pehē 'o toe fakalahi ange e faingamālie ke 'oua te nau nofo 'i tu'a ka nau nofo 'i loto he loto 'ā na'a ma'u kinautolu 'e he 'ahi'ahi 'i tu'a.

Pea ko e tu'unga ia 'eku talanoa ko ē he 'oku 'i ai ...

<009>

Taimi: 1425-1430

Dr. Taniela Fusimalohi: ... ‘a e talanoa ia ‘oku pehē ‘i he’etau *Budget Statement* ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘e 31.4 miliona ko e polokalama *support* ‘o e KOVITI. Ka ko eni kuo faka’osi’osi e KOVITI ia. Ka kapau ko e pa’anga ko ē ‘e toe tuku mai ke tau fai’aki e fakalalakaka ko eni ko e fo’i tokoni lahi ‘aupito, ‘aupito. Vave ‘etau ‘unu ki ‘olungá, vave ‘e tau lele ko ē ki mu’á pea vave ‘etau puke mai mo e faingamālie ko ē ‘i tu’apule’anga ‘i he ngāue ko eni ‘i he *labour mobility*.

Koe’uhí ko e anga ia ‘o e fakamalanga Sea ki he tafa’aki ko ia ki he faitokonia ‘o e makamaile ko eni ‘oku tau a’u ki ai he ako faka’univesití. Ko u tokanga pe ki he *infrastructure*, me’angāue ko eni ‘oku fai’aki e akó. He ko ‘eku manatu’i ‘i he hangē ko e Fokololo ‘o e Haú ‘i he *TIST* mo e *TMPI*. Ko e me’angāue ko ē fakaako ko ē ‘oku nau faí hangē ko e me’a ko ē na’e malanga ki ai ‘e Tongatapu 2.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakafofonga fakama’opo’opo mai ē, miniti pe ‘e 2 ē.

Dr. Taniela Fusimalohi: Ko ia Sea, ‘a eni ko ē na’e fakamalanga ki ai ‘a Tongatapu 2, ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e me’a fakame’angāue ko ē ‘i he Fokololó. ‘Oku mahalo ko e me’angāue ko ia ko e talu pe hono ‘omai ko ē he tokoni ‘a Siamané pea na’e ngata pe ai. Ka ‘oku fiema’u ia ke toe fakalelei’i ange. ‘Oku ‘i ai pe fanga ki’i me’a kehe ‘e Sea te u toki lave ki ai ‘anai ka ko u tui ko e fo’i makamailé ē. Pea ko ē kuo ‘osi ‘i ai hono sēnití, he ko e me’a eni ia na’e visone’i pe meí he kuohilí. Ka ko eni kuo tau a’u ki ai ka kapau te tau lotu tautolu ke teke’i aipē ke tau ‘alu ai ko hono melie ‘ona ia ‘e inu he’etau fānaú mo e fānau ‘etau fānau. Ka u ki’i ngata hē Sea, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai Minisitā Ako ka ko e ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘ahó.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tokanga ki he fānauako

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Tuku pe mu’a ke u tali ai pē ngaahi fehu’i mo e ngaahi fiema’u fakama’ala’ala meí he Hou’eiki Mēmipa Komiti Kakato. Ko u tui tatau au pea mo e Fakafofonga Nōpele ko eni mei ‘Euá ‘a e fiema’u ko ē ke tau hanga tauhi e fānau ‘i lokiako. Pea ‘i he taimi fakalao ko ē hangē ne tau lau meí he ta’u 4 – 18. Ka ‘oku fai pe e fatongia e potungāué ka ‘oku mo’oni ‘aupito pe ‘oku tonu ko ‘etau ngāue fakalukufua ke tau ngāue fakataha ai.

Ako Tu’uloa

‘Oku kau foki heni ‘a e ngāue ‘a e Potungāue Sea ke fokotu’u hono fakalele ko eni ‘a e ki’i ako ‘oku ui Ako Tu’uloá. Ko e ako ko eni Sea ‘oku ‘atā ia ki ha taha tau pehē na’e *high school* pea nofo ‘o mali pe na’e fa’ele hūfanga he fakatapu. Pea ‘osi ange ko iá ‘i ai ha ngaahi ta’u pea toe fie foki mai ‘o fakakakato ‘ene akó, ‘atā nautolu ia ki he ‘apiako ko eni Sea. Ka koe’uhí ko hono mahu’inga ko ē hono fusi mai nautolu mo hono ‘omai kinautolu ke toe foki mai ki he lokiakó ‘oku kei tu’utu’uni pe Potungāue Akó ke ta’etotongi ‘a e ‘apiako ko eni Sea.

‘A ia kuo lava ha taha ia ta’u tolungofulu tupu kei ‘atā pe ia ke ha’u ako he ‘apiako ko eni Sea. Pea ‘oku ‘osi lele mai eni ko e ‘alu eni ke ta’u 4 ta’u 3 ‘a hono fakalele ‘a e ki’i ‘apiako ko eni. Pea ko e ‘uhinga pe me’a ‘okú te ako he *high school* pea ‘oku mahino ‘aupito pe he ngaahi taimi ni ‘oku ‘ikai ke fa’a tali pe ‘oku faingata’a’ia e tokotaha ia ko eni ke kau atu ki he ako nōmolo ko eni ‘oku tau anga ki ai. Ka ko e kongia pe ia ‘o e feinga ‘a e potungāué ke tohoaki’i

mai kinautolu ne 'ikai ke lava 'enau akó pe na'a nau nofo pea fiema'u pe ke nau kei ōmai 'oku 'i ai e faingamālie ai.

Pea na'e kau mo ia hono fokotu'u pea na'e poupou ki ai e Pule'angá kuohilí hono fokotu'u e Va'a ko eni ko e Truancy pe ko e va'a ke nau tokanga'i 'a e fānauako ke nau ōmai ki he akó mo nau nofo he akó. 'A ia ko nautolu ia 'oku nau tānaki mai e fakamatala meí he 'ū akó ko e hā e tokolahi e kau ma'u ako, ko hai 'oku nofo he akó, ko e hā e lōloa 'ene nofo he akó? Kapau leva 'oku mahino 'oku 'i ai ha palopalema ai 'oku nau 'alu leva ki he 'apí, a'u tonu pe ki he 'apí 'o talanoa mo e matu'a ko e hā e 'uhinga 'oku hoko ai 'a e ta'ema'u ako 'a e fānau ko ení. Mo'oni 'aupito hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Nōpele mei 'Euá.

Ko e 'uhinga ē ke tau sioange pe ko ha me'a fakapa'anga pea hangē pe ko ē ko u toutou lau atu 'anenaí, toko 3 afe heni na'e 'ave 'oku fakapa'anga 'enau akó i he *project* ko eni 'a e SET 'a e Pangikē 'a mamani. 'A ia 'oku vakai'i ko ē meí he va'a ko ení kapau 'oku 'i ai ha mea te mau ala tokoni ai, lava. 'O kapau 'oku lava 'o fakahū 'oku 'i ai leva 'a e fealea'aki mo e ngaahi *high school* ke nau tali ta'etotongi 'a e fānau ko eni e ni'ihí 'oku 'ikai ke ma'u mei he SET ka 'oku fiema'u ke totongi 'enau akó, 'o fakahū nautou kehe pe ke nau 'alu 'o ako hei'ilo na ma'u ai hanau mo'ui. 'A ia ko e ngaahi va'a ia 'e Sea taumu'a pe ke fakasi'isi'i 'a e li'aki mo e nofo ko ē he akó hangē pe ko ē na'e tokanga ki ai 'a e ...

<010>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Palēmia: ... Hou'eiki.

Ki he me'a ko eni ko ē ko eni ki he tekinolosia 'oku ou tui ta'etoe veiveiua 'a e mahu'inga 'o e tekinolosia. Mo'oni pē 'oku 'i ai pē mo hono ngaahi pole, 'oku 'i ai pē palopalema 'oku ha'u mo ia, ka 'oku 'i ai pē mo e ngaahi lelei lahi 'oku 'ōmai he tekinolosia.

'I he taimi ko eni na'a tau *locked down* ai 'a e Pasifiki, na'e ki'i mafuli leva 'a e fakahoko fatongia 'a e USP, kātoa 'enau 'ū *course* na'e lava pē 'o te hanga 'o *take online* pē te te nofo pē 'i 'apí 'o kei lele pē 'e te polokalama ako. 'A ia ko e 'uhinga ia kuo mafuli leva 'a e founga ko ē, ko ē hono fakahoko 'o e ako, 'o lava pē ke te lava 'o a'u tonu ki he loki ako, pea 'e toe lava pē ke te nofo pē 'i 'apí 'o ako mai pē mei ai hangē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni 'o 'Eua.

'I he taimi ni 'oku kei pehē. Ko e *policy* 'a e Potungāue Ako ki he kau ma'u sikolasipí, 'o kapau 'oku ke lava pē 'o fai 'a e ako 'i heni pea ke nofo pē he *campus* ko ē 'a e USP heni. 'O kapau pē 'oku 'ikai ke lava 'o 'ai 'a e fo'i pepa ko ia pē ko e polokalama ko ia 'i Tonga ni, pea te mau toki feinga leva ke 'ave koe ki Fisi ke fakahoko ai 'a e ako ko ia. 'Oku ou tui pea taimi ko ia te tau 'alu ai ko ē 'o open 'etau *border* 'e mafuli leva ke tau toe 'ave pē 'etau fānau, he 'oku 'ikai ke tatau pē foki 'a 'ete nofo ko ē he funga komipiuta mo 'e te a'u tonu ki he lokiako ki he kau faiako.

Pea ko e faka'amú ia ki he kaha'u 'i he 'etau 'Univesiti Fakafonua te tau lava 'o fakatokanga'i 'a e pole ko eni, ke lava pē 'o fai 'a e faiako 'i he lokiako pea kei lava pē mo toe fai ha founga 'e taha. Hangē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua ke te lava pē kita 'o ako mai pē mei 'Eua pē ko Niua pē ko Ha'apai pē ko Vava'u, 'i he ngaahi *subject* 'e ni'ihí. Mahino 'aupito pē

‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lesoni ‘e ni’ihi ‘oku pau pē ke ke *face to face* ai, pau ke ke a’u tonu mai ai ki he lokiako.

Ka ‘oku ‘i ai ‘a e poupou atu ki he ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei ko eni ‘oku ‘omai, ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e fiema’u ia ke ngāue pea mo e tekinolosia hangē ko e vakai ‘a e *fiber* mo e ‘ū me’a pehē, ka ‘oku fai ‘a e ngāue ia ki ai, ‘o fai ‘a e ngāue ia ki he, ke toe fakafoki mai ‘a e *fiber* ki hotau Ha’apai, kae ‘uma’ā ‘a Vava’u, tau toki sio ki ‘Eua mo Niua, ko e ‘uhinga pē ‘oku ‘i ai pē ‘a e tekinolosia ‘oku sai fe’unga pē ki he tokolahi ko ia ‘o e ongo motu.

Ka ‘oku kau ia ‘i he me’a ke hokohoko atu, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ‘a e ‘osi ko eni ‘a e ‘esitimeti ko eni pea ngata ai ‘etau pōtalanoa’i ‘a e ngaahi me’a ‘e lelei ki he ngaahi motu kae hokohoko atu mo e ngaahi fakakaukau lelei ‘oku mou tuku mai, ko e ‘uhingá pē ko hono teke ko eni, hono teuteu’i mo hono ako’i ko eni ‘o e kaha’u ‘o e fonua.

‘Oku ou tui Sea ko e ki’i fakama’ala’ala pē ia ki he me’a na’e ‘ohake ‘e he Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga ko eni mei ‘Eua. Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘oku ou fokotu’u atu, fakamālō lahi atu he ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei. Pea hangē ko ‘eku lave ‘anenai, ‘oku ‘ikai ko e ngata eni ‘etau feme’a’aki ‘i he ako, ‘atā ‘aupito pē ‘a e ‘ofisi ia ‘o e motu’a ni pē ko ha taimi pē heni ke ‘i ai ha ngaahi fakakaukau lelei, ko e ‘uhinga pē ko e lelei fakalukufua ko eni ki he’etau fānau. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi atu Sea, mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Palēmia ko e Minisitā Ako ia, fokotu’u pea poupou, ko ia ‘oku loto ...

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea kātaki ka u faka’osi atu pē ‘a e fanga ki’i me’a ko eni he koe’uhi kapau he’ikai te u faka’osi atu, ‘e pau pē ke u feinga au ke faka’osi atu e me’a ‘i he ako, koe’uhi ko e ngaahi fakakaukau lelei ‘oku tau ōmai mo ia ‘i he ‘aho ni.

Lord Fakafanua: Sea, fakatonutonu atu. ‘Oku te’eki ai ke tuku mai kakato ‘a e taimi ‘o Ha’apai. ‘Oku toe ‘ave tu’o 2 pē ki ‘Eua 11.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai pē ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai, ko ‘ene ‘osi pē eni ia ko e founga pē foki ia ‘a e Sea, koe’uhi pē ko e a’u ki ha’atau tu’unga ‘oku pehē ke tau hoko atu, he’ikai hoko atu, ‘e fai pē ki homou loto.

‘Oku ‘i ai ‘a e founga ‘oku ‘omai ‘e he Palēmia ‘oku ‘ata’atā lelei hono ‘ofisi ke ne talitali kimoutolu kau Mēmipa, me’a ki ai mo ho’o fale’í mo ho’o tokoni’o fai ai kae lava ke fakanounou ‘etau ngāue. ‘‘Oku ou tuku atu, ‘oku ou pehē ki’i me’a hifo ka u ‘oange ki Ha’apai Hou’eiki ke ‘uhinga ka ke toki fakahoko mai ho’o, Ha’apai Fika 2.

Lord Fakafanua: Mālō Sea, pea ‘oku ou fakamālō atu hono tuku mai ‘a e faingamālie ko eni, koe’uhi pē ko e Vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tālanga’i. Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u me’a lahi ko e kole fakama’ala’ala pē pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi *issue* ke ‘ohake ke mou me’a ki ai. ‘A ia ko e peesi 245, Sea ‘oku ou fiema’u pē ke tau fakatokanga’i ‘a e mahu’inga e tokoni mei he ‘ū fonua ...

Taimi: 1435-1440

Lord Fakafanua: ... muli. Ko e ‘ū meimei vaeua ‘a e ‘Esitimeti ko eni ‘a e Ako ko e foaki mai mei muli ‘a ia ‘oku fakakātoa ko e 40 miliona, 245 ko ia. ‘A ia ko e *source of funds* pē ko e ma’u’anga pa’anga ‘oku fakapa’anga mei he Pule’anga Tonga e 49 miliona pea ‘oku tānaki ki ai ‘a e 40 miliona ko e ngaahi tokoni ia mei muli Sea. Pea ‘oku ou tui pē ‘oku tonu ke tau faka’ilonga’i mo fakahounga’i ‘a e tokoni ko eni ki he fānauako pea mo e ngāue ‘a e Pule’anga ki hono ako’i ‘a e hakotupu ‘o e fonua. Pea tau fakatokanga’i leva Sea na’e me’a mai e ‘Eiki Minisitā kuo hiki e ‘Esitimeti mei he ta’u kuo ‘osi pē ko e ta’u fakapa’anga lolotonga ki he, ‘aki e 17 miliona tupu ‘o ‘alu hake leva ‘o fakakātoa ki he 89 miliona Sea.

‘Oku ou fiefia ‘aupito Sea koe’uhí ‘oku mahino mai ‘oku fenāpasi ‘a e palani ‘a e Pule’anga mo e taumu’a ngāue pea mo e pa’anga ‘oku nau fa’u ke fakakakano’aki ‘a e ngāue ko eni. Neongo ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘isiū ‘oku ‘ohake fiema’u ke fakalele’i pea ko ena ‘oku ‘osi tali mai pē he ‘Eiki Minisitā, ‘ikai ngata heni e ngāue ‘e hoko atu pē ki he kaha’u ka ko e anga ia e fokotu’utu’u ko eni ki he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘oku nau ‘omai he taimi ni.

Kole fakama’ala’ala 9 miliona Ngaahi Tokoni – Sub Program 5, item 15

Sea ko e ‘isiū ‘oku ‘ohake fekau’aki ia mo e kole fakama’ala’ala peesi 249 ‘a ia ko e *sub program 5* “ko e Va’a Tokangaekina Tafa’aki Fakapa’anga pē ko e *Finance*”. Sea ‘oku fakatefito pē eni ‘i he *sub program 15*. ‘A ia ko e 15 ‘oku hā ai ko e ngaahi *subsidy* ‘oku a’u ki he 9 miliona pehē foki ki he tokoni ‘inasi ki he kau, ngaahi kautaha 1.24 miliona, sikolasipi ‘oku 3.3 miliona pea mo e tokoni pa’anga pē ko e *grant* ‘oku 2.93 miliona. ‘Oku ‘i ai pē ‘eku fakamahamahalo ki he feitu’u ‘oku iku ki ai ‘a e ‘ū pa’anga ko eni, ka ko e kole pē kapau ‘e faingamālie ke ki’i fakama’ala’ala mai ange ‘o fakamatala mai he ‘Eiki Minisitā e potungāue ‘a e *subsidy* pē ‘oku fakapatonu eni ki he ‘ū ‘apiako ‘oku tokoni’i pē ko ha *subsidy* kehe ‘eni?

Kole fakama’ala’ala 1.24 miliona Totongi ‘Inasi Ngaahi Kautaha Sub Program 5, item 15

Pehē foki ki he totongi ‘inasi ki he ngaahi kautaha ‘a ia ko e 1.24 miliona ko eni pē ko e ngaahi kautaha fē eni ‘oku ‘uhinga ki ai e fo’i Vouti ko eni.

Fehu’ia faikehekehe 9 miliona Ngaahi Tokoni mo e 3.3 miliona Sikolasipi

Ko e sikolasipi ko e 3.3 miliona ‘a ia ‘oku mahino ko e hā ‘ene faikehekehe mo e *subsidy* ko eni ‘a e ngaahi tokoni ‘a e 9 miliona.

Ko e kole fakama’ala’ala pē eni Sea koe’uhí ko e ngaahi fika lalahi eni pea ‘oku mahu’inga ke mahino ‘aupito ki he Hou’eiki Mēmipa ‘a e pa’anga lahi ko eni ‘oku foaki koe’uhí ko e ‘Esitimeti Fe’amokaki 30 miliona ‘oku fiema’u ke tau hanga ‘o fakamahino’i ko e lau miliona ko eni ‘oku ‘ave ki he feitu’u ‘oku *justify* pē ‘uhinga lelei. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga mole ia ‘i he ‘esitimeti ‘a e Ako ‘e ‘ikai ‘uhinga lelei. Ko e kole fakama’ala’ala pē kapau ‘e lava ke ‘omai ha fakamatala ki ai.

Kole fakama'ala'ala ki he ngaahi fonua muli nau tokoni he sikolasipi

Pea 'oku tau fakatokanga'i pē 'i he polokalama 15 ki lalo hifo 'a e ngaahi sikolasipi ko ia ko u tui ko e tokoni ia mei muli 'o fakakātoa ia ki he 1.263 miliona, pehē foki ki he tokoni 'e taha 'i lalo ko e sikolasipi mo ia ko e 6.7 miliona. 'A ia ko e ngaahi sikolasipi lalahi eni Sea 'oku ou tui 'oku tonu ke tau hanga 'o fakatokanga'i pē ko fē 'a e ngaahi fonua 'oku nau 'omai e 'ū sikolasipi pa'anga lahi faufaua ko eni koe'uhí 'oku tokoni ia ki he ako e fānau. 'A ia ko e kole fakama'ala'ala pē ia he peesi ko ia Sea.

'I he peesi fika 258 na'e 'osi fakamalanga ki heni 'a Tongatapu 5 pehē foki kia Tongatapu 2 fekau'aki pea mo e lelei 'a e ako folau tahi 'a Tonga. Pea 'oku mahino na'e 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga 'oku ki'i tō lalo he 'aho ni, ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki he kaha'u 'e toe akeake hake 'a e fai'anga ako ko eni ki ha tu'unga 'e malava ke toe 'ave 'etau kau fānau ako 'o ngāue 'i muli he 'ū vaka ko eni 'oku ma'u mei ai 'a e ma'u'anga silini e fonua Sea. Na'a ku 'osi 'eke pē 'a e me'a ko eni he ta'u kuo 'osi 'a e 'uhinga 'oku tō 'oku 'alu hifo ai 'a e patiseti ko eni ki he Ako Folau Tahī 'o Tonga. Pea 'oku ou fakatokanga'i hifo he ta'u fakapa'anga fo'ou 'oku toe 'alu hifo pē ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakamatala fakafiēmālie ki ai Sea koe'uhí 'oku 'ohake pē he peesi, 'i he 'aitemi fika 10 'a e vāhenga, 'oku 29,000.

'I he ta'u fakapa'anga lolotonga Sea ko e vāhenga ko eni pē ko e kau ngāue tu'uma'u na'e 'i he 1 kilu ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Lord Fakafanua: ... 7 mano 7 afe 6 ngeau. Ko eni 'oku holoki hifo ki he 2 mano 9 afe 4 ngeau. Ka 'i he taimi tatau pē Sea 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga ko e kau ngāue aleapau pē ko e kau *contract labours*. 'I he ta'u fakapa'anga lolotonga na'e 2 kilu 1 mano 9 afe 2 ngeau 'oku tu'uma'u pē ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. 'A ia ko 'etau sio eni 'oku 'i ai 'a e holoki 'i he vāhenga ko ia 'o e kau ngāue tu'uma'u mei he 1 mano 7 afe, 7 mano, 1 kilu 7 mano 7 afe 6 ngeau ki he 2 mano 9 afe 4 ngeau kātaki Sea.

'A ia mahalo 'oku tau fakafuofua pē pe ko ha toko 1 pē ko ha toko 2 pē 'oku kei *full time* 'i he 'apiako ko e toenga ia 'oku *contract labour*? Pea ko fē leva 'a e ngaahi *post* ko ē na'e ma'u ko ē na'e fakapa'anga'i atu 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga pē 'oku fakamalālōo'i kinautolu pē 'oku 'i ai ha feitu'u 'e taha 'oku nau vahe mei ai he 'oku 'ikai ke 'asi mahino ia hono fakahū mai ko eni 'a e *item* fika 10.

Ko e 2 pē ki ai Sea 'i he ...

'Eiki Palēmia: Kole atu pē ke u tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga Ha'apai pē 'e lava pē ke ki'i tali atu ē hono kei manatu'i 'a e ngaahi me'a ko ē ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai pē 'Eiki Minisitā. Ko e malanga ia 'oku totonu ke mo ki'i me'a hifo pē 'Eiki Minisitā mo ki'i me'a hifo 'Eiki Palēmia. Ko e me'a ia na'a ku faka'amu ko ē ke tau tutuku 'anenai ke ke me'a mai 'o me'a 'o hangē ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai. Ko e 'ū malanga ko ia mei mu'a ia ko 'enau ngaahi fakakaukau 'anautolu 'oku 'omai ki he Pule'anga. Ka 'i he taimi ko ia 'oku 'omai ai ko ē malanga 'o me'a ko ē 'a ha taha he Mēmipa, 'oku ou sai'ia 'aupito he fa'ahinga malanga ko

eni. ‘Oku ne tuhu’i mai tapu pē mo ia, ‘a e peesi 245 ‘oku ‘i ai ‘a e 49 miliona, vāhenga pa’anga mei he Pule’anga. Pea *breakdown* ia ki he ngaahi vāhenga ‘alu hifo ki he *sub programme* 5. ‘A ia ‘oku mau hiki pē heni ka ‘oku ou kole atu pē ke ‘ai pea ke toki tali mai pē ‘Eiki Palēmia ka ke faka’osi mai ange na’a faifai kuo ngalo ho’o malanga lelei ‘aupito, ‘aupito ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Lord Fakafanua: Sea faka’apa’apa pē ki he Minisitā kapau ‘oku ne fie tali mai kau hoko atu faingamālie pē ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tali ki he ngaahi fehu’i ne tokanga ki ai Fakafofonga Nōpele Fika 2 Ha’apai

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea tapu mo e Feitu’una pea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato.

Kole pē ke u kamata pē he fakamuimui ‘a e *TMPI*. ‘E Sea manatu’i ko e *TMPI* na’e under he *FISA* na’e ‘ave ia mei he Pule’anga ki he *FISA* pea na’a nau ngāue *contract* nautolu. Pea ko hono fakafoki mai ko ia ki he Pule’anga na’a mau kei honour pē ‘a e ngaahi *contract* ko ia. Ko e me’a ‘oku lahi ai pē pa’anga he *contract* he ko e ‘uhinga na’a mau kei totongi pē ‘enau *contract*. ‘A ia ko e *salary* ia ko ē na’e ‘i ai leva mo e kau *support staff* na’e toe ‘oatu ki ai mei he kau ngāue ia ‘a e potungāue ke nau poupu pea ‘oku ‘asi ai ko ē ‘a e vāhenga. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e lahi ‘o e *contract* ko ‘emau kei *honour* ko ē ‘enau *contract* na’a nau ha’u mo ia ko ē mei he *FISA* ki loto ko ē ki he Pule’anga.

Ki he fo’i fehu’i ko ē kimu’a ange ai kātaki he ‘ū *grant* hangē pē ko ia na’a ku fakahoko atu ‘anenai Sea ko e 9.2 miliona ‘a e totongi pē ko e *offer* ‘a e Pule’anga ki he ‘ū ‘apiako *non-government* pe ko e ako ‘a e Siasi. Na’e 7.9 pea toe tātaki ‘a e fo’i 1.3 na’a ku lau atu ko ē hiki, ‘alu hake leva ‘o ofi he 9.2 miliona ‘oku tau tokoni ‘aki ki he ngaahi ‘apiako ko eni ‘a e siasi pea mo nautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke Pule’anga. Ko e *contribution* ko ia ki he *other organisation*, ‘oku tau Mēmipa foki ‘i he *USP*. ‘Oku ‘i ai leva ‘etau *grant* pē ko ‘etau *contribution* ‘i he ‘apiako ko ia ko e *amount* ena.

Ko e sikolasipi me’a angamaheni pē ia mei he ta’u ki he ta’u pea ko e tokoni pa’anga ko ena ‘a e 2.9 miliona ‘oku kau heni Sea ‘a e 1.9 ko ia na’a ku lau ki ai ‘anenai ki hono fokotu’u ‘a e ‘univesiti fo’ou pea kau ki ai mo e 1 miliona ki he *TNQAB* ko eni ‘a ia na’e fai e feme’a’aki ki ai ‘anenai Sea. Ko u tui pē ko e fakama’ala’ala ia ki he ngaahi fika ko ena na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 mei Ha’apai. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ki’i tokoni atu pē ke kakato ki he ‘Eiki Palēmia. Sea ko e ki’i sikolasipi ko ena ‘i lalo 6.7 ko e, na’e hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e sikolasipi ‘i ‘olunga ko e sikolasipi ia ‘a e Pule’anga. Pea ko e sikolasipi leva ko ena ‘i he 15 fakaikiiki e ngaahi tokoni ko e sikolasipi tokoni ia e Pule’anga ‘Aositelēlia mo e Pule’anga Nu’usila. ‘A ia ko e Pule’anga ‘Aositelēlia fakafuofua ki he 2.7 pea 4 miliona leva ‘a e Pule’anga Nu’usila. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga, me’a mai ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2 ‘o Tongatapu, ‘o Ha’apai.

Lord Fakafanua: Mālō Sea pea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

Taimi: 1445-1450

Lord Fakafanua: ... mo e 'Eiki Minisitā Ako hono fakama'ala'ala mai e 'ū *issue* ko eni. Koe'uhí ko e, 'oku ou tui au 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o pu'aki mai 'a e feitu'u 'oku tokoni mei ai 'etau 'ū sikolasipi pea ko u fakamālō 'i he ngaahi kautaha ngāue hangē ko e *USP* pea pehē foki ki he Pule'anga 'Aositelēlia mo Nu'usila 'i he tokoni lahi ko eni 'i he ua miliona mo e fā piliona.

Kole fakama'ala'ala Totongi kelekele 'aitemi 13

Sea ko e ko e me'a faka'osi pē 'i he peesi fika 258 fekau'aki ia pea mo e *item* 13 'a ia ko e pa'anga ngāue eni ki he 'apiako 'oku nima mano tolu afe. Mahalo na'e 'osi 'ohake pē he Hou'eiki Fakafofonga 'oku ngalingali si'isi'ika 'oku, ko u fie kole fakama'ala'ala pē koe'uhí ko e *item* ko eni 'oku 'asi ai 'a e totongi kelekele pē ko e *land compensation* 'oku pa'anga 'e 500. 'Oku fakapatonu eni ki he feitu'u ko eni 'oku 'i ai 'a e 'apiako 'oku 'i Ma'ufanga pea ko u 'ilo 'e au ko e lisi ko eni fakata'u 'oku 'ova ia he pa'anga 'e 500. Mahalo 'e toki to'o mai pē ia mei he Fale Pa'anga pē ko ha vouti kehe ka ko u tui pē mahalo koe'uhí ko e 'ū alepau eni mo e 'ū me'a mahino mahalo na'a tonu ke faka'asi ia 'i he *item* ko eni ko e ko e pa'anga ngāue 'a e 'apiako. Ka 'oku 'ikai ko ha fie kaunoa eni Sea ko 'eku 'ohake pē 'a'aku ke fakatokanga ko e me'a ko ia 'oku tonu ke 'asi ia heni ko e totongi kelekele ko e feitu'u totonu eni ke fa'o ai.

Sea ko e, ko e me'a 'e taha ko u fie 'ohake koe'uhí ko e Vouti eni 'a e 'Eiki Minisitā Ako 'oku to'o ia mei he'enau palani ngāue 'a ia ko e peesi fika 83 'oku hā ai 'a e ngaahi *KPI* pē ko e, ngaahi *KPI* ki he ta'u fakatefito he 2022/23, 23/24 ki he 24/25. 'A ia 'oku mahino ia ko e ngāue ia ko eni 'a e potungāue 'oku ne hanga 'e ia 'o fakaivia'i eni pea 'oku 'asi pē ngaahi fakafuofua ki hono vahevahe pa'anga meimei taha mano, taha kilu nima mano ki he fo'i *KPI*.

Fehu'i fekau'aki *KPI* fika 2 pē malava potungāue fakapapau'i tokolahi li'aki ako 10%

Ka ko u fie 'ohake 'eku tokanga Sea ki he *KPI* Fika 2. 'A ia ko e tokolahi e kau ma'u ako mo e kau nofo noa'ia mei he akó 'oku 'asi heni 'i he ta'u lolotonga 'oku peseti pē 'e 10. Peesi 83, 83. Ko ia 'a ia ko e, ko ena 'oku hā pē 'i 'olunga he *screen* Sea 'oku 'asi ai ko e peseti 'e 10 pea 'oku holo hifo leva e ngaahi ta'u ka hoko ma'i ki he peseti 'e 7 pea mo e peseti 'e nima. Ko e kole fakama'ala'ala pē koe'uhí ko e tāketi eni e potungāue ke holoki hifo 'a e tokolahi 'oku 'ikai 'oku nau nofo mei he akó. 'Oku lava he potungāue 'o fakapapau'i ko e tokolahi 'o e 'aho ni nau li'aki ko e pēseti 'e 10?

Tokanga fe'unga nai \$150,000 ki he ngāue Va'a Tokanga'i Ma'uako Fānu

'A ia ko e fehu'i pē ia Sea pea ko e ua ki ai ko e ngāue 'oku fakahoko ko eni he kau he Va'a ko eni ko e *Truancy* 'oku fe'unga nai e taha kilu nima mano ki he ngāue ko eni pē 'ikai Sea?

***KPI* fika 4 – Tokanga pe 'oku tokolahi fe'unga nai kau faiako**

Ko e me'a hono ua 'oku fai ki ai e tokanga Sea ko e *KPI* Fika 4 'a ia 'oku 'i he laine 3 ko e tokolahi e lesisita 'a e kau faiako 'oku nau fe'unga ki he faiako 'i lokiako. Na'e 'osi fakamalanga pē 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e *KPI* ko eni 'oku fai 'enau ngāue ke *certify* mo lesisita mo *train* ke 'i ai ha ki'i faka'ilonga ki he kau faiako kotoa pē. Ka ko 'eku fehu'i tatau pē 'oku 'ave ki he *KPI* Fika 4 nau fai ki he *KPI* Fika 2.

'I he tu'u lolotonga ko e peseti 'e 50 ko ē 'oku hā ko ē heni 'oku 'amanaki ke mou hiki hake ke 60 he ta'u kaha'u, 70 he ta'u hoko mai. Ko e tokolahi nai ia 'a e ni'ihī e kau faiako kuo lesisita pea 'oku nau fe'unga ke nau fakahoko 'o faiako 'i lokiako? Ko e vaeua pē e kau faiako? Ko 'eku kole fakama'ala'ala koe'uhī kapau ko e tu'unga ē 'oku 'i ai 'a e *KPI* ko 'eni ko u tui mahalo 'oku tonu ke toe fai ha tokanga makehe ki ai ke 'omai pē ha tali 'oku fakafiemālie 'oku fai e ngāue ki ai 'Eiki Minisitā ka ko e me'a pē 'oku fai e tokanga ki ai ki he palani ko ia. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

Fakama'ala'ala ngaahi mo'oni me'a fekau'aki *KPI* fika 2 & 4 Potungāue Ako

'Eiki Palēmia: Mālō Sea fakamālō atu 'e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ngaahi fehu'i mahu'inga 'aupito ke me'a mai. Ko e faka'amu foki ia Sea hangē ko e palani 'a ia ko e ngaahi fika ia ko ē 'oku mau tuku atu. 'Oku kei fai e ngāue 'oku kongā lahi 'emau ngāue ko ē he taimi ni ko hono 'ai ke, ke *collect* kātoa e *data* 'ikai ke ngata pē he Pule'anga toe kau mai ki ai mo e siasi ke fai ha'amau fe'ilongaki ai pē ko e hā e tokolahi totonu 'o kinautolu 'i 'apiako, ko e hā e tokolahi ko ē 'oku 'ikai ke 'i 'apiako. Nau fa'a lave pē ki heni Sea he ...

<009>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Palēmia: ... ko e, ki he *ECE* pe ko e ngaahi *kindergarten*. 'I hemau sio fakatatau ki he tohi kakai ko ē kimu'a 'oku, ko e tu'u ia he taimi ni ko e meimei ko e peseti pe 'e 50 'o e fānu ko ē 'oku tonu ke nau 'i he *kindergarten* 'oku nau 'i he *kindergarten* hē. 'O ma'u ai e ngaahi fika pehē 'oku mau fakafuofua ai ke feinga'i ai ke holoki ai ki he ngaahi fika ko ena 'oku 'oatu ko eni. Lava pe ia ke toe vakai'i mo fakalelei'i 'a e ngaahi fiká ke toe 'alu hifo ai ki lalo. Ka ko e *reality* ko ē 'a e fika ko eni 'oku mau sio ki ai ko e 'uhingā pe ke tau pehē 'i he ta'u ki he ta'u pe 'oku 'i ai ha fakalalakaka ange. Ka 'oku tonu pea 'oku mo'oni pe 'a e me'a ko ē 'a e Fakafofonga ke tau sioange pe ko e hā 'a e fika totonu.

'Oku kau foki 'a e Lipooti foki ko eni 'a e Sitetisitika na'e toki fai ko eni he'etau tohi kakai 'i he lipooti mahu'inga mo'oni 'i hono 'omai ko eni Sea. He taimi totonu eni mo e kamata ko ē 'a e Pule'anga ko eni ke lava 'o ngāue'aki e ngaahi fakamatala ko iá ke fa'ufa'u mo fokotu'utu'u ai ha *KPI* 'oku mahino. *KPI* 'oku tau lava 'o fua ko e 'uhingá ke ne hanga tatakai'aki 'etau fonongá hangē pe ko ē na'e me'a ki ai 'a e Nōpelé.

Ko e *KPI* fika 4 ka ko e tu'u he taimi ni Sea na u lave pe ki ai 'anenai, mau feinga ke lesisita ke a'u ki ha tu'unga peseti 'e 100 ko e kau faiako kotoa pe 'oku lesisita. 'O hangē pe ko ē ne u lave ki ai 'anenai ko e kongā ko ē 'oku nau *fully compliant* 'oku nau talangofua ki he ngaahi fiema'u kotoa ko e pea te toki lesisita 'oange leva 'enau laiseni kakato. Toenga ko ē 'oku 'ikai 'oange leva 'enau *provisional license* pe ko 'enau laiseni fakataimi kae 'oange ha faingamālie ha ta'u 'e 2 ke nau fakakakato ai ngaahi fiema'u pea toki 'oage ai 'enau laiseni.

‘A ia pea ko e, ko e anga pe ia hono fokotu’utu’u mai ke ‘i ai ha faingamālie ke toe fakalelei’i ange ai ‘oku tau pehē ke ‘alu kātoa ai. ‘I ai ha taimi ko u tui ko e a’u pe ia ki he ta’u kaha’u ia ‘oku tonu ke ‘alu meī he 60 ki he 100. Ke tau fakapapau’i ko e faiako kotoa pē ‘okú ne faiako’i ‘etau fānau ‘oku *fully compliant* pe ‘oku talangofua ki he tu’unga ‘oku tonu ke ‘i ai e faiako ke ne lava leva ‘o faka’atā ke lava atu ‘o faiako’i ‘e tau fānau ‘i he loki akó. Pea ‘oku fakamālō ki he ngaahi fokotu’utu’u ko eni pea ‘e kau pe mo ia he me’a ‘e fai e sio ki ai ‘a e potungāue Sea, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai

Lord Fakafanua: Mālō Sea pea kātaki pe he’eku toe tu’u tu’o ua hake.

Sea Komiti Kakato Le’ole’o: Ha’apai 2

Lord Fakafanua: Pea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā hono fakama’ala’ala mai ‘ū mo’oni’i me’a ko eni fekau’aki pea ‘ū *KPI*. Sea ko e mahalo ko e toki fakahū mai eni ha’aku fokotu’u fakakaukau, ‘a ia ko e poini pe ‘e 2 ko u fie lave ki ai Sea.

Kole fakama’ala’ala pe ‘oku ‘i ai ha ngāue Potungāue Ako ke fakaivia’i mo fakamafai’i ke *ID* fānauako

‘Uluakí, ko e *ID* ko eni e kau akó. ‘A ia ko e, ‘e malava pe koe’uhí ‘i he Lao ko eni *National ID* kaatí. ‘Oku fiema’u ke ma’u ‘e he tokotaha Tonga kotoa pē ha’ane *ID* meī he ta’u 16 mahalo pe ko e 14. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘osi tonu ke *National ID* ‘a e tokolahi ‘oku nau ‘i he ‘apiakó. Tukukehe ia Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘apiako ia ‘oku nau *issue* pe nautolu ‘enau *ID* faka’apiako. Ka ko e ‘ū ‘apiako ‘ikai fakapule’anga eni ko u ‘uhinga ki ai Sea. Ko u kole pe au ke fakama’ala’ala mai pe ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘a e Potungāue Akó ke fakaivia’i mo fakamafai’i ke fakakakato e ngāue e fiema’u ke ‘i ai ha *ID* ‘a e fānauakó. ‘Aki e ‘uhinga ko eni Sea, ko e palopalema ko ē fuhu he vaha’a ko ē ‘ū ‘apiakó ko e palopalema ko eni ‘i he ‘ikai ma’u ako ‘a e fānau ‘e tokoni lahi ki he ngāue ‘a e Polisi’ ‘o kapau te nau lava ‘o *identify* pe fakapapau’i ‘a e tokotaha ako ko iá.

‘Aho ní Sea ‘oku faingata’a’ia e Potungāue Polisi’i hono fakatotolo’i taimi ko ē ‘oku fuhu ai fānau akó ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o *trace* pe ko e ‘apiako fe ‘oku ha’u mei ai. Pe ‘oku lolotonga ako pe ko e fē kolo ‘oku ha’u mei ai. ‘Oku hanga leva ‘e he isiu ko eni ‘o ‘ohake ha ‘ātakai ‘oku ta’efalala’anga he taimi ko ē ‘oku fiema’u ai ke fakasi’isi’i e fuhu ko eni vaha’a e ‘ū ‘apiakó, ‘a ē na’a tau sio pe ki ai he uike kuo ‘osí. Sea ko e me’a ma’ama’a pe faingofua ke ne hanga ‘o tokoni’i hono fakasi’isi’i ‘a e palopalema he vā ko ē ‘ū ‘apiakó ko hono fakamafai’i mo hono fakamamafa’i ‘a e mahu’inga ‘a e *National ID* pe ko ha *ID* faka’apiako.

‘A ia ko ‘eku fehu’i pe ‘e Sea. Ko u ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e ‘Ofisi Palasi he ko e *National ID* ‘oku ‘i he malumalu ‘a e ‘Eiki *Chancellor*, ‘a e *Lord Chamberlain*. Ka ko u tui pe ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e potungāue ko eni mo e akó koe’uhí ko e ngaahi tu’utu’uni pau ‘a e ‘apiakó mo e potungāue ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau ma’uako he ‘ū ‘apiako ko iá, ‘ū ‘apiako fakapule’angá.

Tokanga ki he mahu’inga ke ma’u me’atokoni pongipongi e fānauako

Uá pe Sea e me'a 'oku ou tokanga ki aí ko e 'ikai ke ma'u me'atokoni *breakfast* 'a e fānauakó. Koe'uhí kuo 'osi fakapapau'i fakamāmani lahi ia pe fakasaienisi ko e fānauakó ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke nau ma'u me'atokoni ai he pongipongi ...

<010>

Taimi: 1455-1500

Lord Fakafanua: ... 'oku nau fiemohea pea 'oku 'ikai ke ma'u 'a e *attentions* ... pea mo e ngaahi naunau kakato ke fakakakato 'aki 'enau ako, 'i he lolotonga 'a e ako kimu'a 'i he kai ho'atā.

Sea ko e *breakfast* 'oku ou fakatokanga'i ko e 'apiako pē 'e 2 'oku *supply* 'e he 'apiako, ko Ngele'ia, pea mo e 'apiako 'e taha 'oku ngalo 'ia au. Ka 'oku ou, Sea ko 'eku 'ohake 'a e me'a ko eni, he 'oku tau lolotonga talanoa ki hono fakaivia'i mo hono tokoni'i 'a e fānauako, pea 'oku ou tui ko e me'a, ko e palopalema lahi eni 'oku 'ikai ke fu'u tokangaekina ke fai pē ha fakakaukau ki ai.

'Oku ou tui mahalo ko e feitu'u totonu ke tokanga'i 'a e me'a ko eni ko e ngaahi *PTA*, ka 'oku ou tui kapau 'e 'i ai ha *policy directed* pē ko ha ngaahi tu'utu'uni ke tokoni'i 'a e tafa'aki ko ia Sea, 'e tokoni ia ki he mo'ui lelei 'etau fānau ako pehē foki ki he ola lelei 'enau ako 'oku nau 'atamai lelei pea 'oku nau fiu 'i he houa pongipongi. Ko ia pē Sea mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io, Minisitā Ako, mālō Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

Tali fekau'aki mo e tokanga ke 'i ai ha *ID* fānauako

'Eiki Palēmia: Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie, tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku tui tatau 'a e motu'a ni ia pea mo e fokotu'u ko eni 'a e Nōpele mei Ha'apai 'a e fiema'u ko ē ke 'i ai ha *ID* 'a e kau, fānauako, pea 'oku pehē 'a e ako ia 'a e Pule'anga, *high school* Sea. Sai pē kae fai pē ha, 'oku ou tui 'oku 'osi lahi pē mo e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi, 'oku kau mo ia 'i he 'enau tu'utu'uni ngāue ke 'ai 'a e *ID*, ka 'oku tonu, 'e sai pē ke mau toe talanoa pē mo kinautolu ke fakapapau'i pē he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ki'i tamasi'i mo e ki'i ta'ahine kotoa pē ke ne to'oto'o holo pē ha'ane ki'i *ID* ke faingofua hono *identify*, faingofua hono 'ilo ko hai 'e *contact* he taimi ko ē 'oku hoko ai ha faingata'a, ka ko 'eku pou pou atu 'aku ki he fakakaukau ko ia.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ma'u me'atokoni pongipongi fānauako

'Oku ke me'a ki he *breakfast* Sea, hangē pē 'oku ke mea'i na'e 'osi fokotu'u pē 'e he motu'a ni ia he fuoloa ke 'ai ha'atau *breakfast* polokalama 'a e ako kimu'a eni ia 'i he Pule'anga na'e toki 'osi. Na'e 'i ai ai 'a e ngaahi feme'a'aki malie, pea hangē ko ē na'e fakahoko ko ē 'e he Nōpele, 'oku, na'e fai leva 'a e ngāue pehē ki he vāhenga ko eni 'o e motu'a ni, 'oku 'i ai ki'i seniti 'oku ma'u ko ē mei he pa'anga fakavahenga, 'a e *constituency fund* ko ē 'a e Fakafofonga, 'o kumi 'aki ai 'a e ngaahi *cereal* mo e 'ū me'a 'o fai 'aki ia 'a e *breakfast* 'i he ngaahi 'apiako ko ē he vāhenga, 'a ia 'oku kau ai 'a Ngele'ia ko Fasi.

Ka na'e *depend* pē ia mei he lōloa mo e lahi ko ia 'a e ki'i seniti na'e ma'u pea 'oku tonu pē ke fai 'a e, fai pē 'e he Pule'anga ni ia hono toe fakakaukau'i kae fengāue'aki mo e ngaahi

vāhenga. Pea kapau ‘oku lava ‘e he vāhenga ‘oku ‘i ai ha’anau ki’i *contribution*, ko e ‘uhinga pē, he ko e pa’anga pē ko ē na’e fai ‘aki ‘a e *breakfast* ia ko ē ko e pa’anga pē ia, ko e pa’anga vāhenga pē ia na’e ‘omai ko ē ki he motu’a ni.

Pea ko e tu’u he taimi ni Sea ‘oku fakafiefia na’e kau he tokoni mai ko eni, ko eni ‘i he *tsunami*, ‘a e koniteina ‘e 5 me’akai, kau ai mo e *cereal*, pea na’e fakataumu’a ko e ‘uhinga ke tokonia ke ‘ai ha ki’i me’atokoni, tautefito ki he ngaahi kolo ko ē na’e uesia. Pea ‘oku ‘osi tuku atu ‘a e kole ki he *CEO* ko eni ‘o e *MEIDECC* mo e *CEO* ‘a e Potungāue Ako ke na fengāue’aki ke sio ki he, pē ko e ha ‘a e me’a ‘e ala lava pea ko e hā ‘a e ngaahi ‘apiako ‘e lava ‘o ma’u ‘o nau tokonia kinautolu ‘i he koniteina me’atokoni ‘e 5 ko eni ‘oku ‘amanaki ke nau sio ki ai ki hano tufotufa holo mo sio ki ha feitu’u ke ‘uluaki kamata mei ai, pea tau toki *roll out*.

Ka ‘oku mo’oni ‘aupito ‘oku ou tui te tau ‘unu atu ko eni ki he kaha’u, tonu ke ‘i ai ha polokalama ia me’atokoni ‘a e fānau ko e ‘uhinga pē, mahu’inga ‘aupito ke nau ma’u ha me’atokoni lelei, mahu’inga ke nau ma’u ha me’atokoni ko e ‘uhingá pē ko ‘enau, ke nau, pea ‘oku sai ange pē ia ki he ‘enau tu’unga fakaako mo ‘enau tokanga ko ē ki he ako Sea. Fakamālō atu ki he fokotu’u mahu’inga ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki’i me’a mai ‘a Fika 1, Fika 2, tau toe foki kia Fika 11, pea ‘oku ou tui ko ‘ene fe’unga ia koe’uhí pē, ‘io 5 pea toki 11. Me’a mai.

Mahu’inga ke tokangaekina ako tokamu’a

Tevita Puloka: Mālō ‘Eiki Sea, kole pē ke u hūfanga ‘i he fakatapu ‘osi kamata ‘aki ‘a e fakataha ni. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea kuo mahino pē ‘a e mahu’inga ‘o e potungāue ko eni, pea he ‘ikai ke toe fai hano toe ‘eke’i ‘ona. Ka ‘oku ou fie ‘oatu pē ‘e au ‘a e ki’i me’a ko ‘eni hono kei manatu’i. Na’a ku sio hifo pē au ia ‘i he polokalama mo e ‘Esitimeti ‘oku, na’e ‘asi pē ‘i mu’a ‘a e fakamatala ‘o ‘ohake ‘a e tokangaekina ‘a e ako tokamu’a. Ka ko ‘eku vakai hifo mahalo na’a ‘oku nofo pē ia ‘i he malumalu ‘o e ngaahi ‘apiako *GPS*.

Sea ‘oku ‘osi fakamo’oni’i fakamāmani lahi ia, pea ‘oku kau ia ‘i he ngaahi fonua muli pea mo ‘enau ngaahi patiseti fakaako ‘a hono tokoni’i ‘o e ako tokamu’a he kuo ‘ilo fakamāmani lahi ...

<005>

Taimi: 1500-1505

Tevita Puloka: ... he ‘ahoni ‘a hono ‘ohake lelei ‘o e ki’i tamasi’i mo e ki’i ta’ahine ako ‘oku fu’u kei si’i pea tokua ‘oku ‘ilonga ange ‘enau iku lelei ange, ‘o hangē pē ko e ngaahi fakatotolo na’e ‘osi fa’a fai ‘i he ngaahi fonua muli. ‘Oku ‘ilonga ange ‘a e ako taimi ko ē ‘oku hū ai ko ē ki he *primary* pē ko e ‘alu hake ki he *intermediate* ‘o toki ‘alu ai ki he *high school* ‘a e fānau na’a nau ako ‘i he ngaahi ako tokamu’a kamata mei he *kindergarten* pē toe ‘alu ange ki he toe kei iiki ange.

‘A ia ‘oku ou tui pē mo e ‘amanaki he ‘oku ‘osi ‘asi pē ia he fakamatala fakalukufua ‘oku fai e tokanga ki ai. Ko e me’a ko ē ‘oku lave’i he motu’a ni ia ‘oku lahi ‘o e ngaahi ako tokamu’a heni ko e fakalele pē ia ‘e he kakai pē taautaha neongo ‘oku nau fengāue’aki ‘a e ngaahi ‘apiako ‘e ni’ihi pea mo e ngaahi ‘apiako mei muli ka ko u, kuo ‘osi mahino pē mei he ngaahi

polokalama ‘a e Potungāue Ako ‘oku fai e tokangaekina ka ‘oku te faka’amu ange pē ha ‘aho ke toe lahi ange ‘a hono tokangaekina kinautolu.

Sea ko e ‘uluaki ‘e taha ‘oku ou fakamālō atu he na’e ‘osi ai pē eni ke u ‘eke atu ki he Tokoni Palēmia mo e Minisitā Ako pē ko fē’ia e koniteina me’akai ko ē ‘a e *GMS* ko ē ‘a Kolomotu’a he ko nautolu na’e hake lahitaha ai e *tsunami* ‘o makatu’unga pea ko u fiefia he ko u lave’i ko e koniteina ‘e 5. Pea ‘oku mau kei fakaongoongo mai mo e ‘apiako ko ē na’e uesia lahitaha ko ē ‘i he hake ko ē ‘a e *tsunami* ‘a ia ko e *GMS* ko ē ‘a Kolomotu’a pea toki hoko atu ai pē toki fika ua atu ki ai ‘a e *GMS* ‘a Hala’ovave kae pehē ki Longolongo hono uesia lahi ko ē he *tsunami*. ‘Oku ou fakamālō lahi atu ko ena ‘oku fai e ngāue ki ai ‘Eiki Tokoni Palēmia mo ‘ene potungāue

Mahino ‘aupito pē ‘a e tu’unga ‘o e ako ‘i he fonua ni ‘ene ma’olunga pea ‘oku ‘ikai ke u fu’u tokanga au mo hoha’a ki he’etau toe ‘alu hake ko ē ki ‘olunga. Tau toki sītu’a mai he ngaahi uike kuo maliu atu ‘a e polokalama ‘a e fu’u ‘apiako laulōtaha he fonua ni pea na’a nau ui pē ko e Teke Hai. Pea ‘oku ou fakamālō lahi atu he fu’u kātōanga lahi na’e tatakī he ‘Eiki Palēmia mo ‘enau ako tutuku. Mahino e ngaahi ‘apiako ‘a e siasi ki he ngaahi ‘apiako taautaha ‘oku nau hanga ‘o fua mo e kavenga ‘o e ngaahi ‘apiako *high school*, pea ‘oku tau fakafeta’i ai pea ‘oku hangē pē ko e Patiseti kuo ‘osi ‘asi ko eni ‘a e Potungāue Ako ‘a ‘enau tokanga makehe ki ai.

Ko u tui lahi mei he kuohili si’i pē ko e ‘isiū na’e ‘ohake ‘i he ngaahi ‘apiako na’e fai hono fehu’ia ‘a ‘enau ngāue’aki ‘a e tokoni fakapa’anga ‘a e Pule’anga na’e ‘ave kiate kinautolu, pea ko u tui ko e ngaahi fatongia ia ‘o e ngaahi ‘apiako ko ia. Ka ‘oku hangē ko ‘etau talanoa ko ē ki he Tonga *High School* ‘Apiako Ma’olunga ‘o Tonga ko e mo’oni fau ‘a e vīsone ko ia mo e langi mama’o na’e fai ko ia.

Ka ko u tu’u he ‘aho ni ko e ngaahi ‘apiako kuo nau a’u hake pē ofiofi he tu’unga tatau ko ia he ngaahi ‘apiako ka ‘oku totongi mamafa ‘a hono totongi ako, ka ko e Tonga *High School* foki ia ko e ‘Apiako Ma’olunga ‘o Tonga ko e langi mama’o ia ko ia na’a ne hanga ‘o fakafaingamālie’i ‘a e masiva ‘oku poto, ke ako he ‘apiako ma’olunga taha ko ē fonua. Pea ‘oua na’a fakanofonofa’aki kitautolu mo e ‘apiako lelei ke tau ako ai ‘o fakatatau ki he lahi e pa’anga ‘o e mātu’a ‘a e fānauako ‘oku nau ako. Ka ko u tui lahi ko e langi mama’o ko ia ‘oku tau kei pehē pē mo e tokoni ‘a e Potungāue Ako ko eni ke fai’aki hotau fakanofonofa ‘a e tu’unga, ‘atamai, lavame’a ‘o ‘etau fānauako.

Ko u fakamālō lahi atu ai kau au ‘i he tu’unga ‘oku mahino ‘aupito pē ‘ū ako tekinikale, ko u fakatokanga’i he taha ‘o e ngaahi langa ko eni ‘a e Potungāue Ako ‘oku ‘asi ai ‘a e fānauako tekinikale ‘oku nau ō ‘o tokoni ki he langa ko ia. Ko u tokanga atu pē au na’a ‘oku ta’etotongi ko hono ‘uhinga ‘oku lahi pē mo e ngaahi kautaha nau faka’amu mai ke ma’u mai e *labor* ta’etotongi ‘etau fānauako pea ‘oku faipē ki ai ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi fānauako ‘oku nau kole ke nau ō ‘o ngāue ‘i he ngaahi ngāue’anga ‘a ē na’a nau ako ki ai ‘i he ngaahi ako ‘a e Pule’anga. ‘Oku ou fakamālō lahi atu pē au Sea pea ko u tui pē au ko e Fika 2 ke hoko atu. Ko u faka’amu au ke ofi ha’atau tali ‘a e Patiseti ko eni pea ko u kei fakaongoongo atu pē ki he *NEMO* mo e me’a ki he koniteina *breakfast* ko eni ‘a *GPS* ‘a Kolomotu’a mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu 2

Dr. ‘Uhilamoelangī Fasi: Tapu mo e Feitu’una Sea pea ko u ...

Taimi: 1505-1510

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... fakatapu atu ki he kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae hoko atu e fakahoha'a.

Mahu'inga fakaivia vahe kau ako Kolisi Fakafaiako kae lava ma'u kau faiako lelei

Sea ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Ako he toki fakatokanga'i hifo ta ko ē 'oku fakafoki 'a e vahe 'a e kau ako Kolisi Fakafaiako. Na'e lahi foki 'a e ngaahi ta'u na'e 'ikai ke toe 'oange 'enau vahe. Ka 'oku 'i ai e faka'amu kapau 'e toe lava ke toe lelei ange hono teuteu'i 'a e me'a'ofa ko eni mo toe saiangē koe'uhi foki kae ma'u ha tamaiki 'oku lelei ki he faiako.

Ko e ngaahi 'aho ni foki Sea ko e faiako 'oku 'ikai ke toe hangē ia ko e kuohili na'e hoko ia ko hoto ui ko 'ete 'alu atu pē ko hoto ui ke te 'alu 'o faiako. Ko e taimi ni foki ia ko e, ko e ngāue pa'anga ia pea 'e 'ave 'a e tamaiki lelei ia ki he feitu'u ko ē 'oku lelei ai 'a e me'a ko ia. Pea hangē ko e fānau ko ia 'oku toki 'osi mai mei he ako, ko e neesi foki ia mo e sotia mo e polisi ko 'enau hū pē 'anautolu 'o pau fakapapau'i 'ena'u 'enau vahe. Ko e faiako ia 'oku 'ikai ke fu'u pau ia, ko e fakafiefia eni kuo fakahā mai 'e he Minisitā kuo kamata.

Ka 'oku ai 'a e faka'amu lahi ke ma'u ha tamaiki lelei mei he ngaahi kolisi ke nau ō 'o fakahoko 'a e fatongia faiako. He koe'uhi ko e lelei ko ia 'a e fakahoko fatongia 'e makatu'unga ia 'i he lelei pē ko e *quality* 'o e fānau 'oku nau fili ke nau ō 'o faiako.

Ko e me'a ko eni Sea 'oku kāinga vāofi 'aupito ia pea mo e me'a na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 'anenai ko e mavahe 'a e kau faiako mei he ngāue fakafaiako. Ko e me'a ko eni ko e me'a mo'oni 'aupito eni 'oku hoko, pea 'oku fakamamahi 'aupito ia. Koe'uhi ko 'ete sio atu ko e fa'ahinga na'e 'osi te u'i pea nau faiako he ngaahi ta'u lahi. 'Ikai ke ngata pē 'i he 'enau ngāue mateaki pea mo ma'u 'a e taukei lahi 'aupito ka kuo nau mavahe nautolu.

'Oku fakamamahi foki ia ki he mātu'a koe'uhi ko e fānau 'e uesia 'i he mavahe ko eni 'a e kau faiako lelei ko eni. Pea 'oku totonu pē foki ia 'anautolu 'enau totonu faka-Konisitūtone ke nau ō kumi e feitu'u 'oku nau pehē 'e sai kia kinautolu. Kae hangē ko 'eku lave 'anenai ko e feitu'u ko ē 'e ma'u ai 'a e vahe lahi mo e me'a ko ia te nau fiamālie ai, ko e feitu'u ia te nau 'alu ki ai.

Ka 'oku fakafiefia foki ko e toe me'a mai 'a e Minisitā Ako 'anenai 'oku 'i ai e fokotu'utu'u fo'ou ke toe 'alu hake pē 'a e kau faiako 'i loki ako 'o ma'u 'a e ngaahi monū'ia na'e toki ma'u ia he taimi te nau hiki ai mei loki ako ki ha 'ofisi, 'a ia ko e ngaahi ta'u lahi ia 'o e 'osi atu pea ko u faka'amu pē 'e vave ha hoko 'a e me'a ko ia. Pea ko e taha foki Sea 'oku matamatalelei ange 'a e ngaahi ngāue 'i he ngaahi feitu'u kehe ki he kau ngāue. Kapau 'e 'osi mai ha ongo tamaiki ako 'e 2 mei he 'univēsiti mo hona BA pē 'alu 'a e tama 'e taha 'o faiako kae 'alu 'a e tama 'e taha ki ha potungāue kehe. 'E 'osi atu pē ha ngaahi ta'u si'i ia kuo ma'olunga 'a e tama ia ko ē kae kei fononga hake 'a e faiako ia he fu'u sikeili lōloa ko ia 'a e kau faiako. 'A ia ko e ngaahi 'uhinga ia 'oku tonu ke fai ki ai e sio kae lava ke tauhi ma'u e kau faiako, kau faiako lelei koe'uhi ko e kaha'u 'etau fānau.

Poupou ke lesisita kau faiako

Sea fakafiefia foki ko e fanongo 'oku me'a mai 'a e Minisitā ki he lesisita 'a e kau faiako. 'E feinga'i ke nau ma'u 'a e tu'unga tatau mo e lesisita 'a Nu'usila. Kau ia 'i he me'a lelei 'aupito koe'uhi 'e 'ikai ke ngata pē 'i hono hiki ki 'olunga 'a e 'imisi fakamāmani lahi 'o 'etau sisitemi ako. Ka 'e toe lelei ange foki 'i he taimi 'oku hoko atu ai 'etau kau faiako kumi ngāue 'i he ngaahi fonua muli. Ko e taimi ni foki 'oku fu'u manakoa 'aupito 'e he ngaahi fonua muli 'a e kau faiako 'oku nau lava 'a e lea 'e 2 hangē ko e kau Tonga. Lava e lea faka-Pilitānia pea mo e lea faka-Tonga pea nau toe lava 'o faiako 'i he 'ātakai 'o e kau Pasifiki. Tokolahi 'aupito foki e kau Pasifiki 'i Nu'usila pea 'oku, 'a ia 'e kau lelei 'aupito 'a e lesisita ko eni kapau 'e a'u ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a Nu'usila.

Tui ke monomono Lao ki he TNQAB

Sta te u ki'i lave si'isi'i atu pē ki he TNQAB he na'e me'a mai 'a e Nōpele 'Eua ke 'ai ange ha ki'i lave. Ko e TNQAB foki 'oku ai hono lao makehe 'ona ia 'o kehe ia mei he Lao 'o e Ako. 'Oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā ko e lao kehekehe ia 'e 2. Pea ko u tui mahalo ko e Lao ko ia 'a e TNQAB 'i he 2004 kuo fuoloa taimi ke monomono he 'oku ou tui ko e me'a ia na'e hoko ai 'a e palopalema ko e 'ikai ke fai mo monomono 'a e lao ko eni. He ko e lao ko eni 2004 'oku ne 'oange pē 'a e mafai ki he ...

<008>

Taimi: 1510-1515

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... TNQAB ke nau lesisita 'a e ngaahi 'apiako pea to'o e lesisita ia kapau 'oku 'ikai ke fie fakafiemālie, pē ko 'enau 'oange 'a e, 'a e mahu'inga fakaako pē ko e accreditation ki he ngaahi polokalama ako ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ke nau ta'ofi. Ka 'oku totonu foki ke ma'u 'e he TNQAB 'a e ngaahi mafai ko ia. Ka 'oku 'i ai ha 'apiako 'oku ta'efakafiemālie 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'a e TNQAB pea 'oku totonu leva ke ai ha'anau mafai ke nau tāpuni 'a e 'apiako ko ia.

Pea kapau 'oku ai ha polokalama ako 'oku 'ikai ke fakafiemālie 'oku totonu ke ma'u 'e he TNQAB 'a e mafai ke nau hanga 'o ta'ofi 'a e polokalama ko ia ,ka 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e ngaahi mafai ko ia he taimi ni. Pea ko u tui pē 'e toki ngāue ki ai 'a e kau ngāue ko eni ki he, 'a eni 'Eiki Minisitā ke feinga'i ke monomono e lao ko eni kae 'oange ha mafai kae kakato 'a e ngāue 'a e 'a e potungāue ko eni.

Mahu'inga fakatokanga'i palopalema makatu'unga 'ikai fakakakato fānauako tekunikale 'enau ako

Hoko pē Sea ko e ko e ko u fie lave atu ki he TVET ki he mahu'inga, nau lave 'anenai ki he mahu'inga e TVET ka 'oku 'i ai e palopalema 'oku hoko ia 'i he taimi ko ē 'oku, 'oku, he ko e kau hū ko ē ki he Fokololo ko e uike pē 'e 20 pea nau hū mai leva 'o 'alu he toenga e ta'u 'o 'o ngāue 'i he ngaahi ngāue'anga.

Ko e palopalema 'oku hoko hení he 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha patiseti ia e 'ū ngāue'anga ke 'oange 'aki ha allowance pē ko ha me'a'ofa ki he kau ako ko eni 'oku ōmai 'o ngāue. Pea ko e me'a leva 'oku hoko 'oku 'ikai ke nau fu'u tokanga nautolu ki ai 'o hoko ai e palopalema ko

e 'ikai ke, taimi lahi 'oku 'ikai ke kakato e 'a e ako 'a e fānau. Pea hoko ai mo 'enau nofo ia 'a e ni'ihi 'oku te'eki ai ke kakato 'enau 'enau ako.

Faka'amu na 'i ai ha fa'ahinga polokalama ako ki he fānauako TVET

Ka ko e faka'amu kapau 'e 'i ai ha fa'ahinga polokalama ki he ako *apprentice* pē ko e *apprenticeship program* ki he kau ako ko eni he TVET. Ke ai ha fo'i sino'i pa'anga ke 'ave ki he ngaahi ngāue'anga ke fai 'aki e vahe ko eni 'a e fa'ahinga ko eni 'oku nau omi 'o fai 'enau ngaahi *practical* 'i he ngaahi ngāue'anga he koe'uhi he'ikai ngata pē 'e fiefia ai e ngaahi ngāue'anga pea nau tokanga ke fakahoko 'o fakalelei honau fatongia ko eni ki he fānauako ka 'e toe tokanga ange ai e fānauako ki he ako he 'oku nau 'ilo 'e ma'u 'enau 'enau fanga ki'i seniti mei ai.

'I ai tokanga kau ngāue aleapau lolotonga 'oku lahi ngaahi lakanga 'atā he potungāue

Faka'osi pē Sea ko e, ko u fie lave atu ki he nau lave 'aneuhu ki he kau *consultant* pea na'e fakamahino mai he Minisitā ko e totongi 'aki e kau ngāue, 'oku 'ikai ke hangē ko e fakatātā 'aki 'a e Va'a Sivi pea mo e Va'a Silapa ke nau ōmai 'o seti e sivi mo fai e ngaahi ngāue. Mahino 'aupito pē 'a e Va'a Sivi te nau, 'oku toki ō atu pē kau faisivi mo e kau 'a'ahi sivi 'o fai ka 'oku 'i ai leva mo e ngaahi va'a kehe ia 'i he Potungāue Ako 'oku 'i ai e ngaahi *consultant* ai. Hangē ko e Va'a ko ē ki he kau ngāue 'i he peesi 48 'oku ai e *contract labour* ai ko e tolukilu tupu ko e tafa'aki ko ē ki he 'enau *Finance* 'oku ai 'a e *contract labour* ai ki he tahakilu fāmano pea 'oku toe 'i ai mo e 'i he *code 11* ia. 'Oku toe 'i ai leva mo e me'a ia he *code 14* ko e *contract service* ko e tahakilu tolumano. 'I he tafa'aki ko ē ki he ki he sivi mo e me'a nau lave ki ai 'oku ai e *contract labour* ko e tolukilu onomano tupu pea 'oku toe ai pē mo e mo e *allocation* ia 'i ai ki he *assistant professional fees* ko e uakilu valumano 'a ia ko e ongo fo'i me'a kehekehe ia 'e ua 'i he feitu'u 'e taha.

Ko e 'oku ai leva mo e *contract labour* ko e tahakilu 'i he tafa'aki ko ē ki he ki he *staff appraisal* pē ko hono sivi'i e kau faiako. Ko e Va'a ki he Lautohi 'oku 'i ai 'a e *contact labour* ai ko e fāmano nimaafe ka ko u tui mahalo 'oku 'ave ia ki he ECE.

Ko e tafa'aki ki he ngaahi kolisi 'oku 'i ai 'a e *contract labour* ai ko e tahakilu fāmano tahaafe onongeau. Ko e tafa'aki ko eni ki he TIHE 'oku 'i ai e *contract labour* ai ko e tahakilu nimamano valuafe pea 'oku toe 'i ai mo e me'a 'e taha ko e *lecturer fees* ko e tahakilu hivamano hivaafe. Tafa'aki ko eni ki he Kolisi Fakafaiako 'oku 'i ai 'a e *contract labour* 'a ia ko e tahakilu tahamano onoafe fitungeau, tafa'aki ki he TIST 'oku 'i ai e *contract labour* ai ko e fāmano nimaafe pea 'oku toe 'i ai mo e *lecturer fee* ko e tahakilu tahamano tahaafe. Pea ko e TMPI leva hangē na'a tau me'a ki ai 'anenai 'oku 'i ai 'a e *contract labour* ai ko e uakilu tahamano hivaafe.

Sea ko e ko e fakama'opo'opo hifo e ngaahi me'a ko eni 'oku mei a'u pē 'o ua miliona ki he ki he ngaahi *contract* ko eni pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pē 'uhinga lelei ki ai ka ko e 'uhinga pē hono 'ai ko eni ke me'a ki ai e Fale mo, pea na'e me'a foki e Minisitā Pa'anga 'aneafi ki he'ene tokanga ki he lahi 'a e ngaahi lakanga 'oku 'ikai ke, ke 'i ai ha ngaahi sino ai ngaahi *vacancies* ē.

‘A ia ko e, ‘oku ‘ikai ke fu’u loko mahino lolotonga ‘oku lahi e *vacancies* ‘oku toe ‘oatu pē mo e ‘ū kau *contract labour* ko eni ...

<009>

Taimi: 1515-1520

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... ke fakahoko e ngāue. Ka ko e fakahoko atu pe ke fai mai ki ai ha fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālié ko ia pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e kau ngāue aleapau

‘Eiki Palēmia: Sea mālō ‘aupito ma’u faingamālie te u fakatapu atu pe ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e Komiti Kakatō. Fekau’aki mo e *contract* Sea lava pe ‘o ‘omai e lisi ia ke ‘omai ki he Fakafofongá kapau ‘oku mou fie me’a kiai. Kae tuku pe mu’a ke u lave atu pe ki he ngaahi taumu’a ‘e ni’ihi.

Sea ‘i he, na’e ‘i ai ‘a e faitu’utu’uni ‘a e motu’á ni he Potungāue Akó ke mau fili mai ‘a kinautolu ko eni ‘oku *retire* meí he lautohí nautolu matu’otu’a a’u ki he ta’u ko ē pau ke nau mālōlō ai. ‘Oku mau ‘oange leva ha fo’i ta’u ‘e taha pe ta’u taha mo e konga *contract* nautolu ke nau ōmai ‘o *mentor* mo tokanga’i ‘a e kau fānauako, faiako ko eni ‘oku fo’ou. Ko e ‘uhingá ko e fu’u ta’u lahi ko ē ‘a e ko ē ‘oku mea’i pe ‘e he kau Mēmipa ‘enau faiako mo ‘enau taukei ke tuku ke *transfer* ‘a e *skills* mo e ‘ilo ko iá ki he kau faiako fo’ou ko eni mo fo’ofo’ou ‘oku nau hū mai ki he Potungāue Akó.

‘A ia ‘i he meimei ta’u kotoa pē ‘oku mau *on contract* leva ‘a kinatolu ‘oku *retire*. ‘Oange ka nautolu ha faingamālie ke nau ngāue ai pea mo e kau faiako fo’ou. ‘Oange kia nautolu, vahevahe ange kia nautolu ‘enau ‘ilo mo ‘enau taukei mo e alā me’a pehē. ‘A ia ko e konga ‘e taha e kau *contract* Sea. ‘I ai leva mo e kau *contract* hangē ki he *TIHE* ‘oku nau ngāue fakapule’anga, he’ikai ke nau lava nautolu ‘o ō ngāue ‘i he *TIHE* he Potungāue Ako. Ka ‘oku nau toki ō atu pe ‘o *contract* ‘o ngāue he nau fo’i lēsoni pea nau ōmai nautolu ki he nau fatongia. Nau ‘alu atu pē he ngaahi fo’i taimi pau ‘a ia ko e kau *contract worker* ia ‘i he *TIHE*. Ne u ‘osi lave ‘anenai ki he *TMPI*. Ko e *TIST* tokolahi ‘ia nautolu ia ‘a e kau ngāue fakatekinikale ko iá ‘oku nau ngāue fakakonituleki pe nautolu.

Ko e taha leva ko eni he Kolisi Fakafaiakó, ngaahi lēsoni ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke mau ma’u ai ko ē ‘a e ‘ilo mo e taukei ‘oku ‘ai leva ha taha mei tu’a ke ne ha’u ‘o faiako’i, tatau pe mo e ngaahi polokalama kehe. ‘A ia ko e fakalukufua Sea ko e ‘uhinga pe hono ‘ai e *contract* ke tokoni ki he faifatongia. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku mau fili e *contract* ‘ova he *salary* ka koe ‘uhinga pe ko e natula ‘o e fatongia ko ē ‘oku fakahokó ‘oku tonu ange mo *appropriate* ange ke ‘oange pe ‘ene *contract* hangē ko ē nau lave ki ai kimu’á. Pea ‘oku ‘atā pe ‘a e lisi ia e kau *contract* kapau ‘oku fie me’a ki ai ‘a e Fakafofongá.

Ka ‘oku ou fiefia ‘i he fakatokanga’i e Fakafofongá e ngaahi fiema’u ko eni hangē ko ē ko e fiema’u ke nofo pē ‘a e kau faiakó ‘i he *high school*. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ke hau ha’u ki ‘ofisi ka nau lava ai ‘o toki hiki hake ai pe *promote* hake ai nautolu. Pea ‘oku fai ‘a e taumu’a ngāue ia ko eni ke fakahoko he vave tahá ke nau ‘alu’alu hake ai pe nautolu ‘i he ‘apiakó mo honau taukei mo ‘enau ‘ilo ko iá ke lava ai ‘o ta’imalie ai ‘etau fānau akó ‘i he *high school*.

‘A ia ko e fiefia pe ia Sea ‘i hono fakatokanga’i ‘i he Fakafofonga mo kimoutolu ko eni na’a mou me’a mai ‘a e mahu’inga ‘a e akó mo e mahu’inga ko eni ngaahi tafa’aki ko eni mo e mahu’inga ko ē kau faiakó. Mo’oni ‘aupito ia ‘etau feinga ke ‘i ai ha faingamālie ke lava atu e kau faiakó ki Nu’usila. Toko 1 kilu tupu e kau Ha’amoá, hoko hake pē kau Tongá toko valumano tupu. Tokolahi ‘aupito e kau Tongá pea ko e ‘alu atu ko ē ‘etau kau faiako ko ē hangē ko e me’a ‘a e Fakafofongá, poto he lea fakapālangi, poto he lea faka-Tongá. Kau ia he ngaahi me’a ‘oku kumi ia ‘e he ngaahi ‘apiako lahi ‘i Nu’usila. ‘A ia ‘e lava lea kapau te tau feinga’i hake ‘a e tu’unga ko ē ko ē ‘oku tali’aki ai hono lesisita ‘etau kau faiakó. Pea kapau ‘oku femahino’aki pea mo e sino tatau pē ‘i Nu’usila pe ko ‘Aositelēlia, lahi ai faingamālie hangē ko ia na’e me’a ki ai ko ē ‘a e Fakafofongá. Ko u faka’amu pe ko e ki’i tali ko ia ‘oku tokoni atu pe ki he ngaahi fehu’i na’e ‘omai Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, me’a mai Tongatapu 5 pea faka’osi leva ‘e ‘Eua 11 ka tau hiki leva.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō, tapu pe ki he ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato Sea. Ko ‘eku fie fakalavelave atu ko e peesi 249 pe ko e fika ko ē *item* fika 15 fakamole kulupu 15 ‘oku ‘i ai e me’a’ofa fakangāuē mo e ‘inasi. ‘A ia ‘oku ‘i ai ko eni e 24.6 miliona, ‘a ia ‘oku ‘iai e ‘inasi ko eni ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi ako ko eni ‘ikai ke fakapule’angá, ngaahi ako siasi ē.

Fehu’ia pe na’e ‘i ai ha ‘apiako toe ke totongi ‘enau ‘inasi mei he Pule’anga

Ko e ki’i fehu’i pe ‘Eiki Minisitā ‘oku, ko e ngaahi pa’anga ko ē ‘oku tu’u ko eni, ‘oku ‘i ai ha ‘apiako ‘oku te’eki ke totongi ki ai hano ‘inasi pe ‘oku ‘osi’osi kotoa ‘a e ‘inasi ko iá koe’uhí ko e tu’u ko ē ‘a e pa’anga ‘a e pa’anga ko eni ki he ta’u kaha’u?

Tokanga ki he tu’utu’uni fakahoko ‘aki e totongi e tokoni ngaahi ako ‘ikai fakapule’anga

Ko hono uá, kuo ‘i ai ha femahino’aki ‘i he ngaahi vā ko ē ‘o e founga ‘e totongi ...

<010>

Taimi: 1520-1525

Dr. ‘Aisake Eke: ... ‘aki e ngaahi ako kehe. Koe’uhi he na’e ‘i ai foki ‘a e ngaahi tālānga kimu’a ‘i he ta’u kuohili ange ‘a e makatu’unga ko ē ke fai’aki ‘a e totongi. Ko ‘eku pē ‘aku ia Sea koe’uhi ke fai ha me’a fakama’ala’ala mai ki ai Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako mo e PM.

Fakama’ala’ala founga totongi e tokoni ngaahi ako ‘ikai fakapule’anga

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Komiti Kakato, fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5, ‘a e ‘ohake ko ē he, ‘io ‘oku mau feinga ‘i he ta’u kotoa pē ‘e Fakafofonga ke totongi kátoa pē he ‘oku mau ‘ilo ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito ‘a e seniti.

‘I he kamata ko eni ‘a e tokoni ko eni na’e ‘i ai ‘a e femahino’aki ki he founga ‘oku pau ke ke fakakakato kae toki ma’u ho’o seniti. Pau ke ‘omai ho’o *account*, pau ke ‘atita’i pea toki *clear* mai ‘e he ‘atita pea toki ‘oatu leva ‘a e seniti ko ia. Pea na’e fai ai ‘a e, tau pehē pē na’e fai ‘a e tālānga lahi ai ko e ‘uhinga ‘oku tokolahi ‘aupito ‘a e ‘apiako ia na’e tōmui ‘enau fakahū mai ‘enau *financial* pe ko e ‘enau lipooti fakapa’anga, pea mo hono ‘osi hono ‘atita’i.

Pea na’a ku fiefia pē au na’e tali ‘i he Pule’anga kuohili ke mau, taimi ko ē ‘oku tomui ai pea mau ‘ave pē ha peseti ‘e 80, kae kehe pē ke fai mo tokoni ‘oatu ‘a e ki’i seniti ‘o tokoni, kae toki ha’u ko ē *audited account* pea mau toki hanga leva ‘o fakatonutonu pē ko e fiha leva ‘a e palanisi ‘oku tonu ko ē ke toki ‘ave ko ē ki he ‘apiako.

Ka ‘oku mau feinga eni ke fengāue’aki mo e ‘ū ‘apiako ke vavevave hono ‘omai kae ‘uhinga kae *pay* atu pē ke ‘osi pē ta’u fakapa’anga ‘oku ‘osi atu ‘a e seniti ko ē ‘oku tonu ke ‘oatu kia kinautolu. Ka ko e anga pē ia ‘a e ki’i fakamatala ‘e Fakafofonga, kapau ‘e ‘i ai ha toe founga ‘e taha ‘e ala tokoni, ka ‘oku mau feinga pē ke, he ‘oku mau mahino’i ‘a e fiema’u lahi ‘aupito ‘a e ngaahi ‘apiako ‘o a’u ‘o nau o ‘o nō mo e ‘ū ala me’a pehē ke lava ‘oatu ‘a e seniti he ‘oku mahino foki ia ‘oku ‘i he, ‘i he seniti ia ‘a e Pule’anga kuo tali ‘a e fo’i patiseti ia ko ia. Pea ko e feingá ia ke nau fakakakato mai ‘a e ngaahi fiema’u ko eni hangē ko ‘eku lau, ‘o kapau ‘oku lava ia ‘oatu ke peseti ‘e 80, toki ‘atita’i mai, ko e hā ‘a e palanisi pea toki ‘oatu.

‘A ia ko e anga pē ia ‘a e feinga ke fietokoni kia kinautolu ke ma’u foki ‘enau ki’i seniti, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. ‘Eua 11 ko ‘ene lava pē ko eni ko’etau hoko atu ia.

Dr. Taniela Fusimalohi: Mālō Sea ko e muimui atu pē ‘i he peesi pē ko ia, peesi 249 ē, ‘a e talanoa ko eni, ko eni ki he tu’utu’uni ko ē hono ‘ave ko ē ‘o e tokoni pa’anga ‘a e *grant*. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai mo e tu’utu’uni, pea ko e anga eni ‘eku ma’u ki ai he koe’uhi ko e ta’u, ki’i lōloa ‘eku nofo mai mo e ki’i ‘apiako ko eni ko ‘Ahopanilolo, ‘emau feohi ko ē mo e ‘oange ko ē ‘a e *grant* ko eni, pea ‘oku pehē.

‘Oku pau ke fai ‘a e lau fo’i ‘ulu ia pē ko hai ‘oku ‘osi totongi ‘ene ako, pea ‘osi ko ia, ko ia pē ‘e ‘omai fakafo’i ‘ulu ki ai ‘a e seniti. Pea ko e taimi ko ē ‘oku feinga’i ai ko ē ke kakato ‘a e fānauako ko ē ‘oku ‘i ai, kapau ‘oku nau toko 200, ko e toko 100 pē ia ‘oku ‘osi totongi ‘enau ako ‘i he taimi ko ia, pea talamai leva ia ‘enautolu ia kia kinautolu ki he *PTA*. *PTA* te mou lava mu’a ‘o totongi mai ‘a e ako ko eni ‘a e toko 100 ko ē kae toki *refund* atu ho’omou seniti kae lava ‘o ma’u kātoa ‘a e *subsidy* ‘a e tokoni pa’anga ko eni. Pea ‘i ai ‘a e ngaahi taimi ‘e ni’ihi ‘oku mau totongi, pea ko e ‘ai ko ē ke fakafoki mai ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko e ‘ai ke fakafoki mai mei fē he ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha seniti ia ‘a e ako.

Pea ‘oku ou tui ko e fetōkaki ia ko ē ‘oku fa’a fai ai ko ē ‘a e lāunga ‘o hoko ai ko ē ‘atita, ka ko ‘eku fehu’i ‘aku ia ‘e Sea ‘i he tafa’aki ko ia. Ko e hangē ko e, ko e hā leva ha fa’ahinga founga ‘e fai’aki ko ena ‘oku mahino pē ‘e ki’i liliu. Ka ko e, ko hono tafa’aki leva ko ē ‘e taha ‘oku nau ngāue’aki ‘a e seniti ko eni ki he fo’i me’a foki ‘e 2, pea ‘oku ‘oatu pē pea mo hono tu’utu’uni. ‘Uluaki ko e ngāue’aki ki he fakalahi ko ē vahe ko ē, ‘oku ou tui pē ko ia, pea ka ‘ikai ko e *subsidy*. Ko e fakalahi ‘o e vahe ko ē kau faiako ka nau nofoma’u ai, he ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e ki’i ‘apiako ko eni he kuo fuoloa ‘eku nofo ai mahalo ko e ta’u eni ‘e 16. ‘Oku ‘ikai ke a’u ia ‘o ta’u ‘e 3 ko ‘ene ‘alu pē tama ia ‘o ako ‘o ma’u ‘ene *qualification* ko ē ‘oku fiema’u, kuo pulia ia pē ‘oku ‘alu ia ki Nu’usila pē ‘oku ha’u ia ki he Pule’anga.

Ka 'oku hangē 'oku nau sio ki he tokoni ko eni, ke fakaofiofi hake 'a e vahe ko ē, ko ē 'oku 'oange ki he 'enau kau faiako, ki he tu'unga vāhenga ko ē Pule'anga, ke na meimeī tatau kae lava ke pukepuke he kuo nau 'osi fai 'a e ngāue ki ai ke 'alu 'o ako, ha'u mo e *qualification*, koe'uhi ko e tu'utu'uni ko ē *TNQAB* ki he fakafaiako.

Ka ko 'eku fehu'i leva pē ko e me'a ia 'oku tau feinga ko ē ke maa'usia ke tuku he kau faiako kae 'oange tu'utu'uni he 'oku hangē kiate au na'e pehē. Te ke fakamoleki pē peseti 'e 40 'oua 'e toe 'ova ai ki he vahe, peseti 'e 60 'ave ke tokoni atu ki ho'omou fakatau ho'omou me'angāue. Ka 'oku 'oatu foki ia ki he 'ū 'apiako ia 'e ni'ihī 'oku 'osi 'i ai e me'angāue lelei ia ai ka 'oku nau fiema'u ange 'a e seniti ke 'ai'aki 'a e vahe 'enau kau faiako he 'oku fu'u tō lalo. Pea 'oku hangē kiate au na'e 'uhinga pehē hono fa'a ta'ofi ko ē ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Dr. Taniela Fusimalohi: ... ke 'oua 'e 'oange kae 'atita'i he 'oku nau maumau'i 'enautolu 'a e tu'utu'uni he taimi ko ē 'oku 'oange ai 'a e *grant* ko eni kae toki fakama'ala'ala mai pē.

Ko 'eku fehu'i ko ē hono ua ki he tafa'aki ko eni ko ē 'o e fakasikolasipi. Mahino foki 'oku 'i ai 'a e 3.3 miliona hē pea 'oku toe 'i ai mo e *subsidy* ke fakama'ala'ala ange pe ko e sikolasipi ko eni ko e sikolasipi ko ē ki Fisi ki tu'apule'anga. He na'a ku fakamatala 'anenai 'oku mamafa he taimi ni 'a e ako ko ē 'i he ngaahi ako tekinikale. Mahino foki e Pule'anga ia he 'oku *subsidize* pe Pule'anga kau faiako mo e me'angāue ka ko e ngaahi ako ko ē siasi, *TTI* ko e ngaahi ako kehe ko ē 'a e Uēsilia mo e Katolika. 'Oku ō e fānau ki ai ka 'oku nau hanga 'enau mātu'a 'o fua kotokotoa 'a e totongi ako. 'A ia 'oku a'u e ni'ihī ki he uaape tupu ki he *semester* ki he toluafe.

Pē ko e *subsidy* ko eni pea mo e sikolasipi ko ē 'oku tau ala ngāue'aki ia ke fakama'ama'a kavenga atu ki he mātu'a he ko e hili atu foki ko ē 'a e totongi ako pehe ni ki he mātu'a, neongo 'enau faka'amu ko ē ke ako lelei 'enau fānau ko e faingamālie ngāue ka ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e totongi ako pea 'oku nau si'i faingata'a'ia. 'Oku 'ai pē au ke fakama'ala'ala kapau 'oku lava pea tau to'o mai pē mei hē 'o, ka 'i ai pē ha 'ū makatu'unga lelei. Pē ko e fa'ahinga pē ko ē 'oku 'olunga 'enau ola pea 'oatu ki ai ha ki'i tokoni ke fakalavalava'aki.

He ko hono mo'oni 'o'ona ia 'oku mamafa 'aupito 'a e totongi kae tautautefito ki he lēvolo tipiloma he koe'uhī ko *TTI* pea mo e ngaahi ako pē ko eni 'a e Pule'anga kuo kamata ke nau fengāue'aki nautolu ia mo e 'ū ako ko ē 'i Nu'usila, 'o 'alu hake leva 'a e Tipiloma ia ki he lēvolo 6 mo e lēvolo 7 'a ia ko e kongā ia 'o e *Degree* 'a ia 'oku fai ko ē 'i Nu'usila. Pea ko e fo'i me'a lelei 'aupito ia he koe'uhī he 'oku kaunga 'a e 'ū ako ia ki he me'a ko ē 'oku fiema'u ko ē he ngaahi ngāue'anga. He koe'uhī he'ikai ke tau lava tautolu 'o 'oange kātoa 'a e ngāue 'i Tonga ni pē 'e pau ke nau ō ki ai pea ko e 'uhinga ia 'enau pīkinga pehē atu ai ki he ngaahi ako ko ia.

Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga pē 'oku tau fakama'ama'a kavenga 'aki eni he mātu'a kae 'ai pē ha makatu'unga ki he tokoni he koe'uhī 'oku 'ikai ke *fair* ke tau 'ai 'etautolu e tolu miliona ko eni ki he fo'i toko 15 ke nau ō ki *USP*. Mahino pē ia ko e tamaiki ia 'oku leleitaha 'oku nau ō ki ai ko e ako toketā ko e ako 'enisia he 'oku 'ikai ke lava ia 'o fai 'i Tonga ni, ka 'oku 'i ai 'a e mātu'a mo 'enau fānau 'oku nau fiema'u 'enautolu ia ha kaha'u 'oku toe keheange pea 'oku ou tui ko e fo'i fatongia lelei ia 'o e Pule'anga ke pehē atu ko eni 'oku 'i ai

e seniti heni 'e lava 'o 'ai'aki 'etau *local scholarship* pē ko e *in country award* pē 'oku takifiha ke tokoni atu pē. Kapau 'oku 2000 pea tau 'oatu ha fakafō'i 'ulu ko e 500 pē ko e fiha ka 'oku tokoni lahi ia ke tau toe fakalahi ange 'a e faingamālie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kātaki pē Fakafofonga 'E 'Eua 11 tokoni mai tuku ki he Pule'anga ke nau tali mai he 'oku fefokifoki'aki 'a e Feitu'una ia mo ho'o fakahinohino 'a e fu'u Fale ni he taimi ni 'o fekau'aki mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi mātu'a. 'Oku 'osi mahino ia ki he Mēmipa. Tuku ki he Palēmia ka ko e Minisitā Ako ke ne tali mai ange 'a e 'ū fehu'i 'a e Feitu'una pea te u tuku atu pē ki he Feitu'una.

Dr. Taniela Fusimalohi: Ko ia Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Fakamālō atu.

Tokanga pe 'oku kei lele pa'anga nō fānauako

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki pē mu'a 'Eiki Sea ko e ki'i kole pē ia ke fakama'ala'ala mai pē 'a e fakataha pea mo e me'a ko eni na'e fehu'i. Ko 'eku fakakaukau pē 'a'aku ia koe'uhí hangē kiate au na'e 'osi 'i ai ha pa'anga nō ki he *student loan* pē 'oku kei 'i ai ha pa'anga pehē koe'uhí ko e 'ū me'a ko eni 'oku fai 'a e feme'a'aki pea mo e founa hono ngāue'aki 'Eiki Minisitā mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Palēmia ka ko e Minisitā Ako.

Fakama'ala'ala ki he pa'anga nō fānauako

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Tuku pē mu'a ke tali 'a e me'a fakamuimui 'a e me'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'a 'Eua. 'Io 'oku kei 'i ai pē 'i he Pangikē Fakalakalaka 'a e nō ko eni ko ē ke tokoni ki he fua 'a e, 'a ia peseti 'e 1 ia na'e toe fakalahi atu he Pule'anga 'a e seniti ko eni ko e 'uhinga ke fakafaingamālie'i'aki 'a kinautolu ko eni 'oku nau fiema'u ha ki'i seniti ke tokoni ke totongi'aki 'a e ako.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokoni ki he TVET

'I he *TVET grant* Sea hangē pē ko ē 'oku ke mea'i pa'anga 'e 1200 ki he fo'i 'ulu Sea 'oku 'oatu mei he Pule'anga ki he 'apiako kotoa pē. 'A ia leva 'oku 'i ai 'a e va'a 'oku nau, ko 'enau me'a 'oku fai hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga ko hono fakapapau'i 'a e tokolahi 'o e kau ako ko ē he 'apiako ko ia pea fakatatau leva mei ai 'a e seniti ko ē 'oku 'oatu 'e he Pule'anga ki he 'apiako ko ia. Fakatatau pē ko ē ki he tu'utu'uni tatau Sea hangē ko ia na'a ku lave ki ai 'anenai 'oku 'i ai mo e ngaahi fiema'u kehe. Hangē ko eni fiema'u ke maau mai ho fakamatala pa'anga he ta'u ko ē na'e 'osi 'oatu e pa'anga ki ai pea 'osi 'atita'i ...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Palēmia: ... pea toki 'oatu leva e seniti hoko. He'ikai ke 'oatu e sēniti hoko 'o kapau 'oku te'eki ke ke 'omai 'e koe ho'o fakamatala pa'anga pē na'a ke ngāue fēfē 'aki 'a e pa'anga

kimu'a. Mahino 'aupito pē 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga tau pehē na'a 'oku 'ikai ke talangofua ko e 'uhinga ia 'oku tomui ai. 'Oku fai e sio ia ki ai Sea. He kamata na'e si'isi'i 'a e me'angāue 'a e ngaahi ako *TVET*. Ka ko e taimi ni pea hangē ko e tokoni ko eni 'ae polokalama *SET* nau 'ave 'enau mei taki uakilu valumano mahino 'e 'i ai ai 'a e lelei ange ai 'a e ngaahi me'angāue 'a e *TVET* na'a fiema'u ke toe liliu 'a e peseti ke lahilahi ange ki he kau faiako hangē pē ko ē ko e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e polokalama sikolasipi

'I he sikolasipi Sea 'oku fakatatau pē eni ki he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe hangē ko eni. Ko e *Bachelor* pē ko ha *Master* pē ko ha taaitaha ke 'i ai ha fiema'u ia he tipiloma Sea mo hono 'omai ko ia ki he Komiti Sikolasipi 'i ha 'uhinga pē ko ē ko e me'a ia 'oku tu'uaki atu ke 'i ai ha taha 'i Tonga ni 'oku ne fiema'u ha faingamālie ko eni pea toki *apply* mai ki ai. Kae fakatokanga'i ange Sea ko e kātōa 'a e 'ū ako tekinikale 1200 'oku 'oange kia nautolu. Na'a ko ha me'a ia 'oku sai ke talanoa mo e ngaahi Poate Ako 'o e ngaahi 'apiako ko ia ke ki'i holoki hifo e ako he ko e fu'u 1200 ē kuo 'oatu ki he fo'i 'ulu kotoa pē fānauako 'oku nau ako he 'apiako.

Ko e 'uhinga pē ia e fokotu'u fakakaukau ke 'oua 'e nofo pē 'o sio ki he tafa'aki 'e taha ka mou sio ki he fu'u pa'anga lahi ko eni 'oku 'oatu 1200. Meimei ko e totongi ia ko ē ha'ate ako 'univēsi'i 'oku 'oatu ia ko e tokoni na'a ki'i lava ange 'o ki'i holoki ā ai 'a e totongi ako 'a e ngaahi tafa'aki ko eni. Ka 'oku ou fakamālō atu au hono 'omai 'a e ngaahi fakakaukau ko ia he ko u tui ko e taimi na'e tali ai 'a e ngaahi *conditions* pē ko e ngaahi fiema'u ko eni na'e 'ikai ke a'u mai ki he taimi ni. 'A ia 'oku totonu pē ke toe liliu mo vakai'i 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ko eni 'oku mou me'a ki ai. Ko u fakamālō Sea pea fokotu'u atu ai pē.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti Potungāue Ako

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea kuo poupu. (*Poupu*)

Mālō tau hiki ē. Hangē pē ko e angamaheni he'etau feme'a'aki 21. Ki'i me'a nounou mai pē 'Eiki Palēmia ka ko e Minisitā ia ki he *PSC* ko e 'uhinga kae tuku ki he kau Fakafofonga 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau tokanga ki ai.

Vouti 18 – Potungāue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau

'Eiki Palēmia: Sea te u ki'i kamata atu pē mu'a he vouti 18 'oku Le'ole'o ai 'a e motu'a ni 'a e Vouti ko eni 'a e Ngoue mo e Me'atokoni 'i he Vouti Fika 18 ia Sea. Kapau pē 'e laumālie lelei ki ai e Feitu'una.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia kātaki 18 ē.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. 'A ia ko e vouti ko eni Sea 'oku hiki 'aki pē 'a e ki'i 1.6 miliona. Ko e kau 'a e ngaahi ngāue lahi ia heni Sea ko e ngaahi *project* kau ai 'a e *warehouse* ko eni 'i Vaini kau ai mo e toe feinga'i ke toe 'ai 'a e faama moa ko e 'uhinga pē eni ko e *import substitution* mo e 'ū ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e Fale tautautefito ki he me'a na'e To Folofola ki ai e Tama Tu'i. 'Oku fakaivia ia 'e he patiseti ko eni Sea tautautefito mo e pa'anga mei muli pē pa'anga mei he ngaahi *development partners* ko e 'uhinga ke fakahoko 'aki e fatongia. 'A ia ko e ki'i hiki ia ko e 1.6 miliona, ko e lahi 'o e ngaahi hiki ia ko eni ko e tokonia

mai mei muli mei he ngaahi *development partners*. Ko ia pē Sea e ki'i fakahoha'a. Kau fokotu'u atu mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea kuo pou pou (*pou pou*). Sai tau hiki ē.

Vātau Hui: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai Niua 17.

Kole ha palau ma'a e Potungāue Ngoue 'i Niuatopotapu

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'una Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e faka'amu 'a e motu'a ni 'oku napangapangamālie pē 'a e hono kotoa Sea. Ka ko e me'a 'oku ki'i hoha'a ai e motu'a ni ia koe'uhi ko e si'i kole mei he Pule Ngoue ko ia 'o Niuatopotapu. Talu eni e si'i 'ikai ke toe ngāue 'enau palau mahalo ko e ta'u eni 'e 2 nai pē 3. Ko ia 'enau kole na'a ai ha ki'i palau ke sio ange mu'a ki he Potungāue Ngoue. Ko Niuatopotapu 'oku ngoue palau nautolu. Pea 'oku kei si'i lepa ai e ngoue ko 'enau me'a pē 'oku fai ko e o pē 'o ngāue'aki pē 'a e huolanga pē mo e ngaahi fanga ki'i fatongia ko ia. Ka 'oku 'uhinga ai e fakatangitangi 'a e motu'a ni he ko u tui 'oku fanongo mai 'e Pule Ngoue ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Vātau Hui: ... ko ia 'o Niua. Ko u tui ko e langa ngāue eni ma'a e kāinga ko ia 'o e vahefonua pea 'oku ou tui 'e fu'u matu'aki 'aonga 'aupito. Ko u fanongo pē he ngaahi tufa palau ko eni faka'amu pē motu'a ni na'a si'i 'i ai ha ki'i palau ma'a Niuatopotapu. Pea na'a ku fakahoha'a pē ki he 'Eiki Palēmia pea pehē he 'Eiki Palēmia 'oku ai e palau ia 'e 'ave ki Niuafo'ou fakafeta'i kapau 'e pehē pea manatu'i 'a Niuatopotapu ke 'ai mu'a ke ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga pē te ne tali.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'una e tokoni 17.

Vātau Hui: 'Io.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io tali lelei me'a mai Ha'apai Nōpele Fika 1.

Lord Tu'iha'angana: Mālō. Tapu ki he Feitu'una pea mo e Hou'eiki e Komiti. Fēfē ka 'osi ko eni e hopoki homou vaká he uike kaha'u Fakafofonga pea mou folau pea heka atu ha fo'i koniteina ai ke 'ai 'aki homou ki'i pilisone, 'alu mo e palau 'e taha he 'ana, 'ana 'e fiha ko ā homou vaka?

Vātau Hui: 'Aho pē 'e taha e folau mei heni ki Niua Sea.

Lord Tu'iha'angana: 'Ana ko ē vaka he ko u sio hifo ...

Vātau Hui: Ko e 'ana ko ē 'a e vaka ...

Lord Tu’iha’angana: He ko e ngaahi vaka eni na’e talu ‘eku tupu hake kei si’i he onongofulu tupu he’eku sio ko eni ko ē ki ai ‘a ia, ‘a ia ‘oku ‘ana foki ki’i fakalalakala ē. ‘A ia ko e ‘ai e ‘ana ‘e taha ke fa’o ai e fo’i koniteina ke ‘ai homou pilīsone pea ‘ana ‘e taha leva ke ...

Vātau Hui: ‘E hao ai e ‘e hao kātoa ai e me’angāue ko eni ‘a e *MOW* pea kau ai pē ai pea mo e palau ko eni kapau ‘e lava ha palau ‘e ua ko ē ke ‘ave ki he ongo kāinga. Pea ‘e toe lava ai pē ai pea mo e koniteina ‘a eni ko eni ki he pilīsone ko ē ‘i Niuatoputapu lava mo ia ia ‘o ‘ave ai pē. Sio ko e ‘aonga ia e ki’i vaka ko ia ‘oku ‘omai ‘e he mātu’a ke si’i fakalele ma’a e kāinga. Ko u kole ange mu’a ki he Fakafofonga Ha’apai ke ki’i mālōlō mu’a ho’o hoha’a kae ‘ai ha’amou vaka ko hono ‘uhinga ke tau, kae ‘oua te ke, ka neongo ia Sea ko e ki’i kole pē ‘a e motu’a ni he ko u tui ‘oku laumālie lelei pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ka ko e Palēmia ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oleva ange. ...

Vātau Hui: Pea toki ‘ave ai pē ka ko u fokotu’u atu Sea ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oleva e laumālie lelei he ‘oku te’eki ke ne me’a mai.

Vātau Hui: Kai kehe ko e anga ia ‘a e fakatangitangi ‘a e motu’a ni ko si’omau fatongia pē ia mei motu ko e fakatangitangi pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai ‘aupito kae ‘oleva ke ne me’a mai pē ‘oku ‘i ai ha me’a pehē pē ‘ikai.

Vātau Hui: Mālō. Fakafeta’i.

Tali ‘e he ‘Eiki Palēmia e kole palau ma’a e kainga ‘o Niuatoputapu

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. ‘Io ko e tali ai pē ki he ki’i palau ‘a e Fakafofonga Niua. Na’e ai pē taumu’a Sea ke toki fakahoko atu pē ‘e ‘i ai e ki’i takitaha palau pē ki he kau Fakafofonga ‘e 17 ko e ki’i me’a’ofa he tokoni mai ‘a Siaina ko eni ki he fakaakeake ‘e toki fakahoko atu pē mo ‘oatu pē kia kimoutolu. Tukukehe kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto moutolu ki ai pea toki fakahoko mai pē mālō.

Tevita Puloka: Sea ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. ‘Io Fika 1 ‘a Tongatapu. Ki’i me’a hifo Fakafofonga 1 ‘o Tongatapu kae si’i faka’osi mai ‘a Niua he ‘oku melie ‘aupito, ‘aupito ‘ene me’a he ho’atā efiafi ko eni.

Kole ke fokotu’u ha taha ngāue ke ngāue misini tā poloka Niuafou’ou

Vātau Hui: Sea, ko u fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā pea ko e Palēmia ia. Sea ko e ki’i me’a ko e ki’i fokotu’u eni ‘e taha Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘aisi na’e ‘osi fokotu’u ‘i Niuafou’ou pea ko u tui ‘oku laumālie lelei pē ‘oku mea’i pē ia he Feitu’una. ‘Oku lolotonga ngāue ‘a e ‘aisi ka ‘oku ‘ikai ke ‘ikai ke ‘i ai ha taha ngāue ia ai. Ko e kole ‘a e motu’a ni pē lava ‘ai ha taha ke ngāue kae ngāue ‘a e fu’u ‘aisi ko eni ke fakatolonga ai e kiki ‘a e kāinga. Talu ‘ene tu’u eni ‘a e ‘aisi ko eni mahalo ko e ta’u eni ‘e tolu ko hono ‘uhinga pē ‘oku te’eki ai ha taha ke ngāue ai. Ko e ‘oatu ko ē kiki pea ka ‘ikai ke ‘i ai ha ‘aisi ko ‘enau me’a ‘oku fai ko hono fakamāsima

pea ko u tui kapau ko e mīsini uehe kātaki ko e mīsini tā poloka ‘a e toutai. Ka ‘oku ou tui ‘o, mahalo ‘e kau atu ai pē Sea he ko u tui ‘e fakataha’i lōua ai pē heni mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafongā 17. Na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e mīsini tā poloka ko eni ‘i ai mo e *generator* ‘oku tuai e *PSC* hono fai mo fakahingoa ha taha ke hoko ko e tokotaha ke ne tokanga’i e me’angāue. ‘I ai pē ki’i motu’a Niua ai ‘oku ‘osi *diploma* ‘i he tafa’aki ko eni e, ‘i he toutai ka na’e fai e feinga ka ‘oku te’eki ai pē ke fakahoko ka ko e ‘uhinga ia ‘ene si’i kole.

‘Eiki Palēmia: Sai ai leva koe’uhi ka tau a’u ki he *PSC* ka ‘oku, ko e me’a foki ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o ‘o e Toutai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ke ne toki tali atu ‘e ia. Ka ‘oku poupou pē motu’a ni ia ki ai ‘oku fiema’u ‘aupito pē ‘aisi ia he ‘otu motu ko ia pē Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 1 faka’osi ka tau hiki.

Tevita Puloka: Mālō Sea. Ko ‘eku ma’u ‘a’aku ia ke toe fakapapau’i mai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘i he’ene ‘uluaki me’a pē he Patiseti ko eni ‘a e Ngoue ‘o me’a mai ko e *packhouse* ‘i Vaini? Sea ‘e *packhouse* ua ‘a Hahake ē *packhouse* ‘a Lapaha *packhouse* ‘a Vaini ko e fakamanatu atu pē ‘oku ‘i ai mo e kau ngoue. ...

<009>

Taimi: 1540-1545

Tevita Puloka: ... Kuo ‘osi fai pe ‘emau pōtalanoa ki ai mo e feme’a’aki pea mo e Fakafongā ‘o Tongatapu 5 pea pehē kia *Lord Fohe* pea mo Tongatapu 6 mo 7. Mau faka’amu ke, mau, ‘oku fai ‘a e feme’a’aki ki ai mo e pōtalanoa ki ai mo e faka’amu ha *packhouse* ki he ‘ēlia ko iá, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngoue, Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Io ko e *packhouse* foki eni ia na’e ‘osi fai e ngāue ki ai ki mu’a fakapa’anga ia mei ‘Aositelēlia fe’unga ia ke fakakakato ai leva ia, mālō ia ‘oku ma’u mai ia. Ka tau sio tautolu ki he ngaahi *packhouse* he ngaahi feitu’u kehekehe. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi faingamālie ki ai Sea. Kae tuku ai leva e *project* ia ko ē ‘oku mahino ‘oku fakapa’anga ia mei he ‘Aositelēlia ke fononga atu ai leva ia mālō ‘oku ma’u atu ai mo e ki’i *packhouse* ‘e taha koiá. Taimi ko e ‘oku ‘osi ai ko ē ‘oku ‘osi ai ko ē ‘etau hala fakakavakava ko e patō hangatonu atu pe ki ai. Mālō Sea e ma’u faingamālie pea ko u fokotu’u atu ai pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Kole ke toe fakalōla polokalama tokoni Pule’anga ki he ngoue

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Ko e ki’i fakahoha’a ia ko eni ‘Eiki Sea ko e ki’i fakahoha’a pe ia koe’uhi ‘oku lolotonga ‘i ai e polokalama tokoni ‘a e Pule’angá ‘oku fai ki he ngoué tautautefito ki he palau pea mo e tufa e ngaahi tenga’i’akau ke fai hono tō ‘e ‘Eiki Palēmia.

Ko e me’a pe ‘oku fai atu ai e fakahoha’a ia ‘oku lave’i pe ‘e he motu’á ni ia e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e potungāue he ‘ahó ni. Ka ko e kole atu pe ia koe’uhí ki he ngaahi tokoni ko

ia kuo 'alu foki ke tātāiku e ta'u fakapa'angá pea hangehangē 'oku, ko e kole atu pe ia kapau 'e toe lava ke toe 'i ai pe ha'ane ki'i hoko atu pē 'a e polokalama palaú mo e 'ū polokalama tokoni ko ē ko ē ki he ngoué. Kae tautatutefito pe 'oku 'i ai 'ū kongá lahi ke hangē ko 'Euá pea 'oku, ko e 'uhinga pe ia e fakahoha'a atu, koe'uhí ko e polokalama tokoní.

Ko e 'ū polokalama ko eni ko ē 'ū *packhouse* mo e me'a 'oku fai pe tokanga ki ai. Ka ko e tokanga atu pe ia ki he 'ū polokalama tokoní ko u lave'i pe 'oku fou mai he 'ū kau Fakafofonga. Pea mo e polokalama mahalo 'oku fai 'e he Pule'angá 'oku hū mai fengāue'aki mo e *MORDI*. Ka koe'uhí ko 'ene 'alu ko eni ke fakaikuiku ke 'osi ko ē he taimí ni ko e kole atu pē pe 'e lava pe ke toe fai hano hokohoko atu mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Minisitā Ngoue.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Komiti Kakato, 'io ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'Euá, 'io 'e lava 'o fai pe ha kole ke toe fakalōloa atu hangē ko 'ene me'a 'oku tokanga ki ai Sea. 'Oku mahino 'aupito pe 'aonga mo e fiema'ua 'a e polokalama ko eni kae fai ha ngāue ki ai Sea, mālō.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti Potungāue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Hou'eiki 'oku 'i ai ha fokotu'u pea poupu.

(Na'e fokotu'u mai pea poupu)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, tau hiki ē, 21.

Vouti 21 – 'Ofisi Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, kole pe ke 'i ai ha faingamālie ke 'oatu e patiseti ko eni 'a e *PSC* 'ikai ke u toe fakalōloa Sea. Ko e patiseti ia 'a e *PSC* Sea 'oku tu'u pe he 'ikai ke liliu. Ko e ki'i nimamano fāafe pe 'oku ki'i hiki'aki. Meimei ko e 'uhinga pe eni ko e ki'i hiki ko ē he *PMS* ko ē na'e toki 'osí 'oku hiki'aki pe ko ē nimamano fāafe Sea. Ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe 'e toe hiki lahi ai 'a e patiseti ko ia 'a e potungāue ko eni Sea, ko u fokotu'u atu, mālō.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti 'Ofisi Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu. *(Na'e 'i ai poupu)*

Vouti 22 – Potungāue Setisitika 'a Tonga

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io mālō, tau hiki, 22.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie he Vouti ko eni 'a e Potungāue Sitetisitika. 'Oku 'i ai 'a e fakamālō heni 'o fakafongā'i atu e Setisitika 'a e Pule'anga ki he kakai 'o e fonuá,

‘i he’enua kau mai ‘o fengāue’aki ko ia ‘i he’etau tohi kakai na’e toki lava Sea. Ko e fu’u ngāue lahi eni pea ko e fu’u ngāue mahu’inga eni ki he fonuá ke ma’u mai ai ha’atau fakamatala. Pea ma’u mai ai mo ha’atau ngaahi *information* pe ko ha ngaahi fakamatala ko ē te ne lava tataki ‘e tau ngaahi ngāué mo ‘ene lava ‘omai kia tautolu ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe.

Kau heni Sea ngaahi tafa’aki ko ē pe ko e hangē ko e tangikē vai. Hangē ko e tu’unga ko ē komipiuta ‘i ‘apí mo e ‘ū alā me’a pehē. ‘Oku mahu’inga ia ki he faitu’utu’uni ki he ngaahi langa fakalakalaka ‘oku fiema’u ma’a e fonuá ni. Pea ko e ‘uhinga pē e fakafofonga atu ‘a e Setisitika ‘a e Pule’angá ‘a e fakamālō ki he Hou’eiki Mēmipa e komiti ni kae ‘uma’ā foki ‘a e Tonga kotoa ...

<010>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Palēmia: ... ‘i ho’omou pou pou mo mou kau mai ‘i he ngāue lahi ko ia kuo lava. ‘I he ‘osi ko ia ‘a e *census* ko ia, ko e ngāue lahi pē ia na’e hanga atu ki ai ‘a e potungāue Sea, ‘o hangē pē ko ena ‘oku mou me’a hifo pē ki he patiseti na’e holo ‘aki ‘a e patiseti ‘a e potungāue ni ‘a e *half*, ‘a nimakilu. Ko e ‘uhinga pē ia he na’e lahi ‘i he patiseti ko ē ‘i he taimi ni ko e ‘uhingá ko e tokateu ko ia ki he tohi kakai, ka ko eni kuo ‘osi ‘a e tohi kakai, ‘oku toe holoki ai ‘a e patiseti ‘a e potungāue ni ‘aki ‘a e 5 kilu ko ena Sea. Mahalo ko ia pē ‘a e tu’u ‘i he taimi ni, pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eua 11, fakaulo mai ho’o maama pea ‘oku ou lave’i pē ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Feitu’una, me’a mai.

Fehu’ia founa mo e lōloa taimi pea toki ma’u ola tohi kakai

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku ia ‘e taha ‘i he potungāue ko eni ko e, koe’uhi na’e toki fai foki ‘a e tohi kakai. Pea ‘oku, ‘oku fa’a toloi mahalo ‘aki ia ‘a e ta’u ‘e taha pea tau toki ma’u’a e ola. Ka ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e fengāue’aki pea mo ha me’a ‘i he *SPC* pē ko e fakafeitu’u ‘atautolu ke ‘omai, he ‘oku mahu’inga foki ‘a e ngaahi fika hangē ko ho’o me’a ke tau ngāue’aki ki he’etau palani mo e ngaahi me’a pehē. Ka ‘oku ma’u ‘aku ia ‘oku te’eki ai ke ma’u mai ‘a e ola ia ‘o e tohi kakai ko eni ‘i he ta’u kuo ‘osi, ‘a ia ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi, ke ke ki’i fakama’ala’ala ange pē pe ko e fai ko ē ‘etau tohi kakai ‘oku, ko e hā ‘a e lōloa mo e founa ko ē hono ‘ai pea tau ma’u ‘a e ngaahi lipooti ke tau sio ki ai. He koe’uhi ko ‘etau talanoa ‘oku mo’oni ho’o me’a, tau talanoa’i ‘i he ngaahi fika ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Potungāue Setisitika.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tohi kakai

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie. Tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga 11, ‘oku mo’oni ‘aupito foki na’e fa’a taimi ko ē ko e ‘uhinga foki he na’e tohi fika, ka ko e *census* ko ē pē ko e tohi kakai na’e fai, na’e fai faka’ilekitulōnika, pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘i he māhina ni pē ko e māhina hoko mai, kuo ma’u mai ‘a e ola. ‘A ia ko e ‘uhinga ke toki vahevahe atu ki he kau Fakafofonga he ‘oku mahu’inga ‘aupito eni ki he ngaahi vāhenga, ngaahi

faitu'utu'uni ē ngaahi ngāue langa fakalalakaka fakavāhenga 'oku kau ai 'a e ngaahi fakamatala ko ia. Pea ko 'ene ma'u mai pē 'e fakahoko atu 'e Fakafofonga, mālō Sea, fokotu'u atu,

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Potungāue Setisitika

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou.

(Pou pou)

Vouti 26 – Potungāue Tāmate Afi mo e Me'a Fakafokifā

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai, mālō Hou'eiki, tau hiki ē, 22, fakamolemole 26.

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'a e ma'u faingamālie ke fakahoko atu 'a e patiseti ko eni 'a e Tamate Afi mo e Ngaahi Lao Fakavavevave. Ko e, na'e, 'i he kuohili na'e tu'u fakataha pē foki mo e Polisi, tau pehē pē mahalo 'oku tonu pē he 'oku 'uhinga he 'oku 'i ai pē hona lao kehekehe ke fakaivia kehekehe pē kinaua mo mahino e faitu'utu'uni 'a e Komisiona Polisi, pea mahino pē mo e faitu'utu'uni 'a e Komisiona Tamate Afi.

Sea hangē pē ko ē 'oku ke mea'i, na'e 3.4 'a e ta'u kuo 'osi, ko e ta'u ni 'alu hake 'o 3.8, 'a ia ko e fākilu heni 'Eiki Sea 'a e hiki hake, pea ko e lahi eni ia 'oku 'i ai 'a e *in kind* ai ko e me'a'ofa mai mei Siaina. Ko e me'a tāmate afi, pa'anga 'e tolukilu, pea mo e fanga ki'i hiki pē 'e ni'ihi ko e 'uhingā ko e vahe kae 'uma'ā 'a e *wages*, a'u 'o, ko e 'uhinga ia 'a e hiki ko eni 'a e fākilu. Ka ko e fo'i kongā lahi heni ko 'etau faka'amu 'e 'i ai 'e ma'u mai ai pē 'a e ki'i loli tamate afi, tolukilu ko eni mei Siaina Sea, ko e ki'i hiki pē ia ko ē 'i he patiseti 'a e Potungāue ko eni Sea, mālō. Fokotu'u atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io, Fakafofonga Ha'apai 13, taimi eni na'a ke me'a ai 'anenai ki he vouti kehe ia ka ko e toki vouti totonu eni.

Kole ha ki'i loli tāmate afi ma'a e Vahefonua Ha'apai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea fakamālō atu 'i he faingamālie 'oku 'oatu. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia te u tokanga ki ai, ko e pou pou atu pē ka ko e tu'unga ko ē ko ē 'o e loli tamate afi 'oku 'aonga ia ki hono fakahaofi 'a e mo'ui 'a e kakai. Pea 'oku ou lave'i ko eni kuo 'omai 'a e loli fo'ou ki he potungāue. Ko Foa ko e vela eni 'e 3, 'osi'osi te'eki ai ke a'u ange loli ia, ko e kole ia na'a 'i ai ha ki'i loli ke 'oange ke tokoni ki he kāinga, mālō 'Eiki Sea, fokotu'u atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai pē 'Eiki Palēmia 'oku ke me'a pē ki ai ka ko e Minisitā 'a e Feitu'una ki he Tamate Afi ko e kole pē kae toki fakakaukau'i 'e he Feitu'una, founa ko ē 'ave ha ki'i loli 'a Ha'apai ke si'i tokoni. 'Io, Niua, 17.

Kole ha loli tāmate afi ma'a e Ongō Niua

Vātau Hui: Sea tapu pea mo e Feitu'una, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea tuku ai pē mu'a ke mau ki'i hao hake ai leva hē ...

Taimi: 1550-1555

Vātau Hui: ... Koe'uhí he Vouti ko eni. Ko e tu'u hake 'a e motu'a ni sai mu'a 'a Ha'apai ia 'oku si'i 'i ai 'a e Tāmate Afi ai pea 'oku 'i ai 'a e loli. Si'i faka'ofa pē 'a ko tou ia kala ke 'i ai e, 'a e loli tāmāte afi. Sea Niuatoputapu, Niuafo'ou te'eki pē ke 'i ai ha loli tāmāte afi. Ko 'ene vela pē ko e 'osi 'osi ai pē, 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e taha 'e toe. Pea 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha vaka 'a Ha'apai 'oku 'i ai 'a e vaka 'a Niua. Ka lava mai 'Eiki Palēmia heka ai leva e ki'i loli he 'alu 'a e vaka ke mau 'alu mo ia mo ha tama 'ofisa ke si'i 'alu 'o tokoni atu. Sea ko 'eku fakamatoato 'aupito, 'aupito 'a e kole ko eni koe'uhí 'e tokoni eni ki he kāinga 'oku te'eki pē ke 'i ai ha tāmāte afi 'i Niua ko ia pē Sea 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Toe fakatokanga'i pē mo e me'a ko eni 'Eiki Palēmia si'i kole ko eni 'a e kole ko eni. 'Amusia 'a Niua 'e 'i ai 'enau loli tokoni 'aupito ia ki he fu'ifu'i kava ki he, mo e tāmāte afi, 'aonga 'aupito 'aupito ia kae fakatokanga'i pē.

Vātau Hui: Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea poupou.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e hā koe Tongatapu 1?

Tevita Puloka: Ko e me'a pē ko ē na'e me'a mai he 'Eiki Palēmia ko e tokoni loli 'a Siaina. Na'e 'i ai foki mo e tokoni loli 'a Siapani ē ki he Tāmāte Afi?

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Na'e lave atu pē motu'a ni ia ki he me'a ko ē na'e 'asi hake he Patiseti 'oku 'i ai 'a e 'ū tokoni atu pē ia kimu'a pea 'oku 'i ai e 'ū tokoni 'oku ha'u ki he *NEMO* fai e fengāue'aki. Ka ko e 'ai pē ke ki'i fakamatala'i atu 'a e ki'i kehekehe ko ē 'a e hiki ko ia 'a e *budget* ko eni 'a e *Fire* ko eni he ta'u ni.

Ko e tu'u he taimi ni 'oku faingamālie ko eni Sea. 'Oku 'ikai ke lava 'e he potungāue ia 'o kumi ha tāmāte afi fo'ou, 'oku a'u ia 'o lau miliona. Ko e me'a pē 'oku mau fakafalala ki ai 'a e potungāue ko e ngaahi 'ofa hangē ko Siapani mo Siaina 'omai mei 'Aositelēlia. Nau fetongi ko ē 'enau loli tāmāte afi 'i 'Aositelēlia 'omai ai 'a e me'a tāmāte afi ia ko ia ke tau ngāue'aki. 'A ia 'oku kau eni tau pehē ha ki'i potungāue 'oku faka'ofa ka 'oku mahu'inga 'enau fatongia pea ko e faka'amu eni ke tau langalanga hake ia ki ha tu'unga 'oku toe leleiangē ke fakahoko lelei honau fatongia mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, fokotu'u pea poupou ...

Dr. 'Aisake Eke: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 5.

Fehu'ia 'a e taumu'a 'o e \$1000 ki he Malu'i

Dr. 'Aisake Eke: Fakatapu ki he 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Kātaki

pē 'Eiki Minisitā ko e ki'i peesi 360 ko e fika 14 'a ia ko e *code* 14 'a ia 'oku 'asi ai 'a ia ko e peesi 360 'oku 'asi ai e malu'i ko e pa'anga 'e 1000, ko e ki'i 'eke pē ko e malu'i hā eni fakamolemole?

Fakama'ala'ala fekau'aki pa'anga 1000 ki he Malu'i

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'i ai pē fanga ki'i *asset* 'a e potungāue 'oku malu'i 'oku 'ikai ke kau ai 'a e me'alele ia. 'Oku angamaheni pē foki 'a e 'ū me'alele ia 'a e Pule'anga 'oku hangē ko ia 'oku mea'i pē 'e he Fakafofonga, ka ko e mahalo ko e tukufakaholo mai pē 'a e ki'i pa'anga 'e 1000 ko eni 'o tuku mai he ki'i Vouti ko eni mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea kātaki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae ki'i faipē ha ki'i fakahoha'a ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Kole fakakaukau'i feitu'u hiki ki ai Tāmāte Afi ke faingamālie ngāue ka hoko ha fakatamaki

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e fakahoha'a ia ko eni 'Eiki Sea ko e fakahoha'a ki he vahefonua 'Eua ko u tui 'oku ke mea'i pē 'e 'Eiki Minisitā. Ko e tu'u ko ē 'a e Tāmāte Afi ko ē 'i he vahefonua 'Eua 'oku 'i ai foki 'a e hala fakakavakava ia pea mei 'alu ko ē pea mei 'Ohonua ki he faha'i 'e taha ko ē 'o Tā'anga pea mo Houma mo e faha'i ko ia 'Eiki Sea.

Ka ko e kole pē ia 'Eiki Minisitā ko e hala fakakavakava foki ia he taimi lahi 'oku maumau ia pea ko e kole pē ia koe'uhí ko 'ene taha ko eni 'a e 'Api Tāmāte Afi na'a lava ke fakakaukau'i he 'oku 'alu e taimi mo e tokolahi ange 'a e faha'i ko ē, ko ē 'e taha ka ko e tu'u ko ē hala fakakavakava ko 'ene kovikovi pē foki ko ē tahi 'oku 'ikai ke lava ia 'o ngāue'aki. Ka ko e 'oatu pē ia koe'uhí ki he Feitu'una pea mo e Komisiona Tāmāte Afi na'a lava ke fakakaukau'i na'a lele atu pē tāmāte, me'a tāmāte afi 'o tu'u pē mei he faha'i ko ē 'o sio atu ki he faha'i ko ē kae vela mai pē fale ia 'o 'osi'osi. Pea ko e 'uhinga ia e kole atu kapau 'e fakakaukau'i hono palani na'a lava ke 'i ai ha ki'i, 'oange pē ā e loli 'o tuku he faha'i ko ē kae taha pē 'a e 'api ia. Koe'uhí ko e taimi ko ē 'e vela ai e faha'i 'e taha pea lava e loli 'o lele ki ai, ka 'oua 'e lele atu pē ia 'o ngata 'i he feitu'u ko ē 'oku ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Lord Nuku: ... maumau. Ko u tui pē mahalo na'a 'i ai ha taimi kuo lava fakalelei'i 'a e halafakakavakava pea toki, koe'uhi ka ko e anga pē ia 'o e 'uhinga pe ia 'o e kole atu ke fakatokaga'i pē. Koe'uhi ko 'ene, ko e tu'u ko ia 'a e vahefonua ko e fo'i hala ko ē

fakafekau'aki ko ē 'a 'Ohonua ko ē ki he faha'i ko ē ki he tofi'a ko ia 'Ene 'Afio 'oku fiema'u pē ke fai ha ki'i tokanga ki ai. Pē ko e ha e founa ka ko e fakamanatu atu pē mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Tāmate Afi.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai e Hou'eiki kapau leva 'e palopalema 'a e hala he'ikai lava ha fengāue'aki. 'E fai pē sio ki ai ko e mo'oni ia 'oku mau tui tatau mautolu ke 'ai ha me'a ai na'a 'ikai ke lava 'o 'alu 'a e tatau pē 'a e Tāmate Afi mo e Polisi mei he tafa'aki 'e taha ki he tafa'aki 'e taha. Kae me'a tatau pē ki Ha'apai hangē ko eni ka kovikovi e tahi ia ka fiema'u ke 'alu atu ai 'a e me'a tāmate afi ki Foa, 'e palopalema foki ia kapau 'oku palopalema 'a e 'āhanga. Pea 'oku fai pē 'a e tokanga makehe ki ai Sea.

Hangē ko e lau *depend* pē mei he ivi ka 'oku mahino 'aupito pē 'a e fengāue'aki ko ia ko e 'uhinga pē ko e taimi fakatamaki 'oku 'ikai tonu ke lava 'o hanga 'e ha ngaahi fakatamaki pehē hangē ko ha hala pē ko ha 'o ta'ofi ai 'a e ngaahi fakahoko fatongia ko ia 'a e ngaahi kupu mahu'inga ko eni Sea. Ka 'e fai pē e ngāue ki ai Sea na'a lava 'o fai ha me'a ki ai Sea mālō.

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Potungāue Tāmate Afi

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea kuo pou pou (pou pou)

Sai tau hoko atu ē. Te tau foki leva ki 'olunga ki he fika 2 ko e Fale Alea. Ko u fakamālō atu Hou'eiki 'amusia e Feitu'una 'Eiki Palēmia ka ko e Minisitā ia 'i he potungāue 'e 8 lava lelei atu e ngāue ki he Feitu'una. Ko e Fale Alea eni Hou'eiki. 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e fakafongia atu pē fakamālō ki he Feitu'una Sea tataki lelei kae 'uma'ā 'ae Komiti Kakato 'i he tokangaekina mai 'a e fanga ki'i vouti ko eni na'e fai atu hono fokotu'utu'u atu Sea. Hangē pē ko eni na'a ke me'a ki ai Palasi kae 'uma'ā 'a e Sotia, Polisi, Pilisone, Setisitika, *Public Service Commission*, Potungāue Ako kae 'uma'ā foki 'a e 'Ofisi Palēmia. 'Oatu ai e fakamālō fakafongia'i atu e kau *CEO* pea mo e *Chief Sec* mo kinautolu 'oku nau fakahoko fatongia 'i he ngaahi potungāue ko eni. Mālō Sea.

Vouti 2 – 'Ofisi 'o e Fale Alea

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e 'Ofisi 'o e Fale Alea 'oku Fika 2 'oku 'i ai ha fokotu'u pea kuo pou pou?

(*pou pou*)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai.

Lord Fakafanua: Sea ko e fakatokanga atu pē na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u fekau'aki pea mo e vouti ko eni ke alea'i fakalukufua. 'A ia ko e ngaahi *recommendation* mei he Lipooti ko ia e Komiti Pa'anga mo e ngaahi fokotu'u mei he Fakafongia 'Eua 11.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e fakamanatu mai pē 'e he 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ka ko e Sea Fale Alea ia, na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u na'e 'oatu ki he Komiti Pa'anga. 'A ia na'e 'osi 'omai pē mo ia he Komiti Pa'anga ke kau pē mo ia hono tānaki atu 'i he feme'a'aki.

‘Oku mou mea’i pē ‘a e ngaahi fokotu’u ko ia. Ko u tui pē Hou’eiki ka ‘oku ai ha taha ‘oku tokanga ki ha me’a pea ke me’a mai.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Fika 5 Tongatapu Fika 5,

Kole toki alea’i he Vouti 8 ngaahi fokotu’u mei he Komiti Pa’anga

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’una pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Ko u kole atu mu’a au ki he me’a ko ia felāve’i mei he Komiti Pa’anga ke toki alea’i pē mu’a ia ‘i he taimi ‘e ha’u ai. ‘Oku konga foki ‘e 3 koe’uhi ko e konga vouti ia Vouti 8.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai fiemālie.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Fika 1 Tongatapu me’a mai.

Tevita Puloka: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Osi pē eni pea hoko atu ki he Feitu’una Minisitā Pa’anga ē.

Tevita Puloka: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga lahi ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ia ko e Fakafofonga Tongatapu 1, makatu’unga ‘i he founa ‘oku fai’aki ‘a e ngāue ‘a e pa’anga ‘oku ‘oange mei he Fale Alea ki he Fakafofonga Fale Alea ‘i he’ene fengāue’aki ‘i he vāhenga ‘oku ‘i ai. ‘Osi mahino ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Alea ki he founa mo e feitu’u pē ko e hā ‘a e ngāue ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ko ia. Pea a’u ‘o fai hono ‘atita’i pea lipooti mai ki he Fale ‘eiki.

Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni, ko e ola ‘o e lipooti ko ia pē ko e hā ‘a e tūkunga ‘o e ngāue ko ia ko e me’a ia ko ē na’a ku ‘uhinga ‘aneafi, ko e taha ia e me’a ‘oku tui ‘a e motu’a ni, ke fai’aki hano sivi ‘o e kau Fakafofonga Fale Alea hono ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Tevita Puloka: ... ngāue’aki e pa’anga ko ia. ‘Oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he founa ngāue ‘o ‘ikai fiemālie ki ai e ‘Atita ‘i hano fakahoko ‘e he Fakafofonga Fale Alea hono fatongia hono ngāue’i e pa’anga ko ia pea mo hono vāhenga, pē ko e hā e founa? Kosilio pē ko e ngaahi Komiti Ngāue hoto vāhenga fili ‘oku te fakafofonga’i mai. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku hanga fokotu’u e me’a ko ia.

‘Oku tau ‘osi, mou ‘osi mea’i pē he Fale ‘eiki ko eni na’a tau takitaha kotoa ‘etau fuakava na’e fai he Fale ni, ke tau hanga ‘o fai hotau ngaahi fatongia ke taau mo ‘etau fuakava na’e faí. Pea ko e ‘uhinga lahi pē ia ‘eku ‘ohake ‘e au e *issue* ko eni ‘oku fekau’aki mo e pa’anga tokoni ko eni he ko eni kuo ‘i ai e fokotu’u faka-Fale Alea ke toe hiki hake mei he tolukilu ‘o nimakilu. Mahino foki ‘oku fā kilu ‘uhinga ko e pa’anga ‘e tahakilu ki he polisi fakakolo.

Pea ‘oku ou faka’amu pē ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ou ‘ohake ai ‘e au e me’a ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakamolemole pē Fakafofonga 1 ...

Tevita Puloka: Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘o Tongatapu ē. Ko fē ‘a e konga ‘i he polokalama ko eni ‘a e Fale Alea ‘oku hiki mei he tolukilu ki he nimakilu?

Tevita Puloka: Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku he ‘oku ‘i ai e fokotu’u faka-Fale Alea pehē ka ‘oku te’eki ai ke tali ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai pē toki fai e feme’a’aki ia ki he fokotu’u ko ia ko e fokotu’u ia ‘oku ‘omai ki he Fale ni ka ‘oku toki fai e feme’a’aki ia ki ai ‘anai he ē.

Tevita Puloka: Ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ka tau nofo pē ‘i he ‘i he polokalama ko eni ko ē ‘a e Fale Alea.

Tevita Puloka: Ko ia Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

Tevita Puloka: Ka ko ‘eku ‘uhinga ia ki he lahi ‘o e pa’anga pea mo e ngāue ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘i hono ngāue’i ‘o e pa’anga ko ia, pē ‘e kei pehepehē ai pē ko e anga ia pē ia ‘uhinga ‘oku fakahoha’a ai e motu’a ni ia. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. ‘Io Minisitā Pa’anga pea ke toki hoko mai ‘Eua 11 ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’una Sea tapu atu ki he Tēpile ‘a e Hou’eiki mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e tu’u pē ke pou pou ki he fokotu’u na’e ‘oatu pea mei he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 ka ko e Sea ‘o e Komiti Pa’anga Sea mālō. Ke tukuhifo e ngaahi fokotu’u ki he taimi ‘e talanoa’i ai e Vouti ‘a e Fale Pa’anga mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io tali ia he motu’a ni. ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: ‘Io Sea na’e, ne ‘i ai foki e Lipooti ia ‘a e Komiti ko eni ki he Ngaahi Totonu ko ē ‘a e Fale Alea pea na’e loto e komiti ke u Le’ole’o pē he Lakanga Sea he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Sea mama’o atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakamolemole pē Fakafofonga ē. Fē lipooti ko ia ke u ma’u koe’uhí ke ta tatau mo e Feitu’una?

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea ko e lipooti ia na’e ‘ave mei he komiti ki he Komiti Pa’anga ke nau sio ki ai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Pea ‘oku ‘osi foki mai mei he Komiti Pa’anga ki Fale Alea ni? Me’a mai Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato Sea 'oku te'eki ai ke ma'u ko e ngāue ko ē 'a e Komiti Pa'anga ia ko eni pē eni ne, 'oku 'osi 'omai ko eni 'a e lipooti na'e 'ikai ke kau ai 'a e me'a ia ko eni 'oku fakahoha'a ki ai mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai. He'ikai ke tau ngāue'aki e founa ko ia. Fakamolemole pē Fakafofonga 'Eua 11 ko e Fale ko eni kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke fiema'u ke pou pou ki ho'o me'a 'i he Fale ni pau pē ke 'omi 'o fou he Sea Fale Alea pea toki 'omi ki he fatongia 'o e motu'a ni pea u fakangofua leva ke fai ha feme'a'aki ki ai. Mou me'a pē 'i he'etau Vouti 'o e 'Ofisi Fale Alea.

Ko e pa'anga na'a mou lau mou me'a ki ai 'anenai 'o fekau'aki mo e polisi fakakoló. Taimi eni ke mou kole ki he Pule'anga ke fakalahi hake e pa'anga ko ia 'i he founa lelei mo e 'amanaki lelei 'e tali 'e he Pule'anga he 'oku 'i heni 'a e pa'anga ko ia 'oku mou vahevahe atu ki he kau polisi fakakoló. Na'e lahi homou feme'a'aki 'anenai kae te'eki ai pē ke 'i ai ha ola te tau a'u ki ai.

Fokotu'u pea pou pou ...

Lord Fakafanua: Sea ka u kole atu ke tuku mai ha faingamālie ke fakama'ala'ala atu e vouti na'a tokoni ki he feme'a'aki e Hou'eiki Mēmipa?

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Sea, 'e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

Lord Fakafanua: Sea ko e hangē pē ko e fika ko eni 'oku hā atu he peesi 75 'oku 'i ai e hiki 'i he 'Esitimetri ko eni 'a e Fale Alea. Ka te u fakamatala atu pē ko e hiki ko eni 'oku makatu'unga ia 'i he langa fo'ou ko eni e Fale Alea, 'a ia 'oku hā ia 'i he peesi 76 *sub program* ...

<009>

Taimi: 1605-1610

Lord Fakafanua: ... *item* 20 ko e 11.5 miliona, 'a ia 'oku 'ikai ko e kakato eni e polokalama ngāue ko eni ki he langa fo'ou e Fale Alea, 'oku tānaki pē he ta'u ki he ta'u.

'A ia ka ko e liliu lahi ia 'oku tānaki ki ai pea ko e liliu 'e taha Sea 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá ke fakaivia'i 'a e *constituency fund* pe ko e ngaahi pa'anga fakavāhenga ko eni kau Fakafofonga 'o tatau pe ia hiki ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'A ia 'oku 'alu hake meí he taki uakilu nimamano ki he tolukilu. 'Oku hiki hake leva pea mo e *constituency fund* 'oku foaki ki he Hou'eiki Nōpele 'e toko 9 meí he 5 mano ki he 1 kilu.

'I he taimi tatau pē ko e pa'anga ko ē 'oku vahe ki he Polisi Fakakolo na'e fāmano pea 'oku hiki hono 'esitimetri ko eni ki he tahakilu. 'A ia ko e tahakilu eni liunga'aki 'a e kau Fakafofonga 'e 17. Sea ko hono fakakātoa 'a e hiki ko iá 'oku hā ia he peesi 76 *item* 15.

'Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pe Sea. 'Oku lolotonga 3 kilu pe 'oku te'eki ke 'i ai ha hiki. Ko e hiki pe eni ia na'e toki kole ko eni 'e he Fakafofonga 'Eua ka ko e *constituency* ia ko ē *fund* 'a e kau Fakafofonga 'oku kei 3 kilu pē. 'Oku te'eki ke, na'e 'ikai ke 'alu meí he uakilu nimamano. Na'e 'alu ia he ta'u fakapa'anga ko ē ki mu'á, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io 'oku mo'oni 'a e 'Eiki Palēmiá 'e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

Lord Fakafanua: Ko ia ka ko e faikehekehe meí he 'Esitimetri 'o e ta'u kuo 'osi mo e ta'ú ni ko e ua pōini ono fā uafā miliona. 'A ia ko e hiki ko ia 'oku 'asi fakalukufua ia 'i he fika 'a e *item* fika 15. 'Oku hā pe ai ko e 9.682600 miliona. 'A ia 'oku 'i ai 'ene faikehekehe pea mo e fika ko ē tatau pe ki he *constituency grant* meí he ta'u kuo 'osi Sea.

Fefolau'aki fakalotofonua mo fakatu'apule'anga

Ko e, Sea 'i he peesi fika 77 ko e *item* pe eni ke fakatokanga'i he Hou'eiki ko e fefolau'aki fakalotofonua pe ko e *domestic travel*. 'I he *actual* ko eni meí he ta'u fakapa'anga ko eni lolotongá. 'Oku ofi ia ki he uakilu nimamano, 'a ia 'oku makatu'unga ia he ngaahi 'a'ahi faka Fale Alea pea mo e folau ko e *entitlement* ko eni e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí mo e kau Nōpelé. Ka mou fakatokanga'i foki 'e Sea 'oku fai pe felotoi pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke toki fakalahi mai pē meí Falepa'anga e tahakilu valumano valuafe nimageau ko ē 'i hē koe'uhí 'osi mahino ia 'e 'ikai lava ia fua'aki e ngāue koíá.

Pea 'i he taimi tatau pe Sea ko e fefolau'aki fakatu'apule'anga pe ko e *overseas travel* 'oku 100 pe hē ka 'oku mahino mai ko e ngaahi folau 'a e Hou'eiki Mēmipá 'e kamata ia ha ava 'a e kau'āfonua 'i he ta'u fakapa'anga ko ení. 'A ia ko e fo'i *item* pe ia 'e taha ke fakatokanga'i 'i he fengāue'aki e 'Ofisi e Fale Alea pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'a e fiema'u ke fakaivia'i mo e tafa'aki ko ia.

Fakalelei vāhenga Hou'eiki Mēmipa

Sea ko e isiū ko eni 'oku hā 'i he vouti fika 2 makehé ko e fakalelei vāhenga ko eni e Hou'eiki Mēmipá 'a ē na'e 'osi alea'i pea tali 'i he 2018. Pea kamata hono fakapa'anga'i 'i he ta'u fakapa'anga ko ení 'oku hū mo ia 'i he *item* ko ē ki he *salary* ki he ta'u fakapa'anga fo'ou. Neongo ia Sea 'oku 'i ai ki'i fetukuaki fakalao pe 'i he mafai Fale Alea 'i he vā e 'Ofisi Fale Alea, Komiti Pa'anga pea mo e 'Ofisi ko eni 'Eiki Minisitā Pa'angá. 'Oku lolotonga fai e ngāue ki ai pea mo e *Solicitor General* ke fakamahino'i e feitu'u 'oku 'i ai e mafai ko iá 'oku lolotonga 'eke'i 'e he potungāue he 'ahó ni Sea. Ka 'oku 'i ai pe 'amanaki 'e fakalelei'i mo fakakakato e ngāue ko iá kimu'a pea ngata 'a e ta'u fakapa'anga lolotongá.

Faito'o fakafalemahaki 'i muli

Sea ko e *overseas medical treatment* kapau te mou me'a hifo ki he *item* ko iá ko e hono fakalukufua ko e tolukilu uamano nimaafe. Ko e totongi pe eni e ngaahi *arrear* 'i he aleapau na'e 'osi fakakakato pea kuo 'osi tali pe ia 'e he Pule'angá ke fakapa'anga'i. Ka 'i ai ha *overseas medical travel* 'e tånaki mai fo'ou 'e 'ikai lava ia 'o fua he *item* ko ení pea 'i he taimi tatau pe Sea hangē pe ko e *overseas travel* mo e *domestic* 'e fai pe fakafalala mo e fengāue'aki pea mo e 'ofisi ko ení 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko iá.

Malu'i Hou'eiki Fakafofonga

'I he'ene pehē Sea ko e *item* ki he *insurance* hangē pe ko e ngaahi polokalama fo'ou na'e fa'u

ke tokoni ki hono fakaiuia'i e Hou'eiki Fakafofonga he tafa'aki ko iá. Ko e *life insurance* pehē foki ki he *medical* ...

<010>

Taimi: 1610-1611

Lord Fakafanua: ... 'oku fua e ngaahi *premium* ko iá he item 'i he'etau 'esitimetí Sea 'oku vahe ki ai 'a e uakilu uamano. Ka 'i he'ene tu'u he taimí ni ko e totongi mahino he 'ū aleapau ko ení 'oku laka hake ia 'aki e tahakilu. *The actual figure* Sea 'oku tolukilu nimamano uaafe 'a ia ko e *cover* ia *insure* e Hou'eiki Mēmipá Fale Aleá pehē foki ki he kau ngāue Fale Alea.

Sea 'oku 'i ai pe 'a e neongo 'oku 'i ai 'a e hiki fakalukufua 'i he 'Esitimetri ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele, 'Eiki Nōpele fakamolemole, 'oku mahino pe kiate au e me'a 'okú ke me'a ki ai ka koe'uhí ko 'etau taimí. Ko u toki fakatokanga'i hake 'oku 'osi 'a e miniti 'e 5 miniti 'e 4. Ko u kole atu mu'a ke tau mālōlō.

Lord Fakafanua: Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ka tau toki foki mai pe 'anai 'o hoko atu, tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Hangē pē ko 'etau tu'utu'uní, tau toloi e Falé ki he 5 toki hoko atu ai ki he 7.

(*Toloi 'a e Fale ki he 7efiafi*)

<010>

Taimi: 1705-1710

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu mei he 5 ki he 7. Tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(*Me'a mai Sea Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa*)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Fale ni, hangē ko e me'a 'oku mou mea'í 'oku, tautautefito ki he kakai ē fonua, 'oku fakaongo mai he ngaluope fekau'aki mo e feme'a'aki he Patiseti 'a ia kuo fili he Pule'anga fo'ou ko eni. Pea 'oku ou vakai 'oku 'ikai ke toe tuku hā ivi mo ha mālohi 'o moutolu e kau Mēmipa 'a 'etau fiema'u ke fai mo fakahoko e ngāue ki he Patiseti ko ení.

'Oku 'i he Mēmipa kōtoa pē he 'i ai 'a 'ene totonu ke ne vakai'i pea ke ne mea'i pea ke me'a mai 'aki 'o fekau'aki pea mo e Polokalama mo e Fakamatala 'o e Patiseti 'a e Minisitā fo'ou kā ko ia 'oku kamata 'i he 2023 'i Siulai. Pea he'ikai ke u toe fakalōloa ka 'oku ou tuku atu Hou'eiki. 'Oku ou mālie'ia 'aupito 'i he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, ko 'ene me'a ko ē 'anenai, tonu 'aupito, ko e 'omi 'a e ngaahi makatu'unga mo e 'uhinga 'i he polokalama pea 'oku vave ange ai 'etau

ngāue, kā ‘oku ou faka’amu pē ke hokohoko pehē atu, kā koe’uhi ‘i he taimi ni ‘oku tau ‘i he Vouti ‘a e Fale Alea. ‘Eiki Nōpele Ha’apai, me’a mai.

Lord Fakafanua: Mālō Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au e Vouti ka ‘oku ou kole atu pē ke tau fakatokanga’i na’e ‘i ai ‘a e ngaahi *recommendations* fekau’aki pea mo e Vouti Fika 02. ‘O kapau ‘e tali eni ‘e makatu’unga ē hiki mo e lilii.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Fakapapau’i pē Sea pē ko e hā ē me’a ‘oku pou pou’i pē ‘oku ‘uhinga hangē ko e fokotu’u ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai, ‘oku kau ai ‘a e ngaahi fokotu’u fo’ou mei tu’a pē ko e me’a pē ko eni ‘i he taimi ni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko me’a pē ko eni ‘i he taimi ni.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, pou pou atu kapau ko e me’a pē he taimi ni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke kau ai ‘anai, te tau toki, kapau ‘e a’u ‘anai kuo ‘osi ‘a e me’a ko ‘eni pē ko e fē hā taimi, pau leva ke tau hoko atu ki he Komiti Pa’anga pea mo e fokotu’u ko ē ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11.

Lord Fakafanua: Mālō Sea, pou pou atu.

Fokotu’u pea pou pou’i Vouti ‘Ofisi Fale Alea

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Pou pou, sai, tau hiki Hou’eiki ē. Mālō ‘aupito.

Vouti 3 – ‘Ofisi ‘Atita

Tau hoko atu eni ki he ‘Atitá. Ko e Feitu’una pē ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai. Me’a mai.

Lord Fakafanua: Mālō Sea. Ko e Vouti Fika 3, ko e Vouti ia ‘a e ‘Ofisi ‘Atitá. Fakatokanga’i pē Sea, ‘i he peesi fika 83, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i hiki ‘i he pa’anga ngāue ko eni ‘a e ‘ofisi. ‘A ia kapau te mou me’a hifo ki he peesi 84, ko e ‘aitemi fika 14, ‘oku ‘i ai ē 2 kilu ai, ‘a ia ko e pa’anga ko eni ko e totongi ia ‘a e *Audit Management Software System* pē ko e polokalama ‘oku ui ko e .....Ko e polokalama fo’ou eni ‘oku ne tokoni’i ē ngaue ko eni ē ‘Ofisi ko eni ē ‘Atitá, ko e polokalama komipiuta, pea ko hono totongi ...

<005>

Taimi: 1710-1715

Lord Fakafanua: ... fakata’u eni ‘oku pa’anga ‘e 2 kilu. Sea, ko e, te u lave pē koe’uhí na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapú ‘a e ‘Atita ko eni ‘o e ‘ū vāhenga filí, koe’uhí ‘oku fēlave’i pē, ko e ‘ofisi eni ‘okú ne tokangaekina ‘a e ngāue ko iá. A’u mai ki he ‘ahó ni kuo fakakakato ‘e he ‘Ofisi ko eni ē ‘Atita Senialé ‘a hono ‘atita’i e pa’anga ngāue ko eni ki he *constituency grant fund* ‘o a’u ki Fepueli 2021, ‘a ia ‘o ngata ai ‘enau ‘atitá. Ko e Fepueli, ko ē ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku ‘amanaki ke ‘osi, ‘e toki ‘ātita’i ia he ta’u fakapa’anga fo’ou.

‘A ia mahalo ‘e toki fakakakato ia ki he konga kimui ‘o e taú ni pē ko e konga kimu’a he ta’u fo’ou.

‘I he’ene tu’u ko eni he ‘ahó ni, ko ‘Eua 11 pē ‘oku ‘osi maau ‘enau ngāue ke fakakakato hono ‘atita’i mei Fepueli ‘o e 2021 ki Tīsema 2021. ‘Oku māhino pē kia au na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i mei he ni’ihi kau Fakafofongá ki he tuai mo e vave ‘a e ngāue ke ‘ātita’i. Makatu’unga pē eni he maau homou ngaahi ‘ofisi mo e ngaahi fakamatala pa’angá pea ‘oku kole mai he ‘Ofisi ‘Atita Senialé ‘oku nau fakaongoongo mai ke fakahū ange ha tohi kole ke ‘atita’i homou vāhenga takitaha ka ‘e makatu’unga pē ia he fiema’u fakafo’ituitui ‘a e Fakafofongá mo ‘ene vāhenga fili. ‘I he’ene pehē ‘e malava pē ke ‘atita’i ho’omou pa’anga ngāue ko eni ki he taimi Fepueli ki Tīsema 2021 ‘o ka fakahū mai homou tohi kolé pea ko e polokalama ngāue ko eni ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Senialé ‘oku fakafaingamālie’i pē ke fakakakato ‘a e fiema’u ko iá.

Sea, ‘i hono faka’osí, ko e ‘ofisi ko eni, ko e hoa ngāue ia e ‘Ofisi ‘o e Sea Fale Aleá pea ‘oku fakafiemālie ‘aupito ‘enau ngāué. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fehikitaki holo ‘a e ‘ū fika Sea, koe’uhí ko e *restructure*. ‘Oku ‘i ai ‘enau *vacancy* ‘e 15 ‘oku lolotonga fakapa’anga’i he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘a ia ‘oku makatu’unga ia he *restructure* ko e *Executive Director* pe ko ha *Executive* ‘Atita ‘e toko 3 ‘oku tñaki ki he ta’u fakapa’anga fo’ou pea ‘oku ‘i ai ‘a e toko 5 ko e kau *Auditors Assistant*. ‘Oku hiki hake honau lakanga ki he *Audit Senior*, ‘a ia ko e toko 3 pea mo e toko 4 fo’ou. Kātaki ko e toko 5 ‘oku hiki hake ki he *post* fo’ou pea mo e *post* 4 fo’ou ‘oku tñaki mai, ‘a ia ‘oku kau ia hono fakatokolahi’i e ‘ofisi ko eni. Sea, kapau ‘oku toe ‘i ai ha toe ‘ū fehu’i mei he kau Fakafofongá, ‘oku tali lelei pē. Fokotu’u atu ke tali, mālō.

Fokotu’u pea poupu’i Vouti ‘Ofisi ‘Atita

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Sea Fale Aleá ka ko ia ‘oku ‘i he tafa’aki ko eni. ‘Oku ‘i ai hā taha ‘oku ‘i ai hā me’a ‘oku fieme’a ki ai. Fokotu’u pea poupu.

Vouti 4 – Potungāue ‘Omipatimeni

Sai, tau hiki, 4 - *Ombudsmen* ‘oku ‘i he Feitu’una pē ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ka ko e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2 ‘o Ha’apai. Me’a mai.

Lord Fakafanua: Mālō Sea. Ko e ‘Ofisi ko eni e ‘Omipatimeni’ ‘oku ‘i ai ‘a e holo hifo ‘i he ‘Esitimetí. ‘Oku makatu’unga eni ‘i hono to’o ‘a e patiseti na’e vahe he ta’u fakapa’anga lolotonga ki he ‘Ofisi ‘o e *Anti-corruption Commissioner* pē ko e Komisiona ‘oku ne hanga ‘o Fakafepaki’i ‘a e Faihalá. Ko e ‘Esitimetí ko eni ‘oku to’o ia mei he ‘Ofisi ko eni ‘Omipatimeni pea kuo u tui mahalo ‘oku ‘i ai pē ha ngaahi ‘uhingá ‘e toki fakamatala atu mei he Hou’eiki Minisitā Kapinetí.

Sea, ko e ‘esitimetí ko eni, ‘oku ‘i ai pē ‘a e pa’anga ke fakaivia’i ‘aki ‘a e kaungāué. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘i ai ‘a e *vacancy* ‘e 1 ai taimí ni, ko e *Principal Investigating Officer* pea ‘oku mahalo ‘oku ‘i he tolumano tupu ‘a e me’a ko iá. Ko e me’a pē na’e ‘o hake he ‘ofisi fekau’aki pea mo ‘enau pa’anga ngāué he peesi 90 Sea. ‘Aitemi fika 14, ko e totongi ngāue’aki pe ko e *rental* ‘oku hā pe ia heni ko e tolumano uafe tolungeau ka ko ‘enau aleapau ‘enau ‘ofisi ko eni ‘i Vava’ú mahalo ‘oku ki’i lahi hake ia heni he tahamano, ‘aki ē tahamano, ‘a ia ‘oku fāmano uafe. Ko e ‘ohake pē ke fakatokanga’i Sea, ‘oku ‘i ai pē ki’i tōnōnou he ‘aitemi ko iá, ‘o ka toki tokoni, tokoni’i mai he ‘Ofisi ko eni ē ‘Eiki ...

Taimi: 1715-1720

Lord Fakafanua: ... Minisitā Pa'anga Sea.

'I hono aofangatuku Sea ko e 'ofisi ko eni 'oku hoko atu pē 'enau fua fatongia pea 'oku lelei pē pea 'oku fakafiemālie Sea, ka 'oku ou tui pē 'oku tonu ke fakatokanga'i 'e he Hou'eiki, ko e 'Omipatimeni ko eni 'i he 'aho ni 'e 'osi 'ene fua fatongia 'i Fepueli ta'u fo'ou. Ko e fakatatau ki he Lao ko ē 'Omipatimenti. Ko 'ete a'u pē ki he ta'u fitungofulu ma ua, 'oku fiema'u ia ke te mālōlō mei he lakanga ko ia fakatatau ki he lao.

'A ia ko e hoko atu 'a e ngāue Sea, 'e fai pē 'a e sio ki he *process* ki he *recruit* ke kamata hano fakasio ha 'Omipatimeni fo'ou. Ko u 'ohake 'a e me'a ko eni, koe'uhi 'oku 'ikai fa'o ia 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 'a e ngaahi fiema'u, 'e fiema'u ke fakakakato 'aki mo hano kumi ha 'Omipatimeni fo'ou mo 'ene, mo e kamata 'ene vāhenga mo e me'a pehē.

Sea ko e fakamatala nounou pē ia, pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i 'a e Hou'eiki Fakafofonga, 'atā pē ka 'oku ou fokotu'u atu ke tali.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5, 'io me'a mai 'a 'Eua, Hou'eiki Nōpele, 5 pea 'Eua 11.

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i pē ia ki he Fakafofonga Ha'apai Nōpele Fika 2, 'uhi foki ka ko ia 'oku 'i ai e, 'i he malumalu ko eni. Ko e fehu'i pē ia ki he polokalama 3, 'a eni ko ē ki he Va'a *Anti-Corruption*, pē 'oku na ngāue fakataha pē 'a e *Anti-Corruption Commission*, kapau 'oku 'i ai ha Komisiona pē 'e fakamavae'i pea mo e 'Omiputimeni. He koe'uhi he 'oku tu'u mai 'i he fakapolokalama 'a e *Anti-Corruption*, ka 'oku ou tui pē ko e ongo, pē 'oku lele fakataha pē. Mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e fehu'i mahu'inga eni ke fakama'ala'ala. Ko e Vouti ko eni 'a e *Anti-Corruption*, na'e 'ikai ke fa'a 'i he Vouti 'a e 'Omipatimeni. Na'e fakapaea takai holo pē 'i he toenga ko ē 'o e 'ū vouti ko eni 'i he 'Esitimeti 'a e Pule'anga. 'I he ta'u fakapa'anga lolotonga, na'e fakahū mai ki ai 'a e Vouti ko ē *Anti-Corruption*. Pea neongo 'oku te'eki a'u mai ki he 'aho ni talu hono paasi mei he 2007 'a e Lao ki he *Anti-Corruption*, 'oku te'eki ai ke fakanofa ha taha ki he lakanga ko ia.

Pea 'i he'ene pehē 'oku te'eki ai ke ngāue 'a e 'ofisi ko ē 'o e *Anti-Corruption*. Ko e 'uhingá Sea, te u tuku pē ki he Hou'eiki Minisitā Kapineti pea mo e 'Eiki Palēmia ke nau tali 'a e 'uhinga, ka 'oku 'i he'ene tu'u ko eni 'i he 'aho ni, kuo toe hiki atu pē 'a e Vouti ko eni 'a e *Anti-Corruption* mei he Vouti ko eni 'a e 'Omipatimeni. Ka neongo ia Sea, na'e 'ikai faka'atā ia ke ala 'a e 'Omipatimeni ki he vouti na'e fa'o mai mei he *Anti Corruption Commissioner*, 'o toki fakangofua pē kimui ni mai koe'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'a Falepa'anga ke nau ngāue'aki ha kongā 'o e pa'anga ko ia.

Ka ko e tali nounou Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *Anti-Corruption Commissioner* neongo 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'i he patiseti. Te'eki ai ke u vakai pē kuo hiki ki fē'ia, mahalo pē ki Falepa'anga he Vouti fika 8, ka kuo to'o ia mei he Vouti ko eni 'a e 'Omipatimeni, mālō Sea.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko e ‘uhinga pē ia ‘o e fakafehu’i ‘Eiki Sea he koe’uhi he ‘oku na natula kehekehe pē. Ko e natula ko ē ‘Omipatimeni koe’uhi ko hono fakatoto’i pē ‘ona ia mo tali ‘a e ngaahi lāunga. Ko e *anti-corruption* mahalo ‘oku, ko hono lao ko ē ‘ona koe’uhi kapau ‘e toki fakama’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao, ko hono fatongia ‘oku kehe ‘aupito ia ka ‘oku ou tui ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito ke ngāue sino ko eni, kapau ‘oku tokanga ‘a e fonua ke tau’i ‘a e maumau lao mo e ngaahi me’a ko ia he ko e sino ia ‘oku ne lava ko ē ‘o fai ‘a e faka’ilo mo e ngaahi me’a ko ia Sea. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘e ‘Eiki Nōpele. ‘Io, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Ko e ki’i tali atu pē ‘a e me’a ko ē na’e ‘ohake ko ē fekau’aki mo e *anti-corruption*, ‘io ‘oku ‘i he Vouti ‘a Falepa’anga, pea ‘oku fai ‘a e ngāue he taimi ni Sea, ke, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i kongā he lao ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ke fakalelei’i kae toki *recruit* pē kumi mai ha taha ke ne fakahoko ‘a e fatongia ko eni. ...

<005>

Taimi: 1720-1725

‘Eiki Palēmia: ... Ka ko e taumu’a ‘a e Pule’anga ka lele ai pē ‘i matangi ‘a e ngaahi fokotu’utu’u mo e palani ngāue ko eni ‘e te’eki ke ‘osi e ta’u fakapa’anga ko eni kuo *recruit* ha taha ke hoko ko e *Anti-Corruption Commissioner* mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: Ko ia Sea ‘oku ou fakamālō au ia he fakama’ala’ala ko ia pē ia na’e ‘ai ke u fakafehu’i. Ka ko u fakamālō au ia he koe’uhí ko e hangē ko e me’a ‘anenai ko e Lao foki eni na’e paasi he 2007 ka ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e palani mo e teuteu ke hoko atu pē ‘i he ta’u fakapa’anga ko ē ko ē ‘oku tau hanga atu ki ai ke fai, he koe’uhí ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ‘ofisi ia ko eni he ko e kupu ngāue ki he pule lelei pea mo hono tokangaekina ‘a e tafa’aki ko ia ki hono tau’i ko ia ‘o e faihala. Ka ko u fakamālō ki he Pule’anga ‘i hono fakamaama mai ko ia neongo ‘oku ‘i he Vouti pē ko eni ‘a e Minisitā Pa’anga ka ‘oku ou tui ko e hokosia pē hono taimi kuo ‘i ai hono pa’anga ‘o’ona ia ke fakakakato. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Fokotu’u pea poupu’i Vouti Potungāue ‘Omipatimeni

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō fokotu’u ‘oku ‘i ai ha poupu’?

Vouti 5 – Potungāue ki Muli

Sai ‘e Hou’eiki neongo pē ‘oku tau hiki ka ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku tokanga ki ha toe ki’i vouti lava pē ‘o kole mai ki he motu’a ni pea te u toe ‘oatu pē ha’o faingamālie. ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke manatu’i ko e me’a me’a lelei pē ke mou fiemālie pea fononga atu leva ‘a e Patiseti ko eni. Fika 5 Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e Sea ‘o e Komiti Kakato, tapu mo e Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā pea tapu mo e

Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai pea 'oku ou kole ke u fakahoko atu 'a e Patiseti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli 'a ia 'oku hā atu 'i he Vouti hono Fika 5.

'Oku fe'unga pea mo e pa'anga Tonga 'e 15.3 miliona 'a ia ko e pa'anga Tonga 'e 14.6 miliona ke fakapa'anga 'e he Pule'anga pea ko e koloa fe'unga mo e pa'anga Tonga 'e fitukilu mei he ngaahi tokoni mei muli. 'A ia ko e fakatatau ko eni 'o e *budget* ko eni ki he *budget* he ta'u fakapa'anga ko eni lolotonga 'oku hiki'aki 'a e fākilu tahamano valuafe fitungeau.

Ko e fatongia 'o e potungāue ni ki he ngaahi ngāue ki muli 'oku fakahoko ia 'i he ngaahi va'a 'e 5. Ko e 'uluaki ko e ngaahi sevesi ki he potungāue fakakātoa pē ko e patiseti kuo fokotu'u ki ai 'a e pa'anga uamiliona toluafe nimangeau ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/23. Pea fakatokanga'i ange Sea ko e hiki eni 'aki 'a e pa'anga 'e uakilu tolumano fituafe mei he Patiseti 'o e ta'u 2021/22. Makatu'unga he fokotu'u 'o e Minisitā fo'ou ki he potungāue hili 'a e ta'u 'e 10 ne maliu atu, na'e fakahoko pē 'e he 'Eiki Palēmia 'a e fatongia ko eni pea nofo pē 'a e ngaahi fakamole 'i he malumalu 'o e Patiseti 'a e 'Eiki Palēmia.

Ua ko hono ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngāue ki muli ko e patiseti kuo fokotu'u ki ai ko e nimakilu tahamano fāafe fitungeau ko e hiki'aki eni 'a e pa'anga 'e tahakilu tahamano uafe fāngeau he Patiseti 'o e ta'u 2021/22. Ko e ngāue eni 'e makatu'unga ai hono langa 'a e ngaahi va'a pea mo e sekitoa taautaha pea mo e ngaahi kautaha sivile mo hono faka'apa'apa'i 'a e ngaahi polokalama 'a e ngaahi fonua mo Tonga pea mo e pou pou ki he ngaahi ngāue makehe 'i he polokalama *diplomatic* faka'ekonōmika 'e tataki ia mei he va'a ko eni.

Ko hono tolu ko e ngaahi misiona 'i muli 'a ia ko e patiseti 'oku fokotu'u ki ai ko e 10 miliona tolukilu nimamano toluafe uangeau 'a ia ko e tu'unga pē ia tatau mei he Patiseti ko eni Patiseti lolotonga 'oku tauhi mai pē ia ...

<007>

Taimi: 1725-1730

'Eiki Minisitā Ki Muli: ... ki he ta'u fakapa'anga 2022/23. Pea ko e 4 ko e Va'a ko eni ki he *Immigration* mo e kakai *citizen*. Ko e patiseti 'oku fokotu'u ki ai, ka ko e uamiliona tahakilu ko e hiki ia 'aki 'a e nimamano uafe fāngeau mei he patiseti ko eni 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga ni.

Faka'osi ko e Va'a ki he tauhi ki he *Protocol* ko e patiseti 'oku fokotu'u ki ai ko e tolukilu hivaafe ongongeau, 'a ia ko e hiki 'aki 'a e tahamano onoafe nimangeau mei he patiseti lolotonga. 'A ia ko hono fakafaikehekehe'i 'a e patiseti ko eni he ta'u fakapa'anga lolotonga ko e fākilu tahamano valuafe fitungeau. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamālō atu 'Eiki Minisitā ki he Potungāue Ki Muli. 'Oku 'i ai ha taha he Hou'eiki fokotu'u pea kuo pou pou (*pou pou*). Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Hūfanga pē he fakatapu pea tapu mo e Feitu'una.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e hā koe Tongatapu 5?

Dr. 'Aisake Eke: Peesi 107, peesi 107 Sea fakamolemole.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai pē me'a mai.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki 'Ofisi Misiona 'Okalani

Dr. 'Aisake Eke: Kātaki fakamolemole ko e polokalama 3 ki'i 'eke fakama'ala'ala pē ia ki he 'Ofisi ko ia Misiona 'Okalani *Auckland Mission*. 'UHINGA pē eni ki he kole pē ki he 'Eiki Minisitā 'uhinga pē eni ki he 'ofisi ko ia 'oku tu'u 'i, 'a eni ko ē 'i 'Okalani ki he taulanga 'i 'Atalanga kātaki. He na'e 'Ofisi Palēmia kimu'a ka ko e ki'i 'eke pē mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ki Muli.

'Eiki Minisitā Ki Muli: Mālō Sea. Ko e 'ofisi ko eni 'i 'Okalani 'oku 'i he malumalu ia 'o e Potungāue Ki Muli pea 'oku ngāue mei ai 'a e Konisela Tonga. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea kuo poupou. 'Io me'a mai Tongatapu Hou'eiki Nōpele Fika 2.

Lord Tu'ivakanō: Sea ko e tokoni atu pē ki he, fakamahino pē ki he me'a na'e 'eke 'e he Fakafofonga. 'I he taimi na'a tau *Embassy* foki 'a Tonga 'i Uelingatoni. Ka koe'uhi na'e tamate'i 'a e 'ofisi ko ia he koe'uhi ko e halangavaka mo e fou ko ia hotau kakai na'e fou 'i 'Okalani. Pea na'e taimi ne faingata'a taimi ko ia pea tau ki'i tōnounou fakapa'anga pea ko e, na'e 'uhinga ia na'e 'ikai ke toe fai ha ngāue fakatipilometiki ki Uelingatoni ka tau, pea fokotu'u leva fo'ou 'a e *Consulate* ko eni 'i 'Okalani 'Atalanga. Pea ko u tui na'e tokoni lahi ia fakapa'anga ki he'etau *mission* ki muli mālō.

Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue ki Muli

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea kuo poupou (poupou)

Mālō Hou'eiki. Fika 8 ē. Potungāue Pa'anga eni ko e Potungāue eni 'oku ...

Kole alea'i fakamuimui Vouti Potungāue Pa'anga kātoa ai me'a fakapa'anga

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ki'i kole atu pē mei he tafa'aki Pule'anga ke tuku mu'a ia ko e 'uhinga ka tau toki fakama'opo'opo ki ai he ngaahi fiema'u pa'anga kotoa pē ka tau hoko atu mu'a ki he *Revenue* ko e kole pē ia Sea, ke tau hiki atu mu'a ki he potungāue hoko ka tau toki faka'osi mai ki heni he 'oku kātoa mai ki ai 'a e me'a fakapa'anga.

Vouti 9 – Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io lava lelei ko u tali lelei pē ia 'Eiki Palēmia. Tau hoko hifo ki he 9 - Potungāue ki he Ngaahi Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pea mo e Feitu'una Sea tapu atu ki he 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō atu ki he Feitu'una Sea koe'uhi ko e taki lelei 'o e fakataha pea mo ho'o Komiti 'eiki. Lava ke hangē 'oku failā 'a hono vakai'i 'a e 'Esitimetī 'a e Pule'anga. Sea ko e potungāue eni 'oku kau he mahu'inga ko ē he fo'u Patiseti 'a e Pule'anga he koe'uhi 'oku fakama'unga ki heni 'a

e konga lahi ‘o e ngaahi pa’anga hū mai ‘oku tānaki ‘e he Pule’anga. Pea hangē pē ko e ngaahi fakamalanga atu kimu’a ko e tēpile fakalukufua ‘i mu’a tēpile 13, pea pehē pē foki ki he 14 ‘oku fakaikiiki ai ‘a e ngaahi pa’anga hū mai ka ko e ‘esitimeti eni ‘a e Potungāue ‘i he pasina 158.

Sea ‘oku polokalama ‘e 3 ‘a e potungāue ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u...

<008>

Taimi: 1730-1735

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... liliu lahi ko e fanga ki’i tānaki pē ki he, ki he ta’u fo’ou. ‘A ia ko e fokotu’utu’u fo’ou pē fe’unu’aki fokotu’u e Va’a ki he Fefakatau’aki pea mo e Tafa’aki Fakalao ‘a e potungāue koe’uhí ko honau fatongia ko eni ki he *Tribunal* ‘a e ‘a hono fakatonutonu ko e ‘uhinga pē ke toe vave ange ‘a hono talia ‘a e ngaahi me’a fakatukuhau ‘oku fai hono siofaki Sea.

Ka ko e mahu’inga taha e fatongia ‘o e potungāue ko eni koe’uhí ko e fakaakeake ko e taha e huitu’a ‘o e ngāue ‘a e potungāue ko eni ko e fakaakeake ko ē ‘a e pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga. Taimi tatau pē Sea ‘oku kau he’enu ngaahi ngāue ki he ta’u, ke fokotu’u ki he ta’u fakapa’anga fo’ou 23 ‘a e ngaahi faka’atā makehe ‘oku fakataimi pē. ‘Oku mahu’inga ki he Pule’anga ke ngāue vave ki he ngaahi faka’ai’ai ko eni tautautefito ke fakafaingofua hū mai ha ngaahi koloa. Hangē pē ‘oku mou mea’i ne me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia he ngaahi tala mahino pea mei he Pule’anga. Ko e ngaahi faka’atā ko ia e tute mo e kau mai ‘a e ngaahi tokoni kotoa pē ki he Hunga Tonga Hunga Ha’apai ‘e ‘osi ia ki he faka’osinga ‘o e mahina ni.

Ka ko e, ka ‘oku ‘i ai leva mo e ngaahi tokonia ‘o e ngaahi pisinisi ‘e ki’i hū fo’ou mai ia ‘i he kamata ko ia ‘a e fakatātā pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faka’atā makehe faka’ai’ai e uta koloa ki mui pē ‘oku ‘iloa pē ko e *tax repaid* ‘oku ‘ikai ke hā ia he fakamatala ka ‘oku hā, na’e hā atu ia he Fakamatala Patiseti ‘i he langa faka’ekonōmika.

Ko e ko e mahu’inga taha ‘o e fatongia ko eni Sea ko e konga ko ē fakaakeake ke tau lava ‘o fakakakekake mai ‘a e tānaki pa’anga fakalukufua ‘a e Pule’anga ke ‘osi e ta’u ‘e ua ‘a e anga ko ē e fakakaukau ke tau hiki lahi e fakamole ke fakakakato e langa fo’ou ‘o kamata ke ke toe foki mai ‘a e ivi tānaki pa’anga e fonua pea si’isi’i ange ai ‘etau fiema’u pē ko e pē ko e lahi ‘a e fiema’u vivili ‘a e fonua ke fakapa’anga pea mo e ngaahi fiema’u fakanō pē ko e ngaahi fiema’u pehē.

Sea ko e ki’i hiki si’i ko ē ‘oku fai ‘oku ‘i ai e ngāue lahi ko ē ko ē ko e tukuhau lahi taha ‘oku tānaki ‘e he Pule’anga ko e tukuhau ngāue’akí pē ko e *consumption tax*. Pea ko e taha eni e me’a ‘oku fai ki ai e ngāue hangē pē ‘oku mou mea’i ne ‘osi talaki atu pē ‘oku lolotonga lele kae ‘alu ke faka’osi’osi ki he ta’u fakapa’anga hoko mai. ‘A ia ko e feinga ke toe, ke toe lelei ange e tānaki e tukuhau ko eni kae ngāue’aki, ko e fanga ki’i mīsini tā lesisita ko ē Sea ‘oku ngāue’aki he fanga ki’i falekoloa kotoa pē ‘oku nau tānaki *CT* ‘oku fa’a faka-Pilitānia ko e *point of sale cash register*.

Pea ‘oku fiema’u leva Sea ke fai mo e, ko e me’a ‘oku fai ai e sio ki he tafa’aki fakalaó pea mo e tafa’aki fakafefakatau’akí ‘oku fakalahi pē ‘oku hā pē he palani e ngāue ‘a e potungāue ko eni. Ko e feinga ke toe lelei ange ‘a hono tokanga’i ‘a e tau mai ‘a e koloa pea mo hono faka’ai’ai ke vave ‘a hono tukuange atu ‘a e koloa e kakaí ‘o ‘ikai ke ngata pē he fiema’u ‘a e

kakaí ka ko e fiema'u fakafefakatau'akí. Sea ko e ko e kongā lahi ia 'o e ki'i hiki 'o e patisetí 'uhī meimei he hiki 'aki pē e fā kilu. Sea kae hangē 'oku me'a ko e ko e ngaahi ngāue 'a e potungāue meimei ko e pa'anga fakalotofonua pē Pule'anga Sea.

Ko e faka'osí pē Sea ke tñnaki atu pē kapau 'e laumālie pē 'a e 'Eiki Minisitā 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 ko e Sea 'o e Komiti Pa'anga 'oku 'i ai pē e ki'i fakatonutonu si'i ke kau atu pē he tñnaki 'a e ngaahi fakatonutonu. Sea ko e Polokalama 1 *sub program*, polokalama *sub* hono tolú pasina 161.

'Oku tonu pē 'a e fika 'esitimetí ia Sea pea tonu pē mo e fakalukufua ka ko e fanga ki'i fakamatala fakaikiiki 'i he 14. 'Oku, ka, kapau 'e laumālie ke u ki'i lau atu pē. Naunau faka'ofisi pa'anga 'e 4000, paaki mo e kumi naunau ki he 'ofisi pa'anga 'e 1000. Sea na'e, 'oku kei tu'u pē ia he 'emau tēpile he komipiuta 'oku 'i ai pea mo e *tribunal fees* 'oku pa'anga 'e 70200. Ne ki'i taimi ki he paaki 'oku fakatokanga'i 'oku pulia kapau 'e me'a hake pē ki he fakalukufua 'i 'olunga 'a ia 'oku tñnaki leva ia ma'u ai e 75200 ko ē 'i 'olunga Sea 'i he *category* 14. Sea ko e ki'i fokotu'u tñnaki atu pē kapau 'oku laumālie pē ki ai e komiti fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ...

<009>

Taimi: 1735-1740

Lord Fakafanua: ... Sea ko e fehu'i nounou pe ki he 'Eiki Minisitā

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io, me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai

I ai tokanga pe 'oku fakahū he 'esitimetri potungāue ha ngaahi scanner ki uafu mo mala'evakapuna

Lord Fakafanua: Sea, 'oku fakafiefia 'aupito e fanongo ki he fokotu'u ko eni e potungāue ki he *point of sale* koe'uhí 'oku lahi e 'ū falekoloa 'oku 'ikai ke tñnaki ai 'a e tukuhau ko eni e peseti 15 ko e CT. Pea 'oku ou tui 'e tokoni ia ki hono fakaakeake hake 'a e pa'anga tñnaki ngāue ko eni e Pule'angá.

Sea, ko e fehu'i pe 'aku ia ko u fiu hono kumi he 'esitimetri ko eni pe 'oku 'asi ai pe ko eni pe ko e feitu'u kehe ia Sea ke tokoni mai 'Eiki Minisitā. Fekau'aki eni pea mo e peesi fika 166 'a ia ko e 'ofisi eni e *Border Management Division* koe'uhí ko e 'ohake pe *issue* ko eni ki he faito'o konatapu Sea. Ko e tafa'aki ia 'okú ne hanga 'o sivilivi'i e koloa fakalao mo ta'ofi e 'ū koloa 'ikai fakalao hono fakahū mai ki he tau kau'āfonuá.

Sea ko 'eku 'eke pe 'aku ia pe ko e ngaahi *scanner* ko eni na'e fai e talanoa ki ai he ngaahi ta'u ko ē ki mu'a na'e 'i ai e fakakaukau 'e tñnaki mai ki he uafu pehē foki ki he mala'evakapuna. Ke *scan* e ngaahi koloa ko eni na'a 'asi ai ha koloa tau pe ko ha faito'o konatapu mo e me'a pehē. Ko 'eke pe 'aku pe 'oku fakahū e 'ū me'a ko ia he 'esitimetri ko eni pe 'oku 'i ai ha feitu'u kehe ia 'oku ha'u mei ai. 'O kapau kei fakahoko pe ngāue ko ia Sea he ko e tokoni lahi ki hono fakasi'isi'i e 'asi e faito'o konatapu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea, fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu 4 ka ‘oku ne fakafofonga’i mai Ha’apai hono 2. Sea ko e, ‘oku mo’oni ‘aupito me’a e ‘Eiki Nōpelé ko e *scanner* ko ē ki he ngaahi koniteina lalahi ‘oku ‘osi ‘i heni ia ko e tokoni ‘a Siaina ‘a ia ‘oku tau mai ia. Ka ‘oku te’eki ai ke lava, ‘oku tali ke lava ke folau mai kau taukei ko ē mataotao ke nau hanga ‘o fai hono fokotu’ú. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke kau ia hono fokotu’u mai hē ka ko e ki’i hiki fākilu ko ē ‘a e potungāué, kau ai 2 kilu na’e ‘uhingá ki hono fakalele ko ē pe mo hono tauhi ‘o e *scanner* ko ení.

Na’e ‘i ai leva pea mo e ngaahi fanga ki’i *scanner* iiki kapau te u ngāue’aki pe lea ko ia ke faingofua. Na’e ‘uhinga eni ki he *border* ‘a ia ke ngāue’aki he kau ‘ōfisa ki hono sivi’ na’e taumu’a ki he Pule’anga Siapani. Pea kau ai pea mo e ongo vaka, vaka vave ‘aupito eni ka na’e toe toloi ‘oku mea’i pe ‘e he Pule’angá. Na’e ‘i ai ngaahi me’a mahu’inga na’e toe ‘unu ai ki mui ka ‘oku ‘i ai pe faka’amu ‘a e potungāué ‘e vavé ni pe hano fakavave’i mai ngaahi me’a. Ka ‘oku ‘ikai ke kau ia he fokotu’u ko ē Sea na’e mahino ‘ene ‘unu ki mui, mālō fokotu’u atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou, ‘io, me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Kole ke fakalōloa taimi ki hono hū ta’etute mai koloa

Lord Nuku: Sea, kātaki fakamolemole ko e ki’i tapu pea mo e Komiti Kakato kae ‘uhí kae fai pe ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e ki’i fehu’i pe eni ia fekau’aki pea mo e ngata ko eni ko ē ‘a e koloa hū ta’etuté. Hangē, tautautefito ki he koloa langá pea mo e koloa ki he ngoue hangē kiate au ne ‘i ai pe hono taimi ke fakangata ai. Ka ko e kole atu pe ‘e ngata ‘afē pe ‘e lava ‘i ai ha fa’ahinga founa ke toe kole ke ki’i fakalōloa pe ko e, ke tokoni pe ki he kakaí. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ki ai ko e anga pe fokotu’u atu, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u fakamālō atu ki he fokotu’u pea meí he ‘Eiki Nōpele Vāhenga ‘Eua. Sea ko e fehu’i pe ‘oku malava ko e me’a ia ke fokotu’u mai pea ‘oku mahu’inga pe ke sio ma’u pe ‘a e Pule’angá ki he me’a ko ē ‘e lelei fakalukufuá. Ka ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ‘oku tokanga ki ai e potungāué pea mo e fale’i ki he Pule’angá ‘a e mahu’inga ko e ngaahi tokoni faka’atā ke fakahoko taimi vave. Ko ‘ene hoko pe me’á fai mo foaki e ngaahi faka’atā.

Pea ko e me’a mahu’inga ‘e uá Sea ke fakataimi pe, ki he taimi ko ē ‘oku fu’u fiema’u ai. Pea hangē pe ‘oku mou mea’i ‘oku mahu’inga ke fakataimi pea to’o koe’uhī kae lava ke foki ‘a e ‘ikai ke ngata pe he angamaheni ‘uhingá ke lave ke tānaki mai ha seniti ke fai’aki e ngaahi fatongia e Pule’angá. Ka ‘oku ‘i ai mo hono uesia kehe ‘ona Sea ki he anga ko e pisinisi pea mo e ngāue ‘a e tafa’aki tautahá ka koe foki mai pe ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpelé. ‘Oku malava pe ka ‘oku pau ke fai hono siofi fuatautau Sea ‘a e lelei taha ma’á e fonuá, mālō.

Fokotu’u pea poupou’i Vouti Potungāue Tanaki Pa’anga Hū Mai

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou

(Fokotu’u pea poupou)

Vouti 10 – Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pule’anga

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, tau hiki e, 10 Potungāue ki he Ngaahi Kautaha ‘a e Pule’angá. ...

<010>

Taimi: 1740-1745

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... ‘Io me’a mai Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu ki he Hou’eiki ‘o e Fale. Sea tuku mu’a ke to’oto’o me’a lalahi atu pē ha ki’i fakamatala fekau’aki pea mo e Potungāue ko eni ki he *Public Enterprises*. Ko e potungāue ko eni Sea ‘oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi Poate ‘e 12, toko 35 pē kau ngāue ‘ikai ko ha potungāue lahi, ko ‘enau tefito ‘oku *focus* pē hono tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue ke tokoni ki hono fakalele lelei ‘o e ngaahi poate.

Ko e patiseti ko ē ki he ta’u ni ‘oku 1.6 miliona, ko e hiki ia mei he 1.59 miliona, ko e hiki ‘aki pē eni ‘a e tahamano toluafe. Pea ko e tahamano toluafe ko eni Sea, ko e, ‘a ia ‘oku meimei tatau pē mo e ‘ū potungāue ko ē, ko e ki’i, ko e fakalahi pē koe’uhi ko e *PMS*, ko e hiki ko ē ki’i me’a’ofa ko ē ki he kau ngāue ‘i he’enau *performance* fakata’u, pea ‘oku ‘ikai ke tahamano 3 afe pē seniti ko ia. Ka ‘oku, na’e lava pē ‘o fai ‘a e sio lelei ki he ngaahi *vacancy* ngaahi lakanga ‘e ni’ihi na’e te’eki ai ke *recruit* ‘o pehē ke to’o ‘a e seniti ko ia, kae lava pē ke ‘oua ‘e fu’u hiki lahi ‘o ‘alu hake ‘aki pē ‘a e tahamano toluafe ko ia.

Uesia ngaahi Poate Pule’anga he pā mo’ungaafi mo e KOVITI

Sea ko e hoko ko eni ko ē ‘a e palopalema ko eni he puna ‘a e mo’ungaafi pea mo e fakatapatupai ‘a e KOVITI. Mou mea’i pē na’e lahi pē ngaahi poate na’e uesia, meimei uesia kotoa pē ka na’e ki’i ongo mamahi ange hangē ko e mala’e vakapuna, ko e vaka *FISA*, Kautaha *FISA* fefolau’aki vakatahi. Pea pehē pē ki he Kautaha *Communication* he *TCC*, ka ko e fakamatala mālie na’e ‘omai ‘e he *TCC* Sea, si’isi’i ‘a e seniti ia ‘oku nau ma’u pea mei he *internet*, lahi ange ‘a e seniti ‘oku nau ma’u hono ngāue’aki ‘a e telefoni. Taimi ko ē na’e ki’i motuhia ai ko ē ‘a e *cable*, si’isi’i foki ‘a e me’a, lahilahi ‘etau ngāue’aki ko ē ‘a e laine telefoni ‘o toe ki’i tokoni ‘o fakakakekake hake ai, ‘enau poate.

Fatongia ngaahi Poate Pule’anga

Ka ko hono mo’oní Sea fakalukufua na’e uesia lahi ‘aupito ‘a e ngaahi poate, ko e me’a lahi pē foki ‘oku mau tokanga ki ai, ki he fatongia ‘o e ngaahi poate ‘oku ua, ‘uluaki, ko hono fakahoko lelei ‘enau ngāue mo ‘enau sevesi ki he kakai, tautautefito he taimi ko eni na’e hoko ai ‘a e faingata’a ko eni. Pea na’e tu’u lotoloto ‘a e tokoni ‘a e ngaahi poate ‘i he taimi ko ia, hangē ko e ‘uhila, ko e vai, ko e *Port Authority*, ‘enau fietokoni, pea pehē ki he Kautaha *FISA* ‘i he lele ‘a e vaka ko ia ‘i he taimi na’e fu’u fiema’u ai ‘i he taimi ko eni na’e hoko ai ‘a e fakatamaki. Pea ne nau fetokoni’aki ‘aupito pea mo e ngaahi kautaha ko ia, pea mo e ngaahi Potungāue ko ē ‘a e Pule’anga, ke ngāue fakataha ‘i he taimi na’e hoko ai.

‘Oku hokohoko atu pē hono tokoni’i ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi poate ‘oku fu’u faingata’a’ia mamahi ‘aupito, pea kau ki ai ‘a e, hangē ko e mala’evakapuna ‘oku ‘i ai pē ‘enau fanga ki’i

fiema'u ke tokoni ange. Ko 'enau loli tāmāte afi, 'oku mou mea'i pē foki 'a e fa'ahinga mahu'inga ko ē 'o e loli tāmāte afi 'oku ngāue'aki 'e mala'evakapuna. Na'e lava 'e he Pule'anga 'o totongi atu 'o tokoni ki hono totongi atu 'o e vaeaua pē 'o e ngaahi fakamole ko eni, koe'uhi ke tokoni kia kinautolu, ka 'ikai foki ke, 'oku 'i ai foki 'enau lao 'anautolu, ka 'ikai ke fakahoko lelei eni pea 'e tapuni 'a e mala'evakapuna 'o uesia ai hono fetuku mai hotau kainga mei muli.

Kae kehe ko 'eku ki'i fakatātā pē ia 'e taha Sea, ka 'oku meimei kātoa 'a e ngaahi poate na'e fai pē 'a e fetokoni'aki mo e Pule'anga, 'i he lele mai ko eni 'a e fakatamaki na'e hoko, a'u mai ki he taimi ni. Neongo 'ene, hono uesia ka 'oku fai manava kavakava pē 'a e ngaahi fatongia fakapapau'i 'oku fai 'e he Pule'anga 'a e tokoni kotoa pē ke fakapapau'i 'oku lava lelei pē 'a e ngaahi sevesi ki he kakai. Pea lava pē 'i ha ki'i totongi 'oku ma'ama'a fe'unga ki he kakai ke nau lava 'o feau lolotonga atu 'a e fakatamaki ko eni.

'Oku ou 'ilo pē Sea ko e taimi ko ē 'oku ou pehē atu ai ma'ama'a fe'unga, 'oku ke 'osi fakakaukau koe ki he totongi 'uhila ko eni ko ē 'i he pila 'o Sanuali. Kae tuku ai pē ke u ki'i fakamatala atu pē na'a tokoni. Sea ko e ki'i palopalema na'e hokó ki'i uesia foki 'a e ngāue 'i he me'a na'e hoko. Pea fai 'emau ki'i faka'avalisi, pea 'osi ē faka'avalisi 'oku ki'i tō lalo 'a e fa'ahinga kae tō 'olunga 'a e fa'ahinga, kau tama ko ē na'e tō lalo pea mau talaange ke 'oua toe ue'i hake tuku ai leva, 'oange pē ha ki'i me'a'ofa kianautolu he ko e taimi ia 'o e faingata'a'ia ko ē. Ka ko e kautama ko ē na'e tō 'olunga, ki'i fakatonutonu pē, 'o tukuhifo kae fai 'a e tokoni ko ia, 'o fua pē 'e he Pule'angá fakataha mo e poate, mau vaeua pē mo e poate, ke mau fefua'aki pē fo'i me'a ko ia. Ka na'a mau lau pē ko e ...

<005>

Taimi: 1745-1750

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... taha pē ia 'a e ngaahi faingamālie ke tokoni'i 'aki 'a e ngaahi 'api mo e ngaahi fāmili he ki'i fo'i taimi faingata'a ko ia. 'Oku hokohoko atu pē 'a e ngāue ki heni, pea 'oku tuku atu pē pea mo e kau ngāue ke nau, kau ngāue fakakomipiuta ke nau tokoni ki hono fakasio pe ko e ha ko ā 'a e me'a na'e hoko ai 'a e palopalema ko eni na'a lava 'o tokoni ki he kaha'u, ka 'oku 'ikai tuku 'a e ngāue ki heni, 'oku hokohoko atu pē.

Sea mahalo ko e to'oto'o me'a lalahi atu pē ia 'a e Vouti ko eni ki he Kautaha 'a e Pule'anga. Mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki, ko e me'a ē kuo me'a mai 'aki 'e he Minisitā 'o e MEIDECC. Mou mea'i pē ko e 'ū poate 'e toki 'omai 'enau 'ū lipooti mei he ngaahi Poate Pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e sino pē eni ia 'oku ne tokanga'i ko ē 'a e *Public Enterprises* 'a e Pisinisi 'a e Pule'anga. Pea 'oku ou tui na'e ki'i ope atu 'a e me'a ia 'a e Minisitā MEIDECC, ka 'oku ou kole atu pē ke mou me'a mai angé pē 'i he me'a ko eni 'i he vouti, ka 'oku ou tui te tau vave ai, Ha'apai 13, koe'uhi ko e fakaulo mai ho'o maama me'a mai, ko fē 'a Niua 17.

Veivosa Taka: Tali pē 'ene kole 'ana Sea kuo ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke poaki mai kia au, sai pē ka ke me'a mai koe 'e 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele, pehē foki ki he Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea, ko e tu'u pē eni ia ke fakamālō'ia 'a e ngaahi ngāue kotoa pē kuo fakahoko 'e he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, ka 'oku ou pou pou atu ki he ngaahi fokotu'utu'u pea mo e lava ngāue 'oku lava 'o fakahoko.

Kole ki he Pule'anga tuku'anga lolo ki Ha'apai

Sea ko e kole pē ia ki he Minisitā ke fakamohe pē mei 'ulu, 'a e ki'i fatongia ko eni 'Eiki Sea, ko e palopalema ia 'oku hoko 'i Ha'apai 'o fekau'aki pea mo e lolo. Ka ko e kole atu pē 'e Minisitā tuku atu pē na'a 'i ai ha faingamālie 'i he ta'u kaha'u pe ko e ta'u hoko mai, ke fokotu'u pē ko e ha ha fa'ahinga tu'unga ha tuku'anga lolo ki Ha'apai 'e he Pule'anga ke lava 'o feau 'a e palopalema ko eni, laui ta'u 'ene hoko 'i he kāinga Ha'apai.

'Eiki Sea ko e toki fakaikiiki te u toki lele pē mo ia ki he Minisitā kae fakakau atu mu'a ai he fokotu'u ngāue 'oku fakahoko ki he kaha'u, mālō Sea. Fokotu'u atu.

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou.

(pou pou)

Vouti 11 – Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 11 ko e Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika. Ko e me'a ko eni na'a mou 'osi lahi 'aupito 'aupito 'a e feme'a'aki ai kae tautautefito ki he Fakafofonga Tongatapu 5. 'Oku ou *note* pē fekau'aki pē pea mo e fakalalakaka faka'ekonōmika. Ka 'oku ou tuku atu 'Eiki Minisitā ke ke me'a mai, kae toki 'oatu ki ha taha 'i he Fale 'oku tokanga ki ai, me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae pehē ki he Hou'eiki Minisitā mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea ko e potungāue ko eni 'oku fakafatongia 'aki hono teke pea mo hono ngāue'i 'a e taumu'a fakafonua 'a ia 'oku to'o ia mei he palani fakalalakaka 'a e Pule'anga, fika 11 pea ko hono langa ha 'ātakai faka'ekonōmika 'oku longomo'ui ai pea 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonōmika. Pea 'i he kaveinga ko ia 'oku fokotu'u leva 'e he potungāue 'a e ngaahi taumu'a lalahi ko ia 'e 3 ke fai hono ngāue'i pea mo hono lele'i 'o e fatongia ko eni 'i he potungāue.

'A ia ko e 'uluaki, ke fakamālohi 'a e vā fengāue'aki 'a e Pule'anga, pea mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonōmika. Ko hono ua ko hono fakalelei 'a e 'ātakai fakapisinisi, pea ko hono 3 ko e fakalahi 'o e fefakatau'aki 'o e koloa mo e sevesi, 'inivesimeni kae pehē ki he ma'u ngāue 'a e kakai.

Tu'unga patiseti 'a e potungāue

Sea ko e tu'unga 'o e patiseti 'a e potungāue ko eni, 'oku hā pē ia 'i he fofonga ko ena 'o e Fakamatala 'Esitimeti 'oku hiki 'aki 'a e fakafuofua ki he pa'anga 'e 3 miliona. Ka ko hono mo'oní 'ona 'e Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ko e anga pē tu'u ko ē 'a e pepa, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha hiki fakapa'anga, ka ko e, 'oku tu'uma'u pē ka ko e 3 miliona 'i he patiseti ko eni, 3.2 miliona 'a ia ko e fakakātoa ko e tokoni kehe mei muli pea mo e ngaahi tokoni, tokoni fakapa'anga kehe. ...

<005>

Taimi: 1750-1755

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'A ia ko e fika pē ia 'oku hiki ka 'oku tu'uma'u pē 'a e, 'oku 'ikai ke 'i ai hano fu'u kehekehe pea mei he ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Ko e peseti 'e 45 'o e patiseti 'o e potungāue 'oku 'alu ia ki he vahe ko ē 'a e kau ngāue pē ko e pa'anga ngāue 'a e potungāue 'oku peseti pē 'e 55. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he ta'u fakapa'anga ko eni mo e patiseti ko eni 'oku 3.9 miliona.

Ngaahi polokalama lalahi e potungāue

'A ia 'oku 'i ai 'a e polokalama lalahi 'e 7 'a e potungāue 'Eiki Sea 'a ia ko e 'uluaki ko hono tataki ngāue mo tokangaekina e fakahoko ngāue pē ko e *leadership* mo e *corporate services* pea 'oku vahe'i ki ai 'a e pa'anga 'e 2.4 miliona. Ko hono ua ko e fefakatau'aki 'a ia ko e pa'anga 'e ono kilu 'oku vahe'i ki ai pea mo e fika tolu ko e *investment* mo e tu'uaki 'o e ngaahi koloa hū atu ki tu'apule'anga, 'a ia 'oku vahe'i ki ai 'a e nima kilu hiva mano ono afe fitu ngeau.

Tokoni ki he ngaahi pisinisi pē ko e *business support* 'a ia ko e 1.4 miliona tupu 'oku 'alu ki ai. Pehē ki he lesisita 'o e ngaahi pisinisi mo e fa'u koloa 'i he 'ilo 'a ia ko e pa'anga 'e valu kilu fitu mano ono afe fā ngeau 'oku vahe'i ki ai kae pehē ki hono tokangaekina 'a e 97onisiuama mo e fefakatau'aki ko e fitu kilu valu mano ua afe teau ki ai. Pea ko e ngāue 'a e kakai pē ko e tafa'aki leipa 'a ia 'oku 'alu ki ai 'a e 3 miliona 3.6 miliona. Sea ko e tu'u ia ko ē 'a e ngaahi polokalama 'a e potungāue pea 'oku fai pē hono ngāue'i 'o fakatatau pea mo e faka'amu mo e ngaahi visone 'oku tu'utu'uni 'i he palani 'a e ngāue ko ē 'a e potungāue pea ko ia 'oku pehē 'a hono to'oto'o konga lalahi atu Sea 'a e patiseti 'a e potungāue ko eni pea mo fokotu'u atu mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou, 'io 'e 'Eua 11 faingamālie pē ke ke me'a mai. Me'a mai.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea 'oku ou fakamālō 'i he fakamalanga kuo fai he 'Eiki Minisitā. Ka ko 'eku fehu'i 'i he, 'oku me'a mai foki 'a e 'Eiki Minisitā 'i he ngaahi kaveinga lalahi ko eni 'oku fai ki ai 'i he'ene palani 'i he fakamāmālohia'i ko ē 'a e vā fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa taaoutaha ē. Pea 'oku 'i ai 'a e, 'i he peesi 10 'a e feinga ko eni ko ē ke fakahoko 'a e ngaahi faingamālie ki he ngaahi māketi ko eni 'i muli pea pehē foki ki hono fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi koloa hū atu, 'a ia ko e fo'i kaveinga ia ko ē hono tolu.

'A ia ko e fo'i ua ia ko ē 'oku ou sio au 'oku mahu'inga 'aupito he koe'uhí ko 'eku sio ko ē ki he'ene patiseti mahalo pē toki fakamaama mai pē 'a e Minisitā, ko e, na'e 'i ai 'ene *grant* ko e 8 miliona he 2020/2021 ka na'e mahino foki na'e fai'aki 'a e tokoni ko eni ko ē ki he ngaahi sekitoa ko ē 'oku mo'ui. 'A ia he ko e fatongia foki 'o e *ministry* ko eni 'oku 'i ai 'a e Lao 'e

18 ‘oku fakafatongia’aki ki he langa faka’ekonōmika. Pea ko e anga ko ē ‘eku fakafehu’i ‘a’aku ia fai foki ‘etau talanoa ki he langa ‘a ia ko e langa e ngaahi fale *pack*.

Faka’amu na’a lava fakanaunau fale *pack* ‘i ‘Eua

Ko e vahefonua ‘Eua ia ‘osi ‘i ai e fale ia ‘a e fale *pack* ka ‘oku te’eki ke u fanongo au ‘oku tau talanoa ki he fakanaunau pea ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e fale ia ko e talu hono langa ‘o’ona ia he 2013 ko e fale ia na’e tonu ke langa ia ‘i Hahake ka ‘oku mau ō mai ‘o kole pē kole pē mahalo ko e *EU* na’a ne fakapa’anga ‘o homo mai mei he Kosiliō Ngoue ko ē ‘o Tongatapu ke mau langa pea ko e talu pē ia Sea ‘a e fo’i langa ia ko ia te’eki ke fakanaunau.

Ka ko u fehu’i pē au ia ‘i he peesi 185 kae toki fakama’ala’ala mai pē he ‘oku ‘i ai ‘a e fā kilu fitu mano ono afe ai ‘i he polokalama 4 *sub program* 1, pē ‘oku ‘uhinga nai eni ki ai pē ‘oku ‘i ai pē ha fa’ahinga *grant* ia ‘i he Falepa’anga mo e ngaahi tafa’aki ko ē ke fakakakato’aki. He ko ‘ene tu’u ko ē ‘oku ‘osi ‘i ai ‘emau sōsaieti ngoue mo e sōsaieti toutai pea ‘oku ‘osi fokotu’u ia lele lelei pea ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi palani ngāue ko e toe eni ia ‘a e fakaivia me’angāue he koe’uhi kuo ‘osi fai ‘enautolu fatongia ko e sio ki he’enau ngoue, ko e ‘a’ahi ngoue. ‘Oku nau ‘osi talatalanoa nautolu ki he fanga ki’i māketi ‘i tu’apule’anga. Mo’oni pē foki ko ‘etau māketi ko ē ‘i tu’apule’anga ko hotau kakai pē ko ē ‘oku nau nofo ai māketi fika ‘uluaki pea kuo ‘osi fai ‘enau ki’i talatalanoa ki he fa’ahinga ‘oku nau ‘i ‘Aositelēlia, ko Nu’usila ke fai atu ki ai ‘a e ...

<007>

Taimi: 1755-1800

Dr. Taniela Fusimalohi: ... māketi ka ko e fo’i kī ko ē ko ē ki ai ‘oku tu’u ia ‘i loto ko e fale *pack*. Pea ka ‘i ai ha naunau ai ko u tui ko e lahi ko ia ‘e fale *pack* ‘a ‘Eua ‘e hao pē ai ‘a e toutai mo e ngoue ai ki hono *process* ko eni ko ē ke ‘ave ki tu’apule’anga. Pea kapau ko ē ko e 4 kilu 7 mano 6 afe ko ē ‘i he peesi 125. Ka ko u tui pē Sea he ‘oku ‘i ai pē foki mo e me’a pehē ‘i Vava’u mo Ha’apai. ‘Oku ou ‘ohovale au ia ‘i he ‘alu’alu hake ‘a e ngoue ‘i Ha’apai he ‘oku kamata ke fe’auhi ‘a ‘Eua ia mo Ha’apai ‘i he ngaahi ngoue lahi kai ke ‘oatu ki tu’apule’anga.

Pea ko u tui ko e langa fale *pack* ko eni mo e pea kau atu ai mo e fakanaunau, hangē pē ko ho’o me’a ‘Eiki Minisitā te ne hanga ‘e ia ‘o fakaava ‘a e me’a ko eni ko ē ‘oku ne talanoa ki ai ‘i ho’o kaveinga ngāue. Fakahōhoa mai e māketi ‘oatu mo e fakalalakalaka ki he ngaahi vahefonua. ‘Oku lelei pē foki ‘a Tongatapu ni ia he ‘oku ofi ai ‘a e uafu mo e mala’evakapuna. Ka ko e si’i fakatangi ko ia mei tahi ia ki he tu’u pehē ni, ko ‘Eua ia ko e fo’i to ko eni ‘a e efu ko ia mo’ungaafi ‘oku ne liunga ‘e 3 ‘e ia ‘a e mo’ui ko ia ‘a e kelekele mo’ui pē foki ‘a e kelekele ia ‘a ‘Eua. Ka ‘oku ne hanga ‘e he efu ia ko eni ‘o toe liunga, ‘uhinga leva ia ‘e liunga 3 ‘a e *output* ko ia e ngoue ‘i ‘Eua he fo’i lele atu ko eni. Ka ‘oku ke ‘ilo pē Sea ‘e tu’una ia ai ‘ikai ke lava ia ‘o ‘ave kae ‘oua ‘e ‘i ai ‘a e fo’i kī ko eni.

Ko u tui ko e me’a tatau pē ‘e hoko ‘i Ha’apai mo Vava’u mo e ngaahi motu kehe ‘i tahi, ka ‘oku ou fakamālō atu pē mo kole atu ke ma’u mai mu’a ha fakama’ala’ala ki he kongka ko ia. Te mou langa pea toe fakanaunau ke sai ka tau lava ‘o fetaulaki mo e fiema’u ko ia ‘i Nu’usila ‘Aositelēlia pea mo ‘Amelika ki he haisini mo e lelei ‘o e ngoue mo e toutai ke a’u ki he māketi. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea pea 'oku ou fakamālō ki he ngaahi fehu'i kuo 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua. Ko e ki'i tali atu pē ki ai, 'oku kau 'a e Vahefonua 'Eua 'i hono tokoni'i lahi 'e he potungāue ko eni 'o tautautefito ki he ngaahi polokalama ngāue ki he fanga ki'i sosaieti. Pea 'oku mo'oni pē 'a e Fakafofonga fekau'aki pea mo e fale *pack*. 'Oku fai 'a e talanoa pea mo e ngāue ki ai.

Ka 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne hanga 'o fakama'ala'ala mai makatu'unga 'i he 'uhinga ko e kongā 'a e ngaahi pa'anga ko eni 'i hono fakalelei mo fakanaunau'i 'a e fale *pack* 'oku mau tuku ma'u pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'oku kau ia he kongā 'o e ngaahi polokalama tokoni ke ne fakama'ala'ala mai 'a e ngāue 'oku fokotu'utu'u ki ai. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea fakamālō atu pē ki he faingamālie. Pea fakamālō heni ki he Fakafofonga 'o 'Eua 11 koe'uhi ko e me'a mahu'inga eni 'oku ne 'ohake he ko e mo'oni. Ko e foaki pale ko ia 'a e Pule'anga he 2021 ki he uta kava lahi taha mei Tonga ni ki tu'apule'anga na'e fa'a ma'u ki he vahefonua lahi taha 'i māmani 'i Vava'u ka na'e ma'u ia ki 'Eua. Ma'u 'a e 'uluaki ma'u mo e ua ko e fakamo'oni ia 'a e ngaahi faingamālie 'oku tau 'amanaki lelei ki ai pea mei he ngaahi vahefonua.

Sea 'oku mea'i 'e he Komiti Pa'anga ko e taha eni e ngaahi me'a na'e 'ohake 'i he vouti 'a e Falepa'anga. Ko e patiseti 'oku fokotu'u 'oku 'i ai 'a e kongā ai ki he langa faka'ekonōmika pea kapau te u fakanounou pē Sea ke fakatokanga'i pē e me'a 'a e Fakafofonga kae tukuhi fo pē mo ia ki he vouti 'a e Falepa'anga. Mālō.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea kātaki ko u fie puke pē 'e au 'a e faingamālie ko eni ke u fakamālō. He koe'uhi ko e fakalalakala ko eni e 'u ngoue kuo fuoloa 'ene mo'utu'ua he fo'i poini tatau pē hoku vahefonua. Kapau ko e fakamatala eni ia 'oku ha'u ko ē 'e hoko ia he ta'u fakapa'anga ko eni ko u fakamālō lahi pea 'oku ou tui ko e pale 3 'e kau ia ai. Ko e 1, 2, 3 'a 'Eua ia he ngaahi ngoue ko eni pea ko u fakamālō atu mau 'oatu 'a e fakamālō loto hounga ki he Minisitā Pa'anga pehē ki he Pule'anga 'i he langa ngāue ko eni 'oku fai 'e 'elia e ngoue koe'uhi ko e me'a lelei taha ia hoku vahefonua ko e ngoue. Mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou (pou pou). Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua.

Kole pe 'oku kei 'atā polokalama tokoni ki hono tokoni'i pisinisi taautaha

Lord Nuku: Kātaki pē Sea ko e tapu pē mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti. Ko e ki'i kole pē ke fehu'i ki he 'Eiki Minisitā na'e 'i ai foki 'a e ngaahi polokalama tokoni ko u tui na'e fengāue'aki pē 'a e *Ministry* ko eni Fefakatau'aki 'a e *Labour & Commerce* pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he ngaahi langa ke tokoni'i e sekitoa taautaha. Ka ko 'eku fehu'i pē 'aku ia 'Eiki Minisitā pē 'oku kei ava ...

<008>

Taimi: 1800-1805

Lord Nuku: ... e matapā ko ia ki hono tokoni'i e ngaahi ngoue 'a eni ko ē 'oku feinga'i ke fakapisinisi ke kole ha tokoni he ko u tui ko e me'a ko eni na'e 'osi, 'oku, na'e fa'a fai pē pea fou mei he 'Eiki Minisitā pē ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e kole tokoni ko eni ko ē ki he ngaahi pisinisi taautaha 'Eiki Sea.

Pea ko e makatu'unga pē ia 'o e kole ko ē ki ai he 'oku lahi e ngaahi pisinisi na'e tokoni'i pea ko u tui 'oku te'eki ai ke lava lelei ka koe'uhí na'e 'i ai pē 'a e femahino'aki 'e toki fakakakato. Ka ko 'eku kole atu pē 'Eiki Minisitā pē 'oku kei 'atā e polokalama ko ia he ko u tui 'oku 'i ai pē Minisitā pē heni 'i mu'a na'e 'i ai ka 'oku, ko e anga e feliuliuakí ka ko e kole pē 'oku kei 'atā pē? 'A e ngaahi tokoni ko ia ke ki hono langa'i e fanga ki'i pisinisi taautaha tautautefito ki he ngoue pē. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō 'e 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'Eua 'io 'oku lolotonga 'atā pē e ngaahi polokalama tokoni ko eni 'a e potungāue ka ko e ko e me'apango ko e 'oku fetaulaki e potungāue 'i he 'aho kotoa pea mo e faka'amu mo e 'amanaki mei he kakaí ki ha toe tokoni 'e lahi ange kae makatu'unga 'i he ivi fakangatangata ko eni ko ē potungāue pea mo e patiseti 'oku malava ke malava he ivi fakapa'anga e Pule'anga ko e 'uhinga pē ia 'oku hangē 'oku tau toloi ai ha tokoni 'oku fakahoko ki he kakai 'o e fonua.

Ko e ko e tu'u ko ē ki he ngoue ko e polokalama lahi 'oku lolotonga lele he taimi ni 'i he potungāue ko 'emau hanga 'o fakapa'anga hono feleti atu 'o e ngoue tatau pē ki tu'apule'anga pea mo e fakalotofonua foki.

Ko e hoko mai ko eni 'a e ngaahi fakatamaki mo e ngaahi pole kuo fepaki mo e fonua na'e malava ai ke mau hanga 'o faitokonia hono uta mai e ngoue fakalotofonua pea mei Vava'u 'o kau ai pē mo 'Eua pea totongi he potungāue e feleti ko ia pea pehē foki ki tu'apule'anga hono hū atu ko ē 'e he kau *exporters* 'enau ngoue ki muli 'oku fakapa'anga kātoa 'a e feleti 'e he potungāue. Pea tukukehe ange ai 'a e ngaahi polokalama tokoni ia ki he māketi fo'ou ko eni kuo fakaava mai ki he kava. 'A ia ko e kongā ia e ngāue lahi 'a e potungāue 'i he 'aho ni ko hono tokangaekina 'a e faingamālie ko eni 'oku ava mai ko ē mei 'Aositelēlia 'i he kava 'a e kau ai hono fakapa'anga 'a e *lable* ko e feleti ko hono fakalelei 'a e ngaahi fale ki hono *process* e kava 'o kau ai pē mo e ngaahi ngoue kehe.

'A ia ko e tokoní 'Eiki Nōpele 'o hangē ko ho'o fehu'í 'oku lolotonga lele pē 'a e tokoní pea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku mau 'amanaki ki he patiseti 'o hangē ko e kongā ko eni 'oku tuku pē 'i he Fale Pa'anga ki he langa fakalalakala faka'ekonōmika na'a ala ke tokoni mai ia he ko e faka'amu ia pea mo e taumu'a mo e visone ko ē 'a e potungāue fakatatau ki he mape folau kuo tuku mai 'e he 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga ke fai hono tokonia pea mo hono fakaivia. 'A ia 'oku fai pē 'amanaki ia he ta'u fakapa'anga ko eni 'e kei ava pē matapā ka 'e ava fakangatangata pē 'o fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'o e fonua pea mo e Pule'anga 'e 'Eiki Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mo ki'i, ki'i me'a pē ki'i lahilahi pē ho'omo me'a te mo me'a ki ai ka te u vahevahe ke mou tatau pē. Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

‘I ai tokanga polokalama lesisita pisinisi & totongi laiseni ngāue’aki e ‘initāneti

Lord Fakafanua: Fakatapu ki he Feitu’una Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘Uluaki pē ko u fakatokanga’i hifo ko e me’a eni ia he *statement* ko u fakamālō ki he potungāue koe’uhí ko ‘enau *website* ko eni ‘oku ngāue’aki ki he lesisita ko ē ‘ū pisinisi mo hono totongi ko eni ‘a e ngaahi laiseni mo e ‘ū me’a pehē. ‘Oku ‘asi he ta’u fakapa’anga ko eni te mou hanga ‘o fakai’ia’i ke lava hono totongi *online* koe’uhí he ‘oku fa’a fakafonua e foomu ia he ‘initāneti’ ka te kei lele atu pē ki he ‘ofisi ke fakakakato hono totongi. Pea ko u pehē leva ‘oku mole e fo’i faingamālie ko eni ki he sevesi ko ē *online* kapau ‘oku te kei ‘alu pē ki he ‘ofisi pea ko u fie’ia au hono fokotu’u mai ke fakakakato ke *online* kātoa pē a’u ki he *payment* ke lava ‘o fakakakato ‘i he *website* ko eni e potungāue.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki 1 kilu tupu ki he naunau tauhi ‘o e ma’a

Sea ko e me’a ko u tokanga ki ai ‘i he *statement* ‘i he ‘esitimetí ‘i he peesi 178 ko e kole fakama’ala’ala pē eni ia mei he ‘Eiki Minisitā Sea ko e Polokalama Fika 1 *Sub Program 4 Item* Fika 14 ‘oku ‘asi ai ko e taha kilu taha mano taha afe naunau ki hono tauhi ‘o e ma’a pē ko e *cleaning supply* ko ‘eku fie ‘ilo ‘a’aku pē ko e ko e hā fua ‘enau me’a ‘oku ‘ai ke fufulu ‘oku taha kilu taha mano taha afe ai? He ‘oku ngalingali ‘oku fu’u lahi tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha’ane ‘uhinga lelei ‘a’ana ke, ke fakamatala ‘aki ‘a e taha kilu tupu ko eni ki he naunau fufulu. ...

<009>

Taimi: 1805-1810

Kole fakama’ala’ala pa’anga 1 kilu tupu ki he totongi ngāue’aki (*rental*)

Lord Fakafanua: ... Sea ko e ‘uluaki fehu’í ko e me’a hono ua pe he peesi hokó 179 ‘o e peesi ko e polokalama fika ‘uluaki *subprogram* fika 5 ‘oku hā pe ‘i he *item* fika 14. Ko e totongi ngāue’aki pe ko e *rental* ‘oku tahakilu tahamano fituafe teau (117100). Ko e fie’ilo pe Sea pe ko e hā ‘e nau me’a ‘oku *rent* ‘oku 1 kilu tupú na’a lava pe ia ke totongi ha totongi faka’angataha pe ke fakatau mai ke ‘oua toe *rent*. He ‘oku ngali lahi e *rent* 1 kilu Sea he ko e me’a pe ‘oku fai ai fehu’i ko e ke fakama’ala’ala mai, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e totongi ngāue’aki

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele Ha’apai ko e te u kamata pe meí he faka’osí *rental*. Ko e *rent* ia e ‘api nofo’anga ko eni, ‘api ko eni ko Lataí. Ko e ‘api ia e Tama Tu’í ‘a ē ‘oku lolotonga *rent* ai ko ē potungāué ‘i he taimi ní. Fakataha pe pea mo e *rent* ‘o e ‘ofisi ‘oku ngāue’aki ‘e he potungāué ‘i Vava’ú ‘i he *Sanft*. ‘A ia ko e *rent* ia ko ia ngali lahi pehē ko e mahu’inga pe ia ‘o e *rent* ko ē potungāué.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e naunau ki hono tauhi ‘o e ma’a

Ko hono uá ki he ngaahi naunau ko e fekau’aki ko ē mo e fakama’a pea mo e *cleaning up*. Ko e ngaahi naunau ia na’e vahe’i talu ko eni ‘a e hoko mai koeni ‘a e KOVITI-19 pea na’e /*store*

e ngaahi naunau ko ení he na'e kau ia he ngaahi polokalama 'a e potungāué 'i hono fakaivia e ngaahi pisinisi ki he naunau fanofano kau ai e ngaahi *mask* mo e ngaahi naunau pehē.

Polokalama lesisita & laiseni pisinisi ngāue'aki 'initāneti

Pea ko e faka'osí pē hangē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai fekau'aki mo e polokalama *online* ko ē 'a e potungāué, ko e ki'i fakapulipuli ko ē he polokalama *online* 'a e potungāué 'oku ki'i holo ai e *fee* ko ē 'ete totongi ko ē ha laiseni. Ko 'ete a'u hangatonú 'e ki'i kapau 'oku pa'anga 'e 100 te te totongi e pa'anga 'e 100 'i he'ete 'alu 'o lesisita pe laiseni ha fa'ahinga pisinisi. Ka ko hono *online* 'oku mahalo 'oku holo'aki ha ki'i peseti 'e 15, holo hifo 'o pa'anga 'e 80. Ka ko e fakapulipuli ia e *online* pea 'oku 'i ai, 'a hono *encourage* 'e he potungāué ke mou ngāue'aki 'a e *online* mo e taau e tekinolosia 'oku tau a'u ki ai, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Fakafofonga Fika 1 Tongatapu pea hoko mai leva 'a 'Eua 11.

Faka'amu ha faingamālie ki ha fale *pack* ma'a e vahe kolo mo e vahe Hihifo

Tevita Puloka: Mālō Sea, tapu mo e Sea ko 'eku ki'i fehu'i pe 'aku ko hono 'uhingá ko e *packhouse* ko e lave'i 'a e motu'á ni Sea na'e langa e *packhouse* 'i Lapaha ko e fou mai meí he potungāue ko ení. Ka na'e hangē foki ne faka'ohovale ki he motu'á ni 'a e lipooti 'a e 'Eiki Palēmiá ko e Potungāue Ngoué toe *packhouse* mo nautolu. 'Oku lave'i 'e he motu'á ni ia e me'a 'oku fakahoha'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11, ki henau *packhouse*.

'Oku lave'i 'e he motu'á ni e ngāue ko iá, na'e hiki mai e fale na'e 'i he uafú 'o fokotu'u he feitu'u vaikelí, ko e *packhouse*. Kae hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai na'e 'ikai ke 'ikai ke fakanaunau. He ko 'eku ma'u 'aku ia ko e *packhouse* ko ē na'e langa ko iá na'e 'uhinga pe ko e *pack* pe me'akai 'o 'omai 'o fakatau 'i Talamahu, he māketi pea mo 'enau māketi ko eni 'i uafú. Ka ko eni kuo fakamahino meí he Fakafofonga 'Eua 11 'a e kole fakanaunau.

Ka ko 'eku tokanga 'aku ia ki he Pule'angá 'Eiki Sea, ko e ongo potungāue eni 'e ua 'oku ha'u meí ai 'a e *packhouse*. Na'e mahino ki he motu'á ni 'i he'eku fanongo he polokalama 'a e *packhouse* ko eni 'a e Potungāue Ngoue 'a ē na'e lau ko eni 'omai ko Vainī. Na'á ku ma'ú 'o pehē ko e feitu'u ko eni 'i Tolitolí, 'a ia ko Vainī pē.

Na'e 'ikai ke ne lava 'e ia pe pehē 'o ngaahi ke ne lava 'o a'u hono tu'unga uta koloa ke *pack* ai e kavá 'i he fiema'u ko ē 'a e ngaahi māketi ko eni meí mulí. Lave'i he motu'á ni 'a e tangata fa'a 'o 'Eua, 'oku kau mo ia 'i he fa'a mo e ngoue kava lahi taha 'i Tonga ní. Kae toe kau pe ai ko e ngoue kava lahi taha ia ha tokotaha 'i he Pasifikí. 'Oku kau mo ia he faka'amu ke 'i ai hano fale ko e *packhouse* 'o e kavá ke ne a'usia mo lava ke ne hanga 'o fakakakato 'a e tu'unga fiema'u ko eni 'a e ngaahi māketi meí mulí. Ka ko u faka'amu pe 'o hangē ko ení ko ē kuo mu'omu'a 'a e Fakafofonga 'Euá ki he'enu fale kuo tu'u ka 'oku te'eki ai ke fakanaunaú.

'Oku 'i ai pe 'a e fokotu'utu'u hangē pe ko e me'a nau fakahoha'a 'anenai 'a e motu'á ni kae pehē ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 5, 6 pea mo 7 ke mau talanoa ko hono 'uhingá ko e fiema'u 'a e kau ngoue 'i he 'ēlia ko eni 'oku konga ki Hihifo pea mo Vaheloto kae pehē ki kolo 'a ē 'oku tokolahi pe ai 'a e kau ngoue ai. Ka 'oku ou tui pe 'oku mahino ki he motu'á ni meí ho'o patiseti ...

Taimi: 1810-1815

Tevita Puloka: ... 'oku ke kei fakafalala 'aupito pē 'i he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo 'ene potungāue ki he ngaahi fiema'u ko ení. Ka 'oku ou fakamālō atu pea mālō mu'a e ngāue. Fokotu'u atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea ko e, ko e kongā pē eni ia ko ē 'o e sio ia 'oku mahino foki 'a e fakamalanga ko ē 'a e Tongatapu 1 ia ki he kau fa'a lalahi ka 'oku 'i ai foki 'a e kau ngoue 'oku nau kei *size* hifo ko ē ki laló 'e 'aonga 'aupito 'a e fale peki ia ko u fakamalanga au ia ki ai kia kinautolu. 'A ia 'oku ai foki e kautama lalahi 'aupito ia 'oku nau lele nautolu he lēvolo voliume ia 'oku lahi ange ka 'oku tau tatau pē 'i he fakakaukau ke tufotufa atu 'a e me'a ko eni ko e fale peki mo e naunau ke ofi atu ki he feitu'u 'oku 'i ai e kau ngoue ka nau lava 'o a'u mai ki ai ki he ki he teuteu 'enau me'atokoní 'enau ngoue ke 'ave ki, tatau pē ia pea mo e toutai 'e pehē 'a Ha'apai.

Ka ko e me'a eni ia 'oku ou fie, fie 'ohake 'e au 'e Sea ko 'etau feinga foki eni ke, ke lahi ange 'a e me'a ko ē 'oku tau hanga 'o, 'o uta atu ki muli ka ko u tokanga ki he ngoue ko ē 'oku li'aki. 'A ia ko e ngoue 'e ua pē tolu 'oku ou lava 'o fakakaukau ki ai. Ko e 'uluaki ko e vanila ko e ua ko e kofi pea ko hono tolú ko e tutu. Ko u vakai ange ki hoku vahefonua 'oku 'ikai ke toe ma'u ha fo'i tutu ia ai 'oku nau hanga nautolu 'o fakatau mai mei Ha'apai e tutu. Ma'u 'e Ha'apai ia e fo'i me'a ia ko ia. Pea na'e 'i ai e taimi ia na'e 'ikai ke toe ma'u ha vanila ia 'i Vava'u na'e ma'u ia 'i 'Eua. Ka ko e me'a eni ko ē na'e fa'a na'e fai he taimi ko ia ke 'oua 'e li'aki ko ē he tokotaha ngoue 'a e he 'oku neongo 'ene voliume si'isi'i ka ko hono mahu'inga ko ē he māketi fakatu'apule'anga 'oku lahi.

Ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'e Sea ki he Minisitā pea pehē pē ki he Minisitā Pa'anga 'a e fakakaukau ko eni ko e hā ha tokoni ki he ngaahi ngoue pehē ha *subsidy* ke 'oua 'e li'aki. He na'e 'osi a'u 'a 'Eua ia hangē ko e fakamatala 'a e Minisitā Pa'anga na'e 'osi a'u ia 'o, ko e lahi taha ko ē 'ene toni vanila ko ē na'e hū ki tu'apule'anga na'e ma'u ia 'i 'Eua mahalo na'e 10 miliona he fu'u ta'u ko ia e seniti na'e ma'ú.

Ka ko 'etau tokanga foki he 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he me'akai ko ē ko ē 'oku 'ave ki he'etau kau Tonga ko ē 'i he ngaahi vahefonua he 'oku takitaha 'ave pē foki ki hono kakai 'e 'ave pē 'e 'Eua 'ene me'akai ki he kau 'Eua. Ka 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi feitu'u ia te tau lava 'o hū atu ki he ngaahi falekoloa ko u fakatātā 'a'aku eni ki, ki 'Aositelēlia. 'Oku ngalingali 'oku hanga 'e he kau 'Afilika 'o kai 'etau 'o, ma'u me'atokoni mei he'etau me'akai ko eni ko e lose.

Ka 'oku mahu'inga foki 'ene talanoa 'a e fakatalanoa e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi faingamālie pehē ka ko 'eku tokanga 'a'aku ia ki he me'a ko eni 'e li'aki faifai pea 'e li'aki 'aupito ia he kau ngoue he ko u tui 'oku tatau e kofi mo e vanila kapau 'oku 'i ai ha *subsidy* ke faka'ai'ai ke 'oua 'e li'aki pē ko e faka'ai'ai ke tō ke lahi he ko ē 'e tu'u e fale pekí mo e me'angāue ke *process* ai. He 'oku tau 'osi mahino'i pē ko 'etau ala pē 'o *process* ha fa'ahinga me'a kuo hiki hono mahu'inga 'o'ona ia ki 'olunga he māketi. Pea 'oku toe kau pē 'i he 'i he fatongia 'o e Minisitā ia ko ení 'a e kumikumi holo ko ē māketi.

Pea ko e faka'osi Sea ko u fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā 'i he'ene me'a ko ē 'anenai ki he *online marketing*. 'Oku ou tui Sea ko e, ko e fo'i ngāue makamaile ia 'i ho'o tokoni ko eni he *business support* ko ē ho'o Polokalama 4. 'Oku ai e ngāue ia 'a e kakai fefine ko e to'utupú 'oku 'ikai ke kei ai ha'anau me'a 'a nautolu ia ke fai 'aki e fakamāketi. Ka ko ho'o pehē ko ē te mou tokoni 'i hono fakamāketi *online* atú 'oku ou pehē ko e fo'i makamaile mahu'inga ia.

Ko e me'a ko eni ko e kato alu 'i 'Eua 'oku lalanga 'e he kau Kolomaile mo e kau Houma ko ē 'i 'Eua. Pea 'oku tokoni ki ai e fa'ahinga ia 'o 'ai he *facebook* 'o *order* mai mei 'Amelika e ngaahi kato ia 'oku a'u ia ki he 2000 ki he kato 'e taha a'u pē ia 'o 3000 tipeni pē he lahi mo e faka'ofa'ofa. Ka ko u pehē 'e 'Eiki Minisitā ko e fo'i *business support* polokalama lelei eni ka fai ho'o potungāue lava atu ha taha ki he ngaahi vahe motú 'o fai e fanga ki'i ako mo *set up* 'enau fanga ki'i me'a.

Pau 'e lava 'o ma'u ai 'oange mo ha'anau fanga ki'i komipiuta ke tu'u pē ai 'o fai 'aki 'enau māketi he ko ē 'e a'u ki ai 'etau, 'etau keipolo ko eni he 'initānetí. He ka a'u ki ai e ngaahi me'a pehē ia kuo 'ikai ke tau toe fai e fakamāketi 'e fai pē 'e nautolu ko ē 'oku ha'a nautolu e *product* ke a'u ko ē ki he ngaahi māketi. Pea ko e toki tukuange atu pē ia he vakapuna mo e vakatahi ke 'alu ka 'oku lava pē ia 'o fai. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ko e ki'i tali nounou pē ki he ngaahi poini 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua. Ko e 'uluaki pē ko hono fakaivia ko ē he ngaahi ngoue li'aki 'o hangē ko e tutu pea mo e vanilla 'oku lolotonga ngāue ...

<009>

Taimi: 1815-1820

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... .. atu ki ai 'a e potungāue 'i he taimi ni, pea 'oku fakamālō 'i hono 'ohake 'a e kaveinga ko ia he na'e 'i ai pē hono fakatokanga'i 'o na ia 'e he Hou'eiki Minisitā 'i mu'a 'i he potungāue pea na'a mau kamata 'i he ta'u ni 'a hono fakakake 'o e vanilla pea na'e kamata pea mei he Vahefonua Vava'u, pea 'e nga'unu atu ai ki 'Eua, pea ko hono ua pē 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki he fale *pack*.

Ko e *issue* ko ē fekau'aki mo e fale *pack*, 'oku, na'e 'osi fokotu'u pē 'e he Potungāue ki he Pule'anga pea na'e takimu'a pē 'a e 'Eiki Palēmia ia 'i he fealelea 'aki mo e ngaahi hoa ngāue mo e ngaahi kautaha tokoni ko e kole ha faingamālie ha ngaahi fale *pack* ma'a Tonga ni katoa. Ngaahi Vāhenga Fili, pea ko e faka'amu ia ka ko e tu'unga ko ē 'a e fai 'a e alea ko ē he tokoni na'a lava pē ha ngaahi fale *pack* ki he ngaahi vahefonua ke fakakakato.

Ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a 'Eua na'e 'i ai 'a e *issue* na'e fai 'a e fealelea'aki ki ai 'a e potungāue fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e uafú. He ko e fakanaunau 'a e fale *pack* 'e malava ke 'i ai ha uafu lelei pea tau ki ai pea mo e, mo ha vaka 'oku lahi ke ne lava 'o uta ha koniteina 'oku lahi ai, ka ko e ngaahi *issue* ia ko ia 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai. Ko 'ene ha'u ko ē ki he *online market* pē ko e maketi 'i he *online* 'oku fakahū 'i he *internet*, ko e 'uluaki fakapa'anga 'e he potungāue 'i he ta'u ni ko e *project* na'e fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga mei Tongatapu 4.

Pea ko e fakakaukau mahu'inga ia pea 'oku poupu lahi ki ai 'a e potungāue 'a e tautautefito ke 'oange 'a e faingamālie ki he ngaahi vāhenga ke nau fakamāketi pē 'enautolu 'i he *internet* 'a 'enau koloa mo 'enau ngoue mo e ha 'a e koloa 'oku nau lava 'o fakatupu, ka ko e polokalama

ko eni 'i Tongatapu 4 'oku ne pailate'i 'a e fa'ahinga fakakaukau ko ia ke 'unu ki ai pea 'e tokoni lahi ia ki hono fakamāketi 'a e ngoue 'i he ngaahi vāhenga kae pehē foki ki he ngaahi kolo. Fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Potungāue Fefakatau'aki

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou.

(Pou pou)

Vouti 12 – Potungāue Fakamaau'anga & Pilisone

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Lava atu 'a e Potungāue ko ia, mou fakamolemole pē 'oleva te mou, 'e kau Minisitā ho'omou fakamālō'ia he 'oku te'eki ai ke tau pāloti'i fakakātoa. Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone. Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ko e patiseti ko eni 'Eiki Sea 'a e Fakamaau'anga 'oku 'i ai, malumalu ai 'a e ngaahi va'a lalahi 'e 3 'a ia ko e ngaahi Fakamaau'anga mo e Komisoni Fili, pea pehē foki ki he Pilisone. 'Oku ou kole ki he Feitu'una 'Eiki Sea, kapau 'e, ki he, mo e Hou'eiki e Fale, kapau 'e 'i ai ha fehu'i felāve'i mo e anga ko ē lele 'a e ngāue, toki 'ai mai ia 'i he taimi ko ē 'o e lipooti, ka u lavelave atu pē ki he *budget*.

Ko e *budget* ko eni 'a e potungāue ko eni, hiki hake ki he pa'anga 'e 6 kilu tupu. Pea 'oku makatu'unga eni 'Eiki Sea 'i he ngaahi ngāue kehekehe pē 'oku kau heni 'a e malu'i ko ia 'o e fāfāfā. 'A ia na'e fakapa'anga mai mei mu'a he Pule'anga *Sweden* pea mo e Pule'anga *Australia*, mo e Pule'anga Tonga. Ka 'i Siulai ko ē 'o e ta'u ni, 'e foki kātoa mai eni ki he Pule'anga Tonga pea na'e toki fakaava atu mo e 'ofisi 'i Vava'u, na'e fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Pilitānia, koe'uhi ki hono tokanga'i ko ia 'o e fāfāfā.

Pea ko e tokanga'i ko ia foki Sea, 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku mahalo 'oku fakakaukau pē ko e malu'i 'o e kāinga fefine, ka 'oku 'ikai. Ko e 'uhinga ke malu'i kātoa taua Sea, mo e kau ai mo e finemātu'a fefine. 'I he va'a ko eni 'oku nau fua 'a e ngaahi fakahinohino 'oku fale'i fakalao, a'u pē ki hono 'ave ki he Fakamaau'anga 'a e ni'ihi fakamamahi ko ē 'i 'api, nau ngāue fakataha ai mo e Potungāue Polisi ki he tafa'aki ko ia. 'I he...

<005>

Taimi: 1820-1825

'Eiki Minisitā Lao: ... Tafa'aki ko ē Ki he Komisoni Fili 'Eiki Sea 'i he ta'u ni na'e fai ai 'a e feinga 'o e pa'anga ki he ngaahi naunau 'a e Pilisone, na'e 'ikai ke toe ma'u 'a e pa'anga pea na'e me'a mālie pē na'e 'i ai e toenga 'a e Komisoni Fili 'o lava 'o fakapa'anga 'a e fatongia ko ia ki he Pilisone.

Ko e tafa'aki ko ē ki he Pilisone Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku 'amanaki ki ai 'i he ta'u ni ka 'oku fakapa'anga ia mei he tafa'aki ko ia 'o e *drugs*. 'Oku kau ai 'a e ngaahi pilisone fefine ke faka'osi ko e pilisone 'o 'Eua, ke faka'osi pilisone 'o Vava'u ke fakalahi he na'e fu'u fonu 'aupito ia. Ka ko 'ene tu'u ko ē 'a e potungāue Sea mālō 'aupito pē 'a e tokoni lahi ne fai

mai he Pule'anga he taimi ko ia na'e tō ai 'a e KOVITI-19 'i Tolitoli, ne lava ai 'o langa e falemahaki ki he kau pōpula tangata, langa mo e falemahaki ki he finemātu'a fefine. Pea lava leva 'o loka 'a Tolitoli 'osi pē ngaahi 'aho faka'atā 'osi kātoa 'ikai ke toe tō 'a e me'a, 'a e KOVITI 'i Tolitoli.

'A ia na'e fai 'a e feinga mai 'a e ni'ihī 'Eiki Sea ke tukuange 'a e ni'ihī ko enī 'oku tauhi koe'uhī ko e KOVITI ka na'a ku tali kia kinautolu kātaki 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pehē 'a e Lao ia pea 'ikai ke tukuange ha taha ia, 'e mate pē 'i loto. Koloa pē Sea ke malu'i 'a e totonu 'a e Tonga kotoa pē ke kei malu pē 'ene koloa mo 'ene mo'ui 'i he faifatongia ko ia 'i he tafā'aki 'o e Pilīsone ko ia ko e anga pē ia e ki'i fakamatala nounou.

Ko e ngaahi fakalalakaka 'oku a'u ki ai he kuonga ni koe'uhī na'e tuku 'oku 'i ai e taimi ia 'oku fa'a ō mai ko ē 'a e fānau tauhi 'o hopo pea nau ki'i mo'u'alua atu nautolu 'i he ngaahi feitu'u kehe kae fiukumi 'e he sela. Ko e taimi ni 'oku feinga'i e ngaahi naunau ke lava pē hopo mei Tolitoli 'o 'ikai toe fiema'u loko fiema'u ha 'omai ki kolo ni koe'uhī ko 'enau fa'a 'eva atu. Ka ko ia Sea ko hono fakalukufua pē ia 'a e potungāue ko enī fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou. 'Io me'a mai 'Eua 11.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea 'oku ou fakamālō au ia 'i he fakamatala ko enī fekau'aki mo e Pilīsone Sainai 'i 'Eua koe'uhī ko e pilīsone ofi taha mai pē ia ki Hu'atolitoli kapau 'e tokolahi 'a e kau pōpula pea 'oku ō atu 'a e fa'ahinga ki ai. Na'a ku lava ki ai 'i Tisema ko ē ta'u kuo'osi 'o sio ki he anga 'a e tu'u 'a e pilīsone pea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā 'i he ngāue ko enī ke toe langalanga fo'ou atu 'a e ngaahi fale mo e ngaahi pilīsone ai.

Ka ko e, ko 'eku tokanga ki he, 'oku 'i ai pē foki e ki'i taimi ia 'oku fa'a homo mai ha ki'i tokotaha mei ai 'o fai pē ha ki'i ngāue me'a pea puke atu he kau polisi 'o 'ave. Ka ko u tokanga pē ki he tokolahi fe'unga ko ē 'o e kau ngāue. 'Oku 'osi 'i ai pē 'a e kau tangata 'Eua pē 'oku 'osi teu'i he Potungāue Pilīsone ke nau ngāue ka 'oku fa'a 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku fa'a 'omai nautolu ia ki Tongatapu he ngaahi 'uhinga kehe ka ko u fakamālō pē hono toe fakafoki nautolu ki 'Eua he koe'uhī 'oku 'i ai pē honau ngaahi fāmili. Pea nau nofo ai pē 'o faifatongia pea 'oku nau 'ilo'i lelei pē tūkunga e nofo 'i 'Eua pea 'oku nau tokoni lahi. Ka ko e fakalukufua 'oku ou fakamālō atu ki he Minisitā he kei tokangaekina e Pilīsone Sainai ko u tui ko e vouti ko enī 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ko e fo'i hala ko ē ki Sainai kovi 'aupito pea 'oku ou tui pē 'e 'i ai ha fakakaukau 'a e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ke fakalele'i koe'uhī koe'uhī ko e fefononga'aki ...

<007>

Taimi: 1825-1830

Dr. Taniela Fusimalohi: ... 'oku fu'u tokakovi 'aupito ka 'oku ou tui 'e tokoni lelei ki hono fakalele mo tauhi 'a e pilīsone ka lava 'a e fo'i hala ko ia 'o tauhi mo ngaahi mālō.

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Potungāue Fakamaau'anga & Pilīsone

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea pou pou (pou pou)

Vouti 13 – ‘Ofisi ‘Ateni Seniale

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. ‘Ofisi ‘Ateni Seniale hai e Minisitā ‘oku ‘i ai, ‘io ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. Ko e vouti ‘a e ‘Ateni Seniale ‘oku hiki ‘aki ia ‘a e pa’anga ‘e nima kilu tupu ‘a ia ‘oku meimei makatu’unga eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘amanaki ke fa’u mai ‘a e ngaahi lao ke tali ‘e he Fale ni ki he fakamavahe’i ‘a e Talatalaaki Hia. Koe’uhi ko e ‘amanaki ko eni ke lele ‘a e tafa’aki ko eni ‘a e *anti corruption* pea ‘oku pau leva ke fakamālohi’i ange ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ko ia koe’uhi ke lava ke fakahoko ‘a e ngaahi fatongia kehekehe ko ē ki he kakai e fonua. Fakamatala nounou pē ia fokotu’u atu Sea.

Fokotu’u pea poupu’i Vouti ‘Ofisi ‘Ateni Seniale

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki Minisitā ko u fakamālō atu ‘oku mahu’inga. Ko e me’a ko ia ‘oku mou me’a mai ‘aki, ko e sai taha ia ‘oua ‘e toe fu’u fakaikiiki he ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he kau Mēmipa ia ‘a e hokohoko ‘etau ngāue. Mālō ‘aupito Minisitā Lao ‘a e me’a ki he me’a ko eni. Hou’eiki ka ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha tokanga ki he ngaahi ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale . Fokotu’u pea poupu (poupu)

Vouti 15 – Potungāue Mo’ui

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai tau hoko atu ē. Potungāue ki he Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko u fakamālō atu Sea he kei ma’u ho tu’unga Sea ki he efiāfi ni pea ko u faka’amu ange pē ‘e laumālie lelei e Sea e Fale Alea ke ke hoko atu pē ‘apongipongi fakahoko lelei ‘a e fatongia lelei ‘oku fakahoko ‘i he ‘aho ni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Ko u tu’u tailiili pē au he taimi ni he ‘oku mahino ‘e fakahifo au ‘auhu. Ka ko u fakamālō atu ki he Feitu’una hono fakamanatu mai ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i pē ko e ha ha’aku kovi ‘oku ‘ikai ke si’i to’o ai e motu’a ni ka ‘oku ou fakamālō atu.

Lord Fakafanua: Fakatonutonu atu Sea ke tau foki ki he ‘asenita.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Mo’ui fokotu’u pea poupu (poupu)

Fakamālō’ia Pule’anga ‘aneafi ngāue lahi tokateu KOVITI-19

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tuku pē ke ki’i fakahoko nounou atu pē Sea e ‘a e Vouti ko ia ‘a e Potungāue Mo’ui. Ka kimu’a ia Sea ‘oku mahino pē ki he Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, Ko e pole faingata’a eni ki he Potungāue Mo’ui pea ‘oku ou fie fakamālō heni Sea ki he ‘Eiki Palēmia Mālōlō mo e Pule’anga ‘aneafi ‘i he ngāue lahi na’a nau fai ‘o tokateu ‘a e potungāue kae ‘uma’ā ‘a e fonua ki he taimi tō mai ko ia ‘a e KOVITI-19. Pea ‘oku ke mea’i pē ‘e koe Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘a e tu’unga lelei kuo tau a’usia ko ia Sea.

Tu'unga lolotonga 'i ai KOVITI-19

'Omai pē mu'a Sea ha ki'i faingamālie nounou ke u fakahoko atu pē taimi na'e to mai ai 'a e KOVITI-19 he 'aho 1 'o Fepueli. Ki he 'aho ni 'aho eni 'e 129 māhina ia 'e 4 pea mo e uike 'e 1 Sea 'a e tō ko ia 'a e KOVITI-19. Ko e a'u ki he 'ahoni, ki 'aneafi fe'unga mo e case 'e tahamano tahaafē hivangeau nimanoa Sea, ko e case pē 'e 319 'oku kei *active cases* kātoa 'a Tonga ni.

Fe'unga kakai tukuvakā 'e toko 5076 kuo fakafoki mai ki Tonga ni

Ko e fakafoki mai hotau kakai ko ia pea mei muli, kuo nau tau a'u mai eni Sea mei he 'aho 'e 21 ki he 'aho pē 'e 5 'i he *flight* fakamuimui na'e 'omai he 'aho 1 mo e 'aho 2 ko ia 'o e māhina ni Sea. Fe'unga mo e kakai 'e toko nimaafē fituaono Sea kuo 'osi fakafoki mai 'a e kau tukuvakā ne nau tukuvakā ko e 'uhinga ko e fokoutua ko eni Sea.

Tu'unga 'oku 'i ai 'a e huhu malu'i

Fiefia e motu'a ni Sea tu'unga 'oku 'i ai e huhu malu'i...

<008>

Taimi: 1830-1835

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... peseti 'e 98 *dose* 'uluaki, peseti 'e 91 *dose* ua pea ko e *booster* peseti 'e 58. Ko e huhu ko ē fānauako ta'u 5 ki he ta'u 11 Sea peseti 'e 47. Pea neongo pē Sea e ki'i māmālie ko eni Sea ka 'oku 'oku laka pē ki mu'a e ngāue.

Fakamālō'ia kau ngāue laine mu'a

Pea ko u fie ngāue'aki pē 'a e faingamālie ko eni Sea ke fakamālō'ia 'a e *frontliners*, Potungāue Mo'ui, Polisi, Sotia, *Revenue and Custom* ko kinautolu na'a nau ngāue mai Sea ke fakahoko e fatongia ko eni pea ma'u ai he kakai 'o e fonua 'a e ola lelei 'oku tau a'usia ko eni Sea.

Sea 'oku kau 'a Tonga ni ia he vave taha 'etau *respond* mo hono tokangaekina e KOVITI. Ko Fisi mo Nu'usila, 'Aositelēlia 'osi ē ta'u 'e ua mo e kongā pea toki fakaava e kau'āfonua. Fakaangaanga Sea e potungāue ko e 'aho 30 ko ē 'o Sune fakafoki mai hotau kakai ko ē mei tu'apule'anga 'e 'aho pē 'e 3 'a e *MIQ*. Ko e fakafoki mai ko eni hotau kakai ko ē Sea he 'aho 1 mo e 'aho 2 ko eni 'o Sune ko e 'osi ko ē sivi ko ia na'e toko 4 pē na'e ma'u na'e *positive* ai Sea. Toko 460 na'e 'omai mei Nu'usila, Fisi pea mo 'Aositelēlia ko e lahi taha ia kuo fakafoki mai 'i he fo'i taimi ko eni pea ko e ola lelei taha ia Sea kuo ma'u he tu'unga ko ē 'oku 'i ai.

Pea ko u fakamālō atu Sea ki he Feitu'una kae 'uma'ā e 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'uma'ā e Fale Alea mo e kakai 'o e fonua 'i he fengāue'aki vāofi pea mo e potungāue ke tau a'usia ai 'a e ola lelei 'oku tau a'usia he 'aho ni.

Fe'unga mo e 78 miliona Patiseti 'a e Potungāue Mo'ui

Sea te u afe mai ki he Patiseti 'a e Potungāue Mo'ui. Sea 'oku fe'unga e patiseti ko eni 'oku 'omai mo e 78 miliona. Ngali ongo pē 'oku lahi Sea ka ko e, ko e hiki ko ē pea mei he ta'u

fakapa'anga kuo 'osí Sea 'oku hiki 'aki 'a e taha kilu valu mano. Sea 'oku mahino pē *recurrent* Sea ko e ngaahi pa'anga tokoni mei muli 'oku holo 'aupito ia Sea 'aki e fitu mo e poini miliona. Ka ko e *recurrent* 'oku 'alu hake 'aki ia 'a e meimei tatau pē Sea 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'oku 'i ai ke fakahoko 'aki e fatongia 'o e Potungāue Mo'ui.

Ngaahi polokalama lalahi Potungāue Mo'ui

Te u hanga pē au Sea he ngaahi polokalama lalahi e potungāue pea ko u tui 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato 'a e ngaahi polokalama lalahi ko ena 'e ono.

Ko e pule'i mo e fale'i 'a ia ko e *leadership and policies advise*. Ko e fale'i ki he mo'ui faka'ehi'ehí, tokangaekina e mo'ui fakafaito'o pea mo e ngaahi ngāue ko ia ki he nifo, ngaahi ngāue ki he fakaneesi pea mo e mo'ui lelei ma'a Tonga pē ko e *Tonga Health Promotion Foundation*.

Ko e ngaahi polokalama lalahi ia Sea pea ko u tui 'oku mea'i ia 'e he Fale ni 'a e ngāue mahu'inga 'oku fakahoko he potungāue ki hono tokangaekina e mo'ui lelei e kakai ko ia 'o e fonua.

Fakafolau fakafaito'o ki tu'apule'anga

Sea kapau 'e, ko u tui te u to'oto'o me'a lalahi atu pē Sea 'oku 'i ai e hiki heni 'a e hono fakafolau ko ia hotau kakai fakafaito'o ki tu'apule'anga. Ka 'oku 'i ai pē Sea e me'a 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni 'i he fa'a me'a 'oku fa'a 'ohake he *media* fakasōsiale pea mo e tālanga he *media* 'o fekau'aki mo e fakakaukau 'o pehē 'oku tukunoa'i pē li'ekina e kakai 'o e fonua 'o 'ikai ke 'ave fakafaito'o. Kapau te mou me'a hifo ki he peesi 238 ki he *overseas medical treatment* 'oku a'u ki he nima miliona Sea pea ko e pa'anga ia ko eni Sea ki he kakai ia ko ē 'o e fonua. Mahino pē e ngaahi monū'ia 'a e kau, kinautolu 'i he Fale ni Sea kae 'uma'ā e Kapineti ka 'oku tokangaekina pē 'e he Pule'anga ia e kakai 'o e fonua.

'Oku 'i ai e *Medical Referral Committee* 'a e potungāue 'oku nau hanga *assess* 'a e kau mahaki ko ē ke nau ō ki tu'apule'anga. Ko e poini pē ko u 'ohake heni Sea 'oku tokangaekina pē kakai 'o e fonua 'a ē 'oku 'ikai ke nau ngāue fakapule'anga. 'Oku 'i ai pē honau faingamālie kapau 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko 'i Tonga ni 'a e faito'o ko ia Sea, 'oku ngāue'aki 'a e seniti ko ení ke si'i fakafolau kinautolu. Mahino pē kau ngāue fakapule'anga ia Sea.

Sea ko e, mahalo ko e ngaahi me'a pē ia Sea ...

<009>

Taimi: 1835-1840

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'oku ou faka'amu ke u to'oto'o kongā lalahi atu pea ko e hangē pe Sea ko e palani ngāue 'a e potungāue pea na'e 'osi me'a atu he 'Eiki Palēmiá 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e *priority* 'a e Pule'angá. Ko e Falemahaki ko ia Pilinisi Uelingatoni Ngū ko ia 'i Vava'u Sea 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki 'oku 'i ai. Pea ko e taha ia e ngaahi *priority* e pule'angá ki hono langa fo'ou.

‘Apiako Ako Neesi Kuini Salote

Kae ‘uma’ā e ‘Apiako Kuini Salote taha ia e ngaahi me’a Sea ‘oku fai e tokanga ki ai. ‘Ikai ke ngata pe hono ako’i e hakotupu e fonuá pea mo e fakakaukau ke hiki e tu’unga ko ia ‘o e akó meí he Polokalama Tipilomá ki he Polokalama ko ia *Bachelors*. Pea ‘oku fiefia Sea ko e tali ko ia ‘a e ‘Univēsiti Fakafonuá ke fengāue’aki ke lava fakakakato fakahoko ‘a e fatongia ko iá.

Mahino pe Sea ko e Kiliniki ko ē ‘i Nomuká kae ‘uma’ā ‘a Kolomotu’a pea mo Sopu na’e maumau’i ia ‘e he sūnamí pea ‘oku kau ia he polokalama ke, ‘a e Pule’angá ke fai hono tokoni’i. Hangē pe ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia fekau’aki mo e *dialysis* Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fakakakato ‘a e ngāue ko iá. ‘A ia na’e ‘osi kamata’i mai pe, fakafiefia he taimí ni kuo maau e kongā kelekele ke fakakakato ‘a e ngāue ko iá.

CT Scanner Potungāue Mo’ui

Sea na’e toki kakato ‘aneafi hono fokotu’u ‘a e *CT Scanner* ‘a e potungāue. Na’e lahi hono fakafolau e kau fokoutua ke nau fai honau faka’ata ko eni *CT* ‘i tu’apule’anga ka na’e fakakakato ia ‘aneafi Sea hono ‘omai e misini *CT* ko eni. Pea folau mai pe kau *technician* ‘o nau *bubble* meí he feitu’u ne nau nofo ai ke nau ōmai *install* pea na’e ‘osi ia ‘aneafi pea nau foki. Ka nau sivi *RAT* faka’aho pe, fakapapau’i pe ‘oku ‘ikai ha palopalema ‘e hoko. Pea ko e tu’u ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke toe fakafolau ha taha ko e ‘alu ‘o *CT Scan*. ‘E *save* ai ‘e he Pule’angá e pa’anga lahi pea meí he, ‘o tuku taha leva ia ki hono tokanga’i ‘a kinautolu ‘e ‘ave fakafalemahakí.

Sea ‘oku fakafolau atu he māhina katu’u ‘a e toko ua meí he potungāue ke na ō he mahina ‘e 3 ‘o fai e ako ‘i Nu’usila. Ko e fengāue’aki fakataha pe eni ia pea mo e Komiti Fakafonua ko ia ko hono Tau’i ko ia ‘a e Faito’okonatapú. Te na folau atu ki ‘Okalani ‘o fakahoko e ako ko eni Sea pea te na sio ai ki he ngaahi me’angāue ke ‘omai ke fokotu’u’aki ‘a e *lab* ke fai’aki ko ē hono sivi ko ē ‘o e ngaahi *drugs*, faito’o konatapú. Pea ‘e kau ai mo ‘ena ō ko ē ‘o fengāue’aki mo e fiema’u ko ē ke fakahoko e ngaahi *evidence* ko ē ‘i he Fakamaau’angá ke fai ‘e he toko ua ko eni ‘okú na folau atú, ko e toketā mo e tokotaha pe he *lab* Sea. Ko e taha ia e fengāue’aki ‘a e Pule’angá pea mo e Potungāue Polisi’i e faito’o konatapú.

Pea ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘i ai fakaangaangá ko e ta’ú ni kuo ‘osi, ko e fokotu’utu’u ‘e lava ‘o fokotu’u e *lab* ko eni ke kamata hono sivi, faingofua ange ngāue pea vave fakahoko ‘a e ngaahi *evidence* ko eni ‘i he Fakamaau’angá ‘o ‘ikai ke toe fakafolau ki tu’apule’anga. ‘Oku ‘osi ma’u he potungāue Sea ‘a e naunau ke nau fai hono faka’auha ko ia ‘a e *drugs* kapau ‘oku fiema’u. Taimi ko ē na tau hanga ‘o fakafolau ki tu’apule’anga pea ‘oku ‘i he taimí ni Sea ‘e lava e ngaahi me’a ko iá ‘o fai heni pea fakapapau’i ‘oku ‘alu e me’a ko ia ke faka’auhá ke faka’auha.

Pea ‘osi mahino pe Sea he pa’anga ko eni ‘oku vahe’i ki hono tokanga’i ko ia faito’o konatapu ‘oku kau ai mo e *proposal* ki he *rehabilitation center* ke tokangaekina ‘a kinautolu. ‘Oku ofi ki he peseti ‘e 50 ‘a kinautolu ‘oku nau tākoto mai ki he Fale Fakalelei ‘Atamai Sea ko e uesia e fakakaukau ko e ngāue ko eni ‘a e *drugs*. Pea ko u tui ko e *issue* mahu’inga ‘oku ‘ikai ke ngata pe ‘i he’ene ola tamakí ka ‘oku mahu’inga pe ke tau hanga ‘o tokanga’i lelei ‘a kinautolu. Hangē ko e me’a ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó Sea he hoko ko eni ‘a e KOVITI na’e lava ai ke fakakakato e ngaahi fatongia ko eni ke tokangaekina kinautolu ‘oku uesia faka’atamai ko e ‘uhingá ko e ngāue ‘a e faito’o konatapu Sea.

Sea ko iá ko e ki'i puipuitu'a pe ia Sea pea mo e fakahoko atu 'a e vouti 'a e Potungāue Mo'ui Sea pea ko u fokotu'u atu pea kapau pe toki 'i ai ha fehu'i, te u 'i heni pe ke tali atu e fehu'i ko ia Sea, mālō. ...

<010>

Taimi: 1840-1845

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... Me'a mai 'Eua 11 ka 'okú ke, té ke me'a fai mo fakamo'ui koe ka u 'atu ha'o faingamālie.

Dr. Taniela Fusimalohi: Mālō Sea. Ko e ki'i me'a pe 'e ua 'oku ou tokanga ki ai he vouti ko eni. 'Uluaki Sea ko u fie fakafofonga'i pe 'e au ia e fakamālō mei hoku vahefonuá ki he fengāue'aki lelei na'e fakahoko 'e he timi 'a e 'Eiki Minisitā tautefito ki he Talēkita Mo'uí pea pehē kia *Dr. Reynold* 'Ofanoa pea mo *Sr. Afu Tei* pea mo e kotoa mo kinautolu ne nau fengāue'aki mo hoku vahefonuá. 'Okú 'i ai e Toketā Pule 'i 'Eua *Dr. Patrick* Penitani pea pehē ki he Fakafofonga Pule'anga pea mo 'ene timi *Task Force*. Ko e 'uhinga 'eku fakamālō 'aku Sea ko e taimi ko ē na'a fakatapatupui ai toe 'alú na'e fihia heni e toko 700 tupu hoku vahefonua.

Ko e fe'alu'aki foki 'a e vahefonua 'oku fai ia he 'aho ki he 'aho pea ko e hoko ko ē 'a e fo'i fakatamaki nau fihia tu'u heni. Pea ko u fakamālō lahi au ki he Pule'angá mai ki'i seniti 'o tufotufa atu ki he fa'ahinga ko ē na'a nau tukuvakā hení. Ka ko e tumu'aki 'eku fakamālō 'aku ia ki he fengāue'aki lelei ko ē 'a e timi 'i 'Euá *Task Force* Fakafofonga Pule'angá, kau pule fakavahe, kau 'ofisa kolo, ko e kau neesi mo e Toketā Pule mo e kau polisi fakakolo.

Ko 'ene a'u ko ē ki he 'ahó ni 'oku kei tau'atāina pe Vahe Fonua te'eki ke loka ia koe'uhí ko e 'i ai ha taha pe ko ha case 'oku *positive*. Tau'atāina e akó, lele pe akó, lele pe faikavá, lele mo e lotú, fakamāketi mo e ngaahi me'a kātoa ko iá. Pea ko 'eku fakafofonga'i atu pe 'e au ia 'e 'Eiki Minisitā 'a e kakai kotoa pē 'o e Vahefonua 'Euá 'i he fakamālō atu 'i he fengāue'aki lelei 'a ho'o timí mo 'emau timí. 'Okú ou tu'u tafa'aki pe au ia ke fai pe ha poupuu mo ha tokoni ka ko e ngāue lahi 'aupito hono feinga'i ke malu'i e vahefonuá pea ko ē ko hono olá e kei tau'atāina pe Vahefonua 'Euá ke hoko atu pe 'ene ngāué pea ko u fakamālō lahi atu ai.

Kole ki he Pule'anga fakakaukaua ha feitu'u ke hiki ki ai Falemahaki 'Eua

Ko hono uá 'e 'Eiki Minisitā 'oku ke malanga foki 'o fekau'aki mo e Falemahaki Pilinisi Uelingatoni Ngū 'e fai ki ai e ngāue. 'Okú ou mahino'i pe ia 'e au koe'uhí 'oku tokolahi ange 'a e fatafata māfana he Vahefonua 'Euá. Ka 'oku ou tokanga pe au ia 'e 'Eiki Minisitā ke fai atu pe mu'a ha'o me'a ki he Falemahaki ko ē 'o 'Euá koe'uhí ko e tu'unga ko e 'oku 'i ai he taimí ni. Na'e langa foki ia he taimi na'e kei si'isi'i ai, si'isi'i e me'alele, si'isi'i e kakaí. Pea 'oku a'u ia ki he tu'unga 'oku ou tui 'oku 'ikai ke fakafiemālie ki he si'i kau mahakí e tu'unga ko ē 'oku 'i ai koe'uhí ko e longoa'a e me'alelé pea 'oku 'i ai mo e mala'e 'akapulu 'i mui ai. Pea 'oku toe 'i ai mo e 'Apiako Lautohi Angahā 'oku tu'u pe mo ia he tafa'akí.

Na'e fai pe 'a e pōtalanoa ia mo e vahefonuá pe 'e fēfē ke mau kumikumi ā ha kekelele fo'ou na'a lava e Feitu'una 'o loto lelei pea mo e Pule'angá ke si'i hiki ā ki ai e falemahakí, ngalingali pe 'e ma'u pe ha feitu'u 'oku nonga ange ki he kau mahakí. Pea lava e ngaahi sēvesi kehé 'o toe 'alu ki ai hangē ko e Kolosi Kula, ko e tafa'aki ki he kau vaivai, ko e kau faingata'a'ia 'o

nau nofo taha pe ha feitu'u 'e taha. Ko e feitu'u ko ē 'e fai mei ai e hiki 'i he falemahakí 'oku 'i ai pe foki e ngaahi fale ko ē he taimi ní.

Ko e tu'u ko ē 'a e Lautohi ko ē 'a Angahā 'oku toe fiema'u 'enautolu ia he 'oku hiki hake ia ki he tu'unga ko ē 'o e *Middle School*. Pea ko e me'a ko ē 'e hokó te nau fiema'u loki ako. Pe a ko e anga e fakakaukau ko ē 'amautolu ia ko e ngaahi loki ko eni ko ē 'oku 'i ai e falemahaki he taimí ni mo e ngaahi fale aí 'e lava ia 'o mau vahevahe fakalahi atu ki he 'Api Lautohí koe'uhí he 'e hiki hake ia 'o *Middle School* pea mau ngāue'aki pe ia ko ha ngaahi fale ako. He kapau ko e tu'u e ko e 'ai ke tau veteki atu e akó mo e ngaahi faingamālie ki he ngaahi vahefonuá ko u tui ko homau senitā akó eni. Kapau 'oku a'u ki ai e 'univēsítí, ko e senitā e ko e ngaahi falé ē. Kapau 'oku a'u ki ai ho'o ako ko ena ki he neesí pea mo e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e mo'uí ko u tui ko e senitā ia 'oku fe'unga ia ki he akó.

Ka ko e kole atu pe motu'á ni ia ki he Feitu'una 'i ai ha fakakaukau ke lava pe 'a Pilisnisi Uelingatoni Ngū koe'uhí kuo lava e Falemahaki 'o Ha'apai pea si'i hoko atu mu'a e Falemahaki 'o 'Euá koe'uhí ko e anga ko ē tu'unga. Ko u tui pe kuo 'osi 'i ai pe fakakaukau ki ai 'a ho'o timi 'Euá. Koe'uhí 'oku te'eki ai ke u kau atu au ki ha fakataha 'a e Poate Falemahaki 'a 'Euá. Ka ko u tui 'oku 'i ai pe tu'unga ia he taimí ni 'oku totonu pe ke fai ha fakakaukau ke hiki. Pea 'oku ou tui ko e loto pe ia hoku kainga ...

<010>

Taimi: 1845-1850

Dr. Taniela Fusimalohi: ... ke hiki ki ha feitu'u 'oku nonga ange mo lelei ange 'ea lelei ange 'i he feitu'u ko ē 'oku tu'u ai ko ē 'i he taimi ni. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupuu, Ha'apai 13, hoko mai 'a Tongatapu 1.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele, pehē foki 'eku fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea 'oku ou ki'i fakakaukau pē ke u ki'i lave atu ki he peesi 242, *subprogram* 1, fekau'aki pea mo e mo'uí lelei ma'a Tonga. Sea ko e fakamālō ē kuo fai, ki he ngaahi fengāue'aki fakapule'anga, fakapotungāue fekau'aki pea mo e KOVITI-19, ko e mo'uí ne mole ai Sea, hongofulu tupu pē, mahalo ko e toko 11 pē toko 15. Sea ko e *NCD*...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e ha 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai mo'ui na'e hā? Mole 'i he ha?

Veivosa Taka: Ko e ngaahi mo'ui na'e mole 'i he KOVITI-19.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha lipooti pehē kuo 'omai ki he Fale ko eni Fakafofonga.

Veivosa Taka: Sea 'oku ou 'oatu pē 'e au ia he, kapau 'e tuku pē ia Sea, kau lave pē au ia he.

Sea Komiti Kakato: 'Io, tuku ia he 'oku 'ikai ke ke mea'i pē na'e 'i ai ha pekia, kapau te ke me'a ki he *statement*, 'oku 'asi pē 'i he *statement* fakamatala ko ē 'a e Minisitā, na'e 'i ai 'a e

tengetange he fonua na'e fe'unga 'a ia ko e peesi 17, pea mo e 8761 'i 'Epeleli 'aho 13, 2022 ia. 'A ia ko e peseti ia 'e 8.7 'a e tokolahi. Na'a faifai kuo ke hanga 'o 'omai 'a e me'a ko ia ki he Fale ni, ka 'oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a pehē ia. 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea. Ko e, na'a ku fakahoko atu pē foki 'anenai Sea ē tokolahi 'o kinautolu ne mo'ua he foko utua ko eni 'i he KOVITI, ka ko e kau pekia ko ē 'i he KOVITI 19 'o a'u ko ē ki he 'aho ni 'oku toko 12 pē Sea. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Mahu'inga pē ke 'omai 'a e me'a he 'oku 'omi ia he 'e Ha'apai 13, ka 'oku 'ikai foki ko ha Minisitā Mo'ui ia. Koe'uhi ko hoku fatongia pea 'oku ou toki vakai hifo au ki he pepa ko eni *statement*, 'oku kehe ia pea mo e 'ū fika ko eni, kae kehe, hoko atu koe Fakafofonga 13 Ha'apai.

Veivosa Taka: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'una mo e Fale 'eiki ni Sea. Ko e poini ko ē 'oku ou fie lave ki ai 'Eiki Sea, ko e tokanga'i faka-Pule'anga, tokangaekina fakapule'anga, fakamāmani lahi, 'a e fokoutua ko eni ko e KOVITI-19. Ka ko e peesi 242 'oku lave ai ki he mo'ui lelei fekau'aki pea mo e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi *NCD*.

Sea ko e lave 'a e motu'a ni, 'oku lahi ange 'a e mate 'i he ngaahi fokoutua ko eni 'i he fokouta ko eni ku o tau pea hangē kiate au 'Eiki Sea ko e lave 'a e motu'a ni ke tau ki'i vakai mamafa ange ki he polokalama ko eni, ke tau tokangaekina 'a e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai ke pipihi.

Mahu'inga tokangaekina mo'ui lelei Hou'eiki Mēmipa

'Eiki Sea ko e patiseti ia kuo fakaivia 'aki 'e he Minisitā Mo'ui ko e, 'oku fe'unga pē Sea, ka ko e tokanga eni ia kia kinautolu. Na'a ku lelei atu 'i he uike ni pē Sea 'o kau 'i hono *launch* 'o e polokalama ko eni, na'e 'asi ai ke tau ki'i ngaungāue. Ke tau ki'i tokanga ange ki he fakamālohisino 'Eiki Sea. Pea ne kole ai 'oku ou tui 'e toki 'omai 'a e kole ko eni, ka 'oku ou fakahoko atu 'i he konga ko eni 'Eiki Sea, na'e kole ai 'e he ki'i polokalama ko eni ke tuku mu'a 'a e 11 'aho pea mo e 3 efiāfi ko ha ki'i taimi ia miniti 'e 10 ke tau ki'i tu'u 'o ki'i fakahoko ha ki'i fakamālohisino.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e 'uhinga pē ia 'eku 'ohake na'a tokoni ke tau ngāue 'a e Feitu'una mo ho'o Komiti Kakato kae pehē ki he Fale Alea 'o Tongá ke tau lava 'o kau fakataha 'i hono tu'uaki, pea mo hono fakahoko lelei 'a e polokalama ko eni Sea, 'i hono tau'i 'o e palopalema ko eni, fakamālō atu 'Eiki Sea, fokotu'u atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku ou fakamālō atu ki he Feitu'una 'e Ha'apai 13, kuo ma'u ai ...

<005>

Taimi: 1850-1855

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... leva ki'i vouti ko eni ke u kole hangatonu atu ai leva ki he 'Eiki Minisitā. 'A ia ko e *grant* eni me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi. 'Oku ke mea'i e fu'u la'isima ko ena 'i tu'a 'oku ou pou pou 'aupito ki Ha'apai 13. Lava 'o ma'u mai ha ki'i naunau *picker ball* 'e tolu tā e ki'i mala'e mou me'a mai Hou'eiki he taimi 'oku mou 'atā ai mou me'a mai 'o fai e ki'i fakamalohisino ko ē 'oku me'a ki ai 'a Ha'apai 13. Fēfē ki he Feitu'una tali lelei he 'oku 'i ai pē ho'o tokoni he tafa'aki ko ia. Minisitā Mo'ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’una Sea mahino pē ko e tokoni ko eni ‘oku ‘ave e tokoni ko eni Sea ki he Tonga *Health Promotion* ‘oku nau hanga ‘o toki tukuange ki he ngaahi *activities* fekau’aki pea mo e mo’ui lelei. ‘Oku mea’i pē he Fakafofonga ‘o Ha’apai 13 ko u tui au Sea ‘e tokoni lahi ena ki he fakamalohisino ia ‘a e kau Fale Alea ‘a e ki’i *picker ball* ko ena ‘a e fu’u la’isima ko ē ‘i tu’a pea ‘oku ou tui ‘e pou pou pē ki ai ‘a e Tonga *Health* ki hono fakaivia e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Ha’apai 13 mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia Hou’eiki ko e tapuaki ia mālō ‘Eiki Minisitā Mo’ui me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea ko e fakahoha’a ko ē motu’a ni ‘Eiki Sea ko u fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui koe’uhí ko e ngāue lahi ‘i he taimi faingata’a ko eni pea ‘oku fai foki e fiefia koe’uhí ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘oku ‘i ai ko ē KOVITI pea mo hono ola kovi ko ē ki he fonua ‘oku ‘ikai ke lau ia ko e ngāue ko ē na’e fai tau pehē ‘e tautolu ‘oku peseti ‘e 100 pē ‘a e ngāue na’e fai ‘o fakatatau ki he me’a ko eni ‘oku hoko Sea.

Ko e fehu’i ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga Sea ko e fiema’u ko ē ‘a e vahefonua ‘Eua. Ko Pilinisi Ngū ia falemahaki ko ia ‘oku lave’i pē he motu’a ni ia ‘oku ‘osi teuteu pē ia ke fakafo’ou ‘a e polokalama ko ia Sea ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni ko e falemahaki ko eni na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pilīsone.

Ko e falemahaki ai ka ko ‘eku fehu’i atu pē ko e toketā pē ia ‘a e kau, ‘anautolu ‘i ai ‘i he pilīsone pē ko e, hangē ki ate au na’a ne me’a mai ‘oku ‘i ai ‘a e falemahaki ai ‘e ua pea ko e me’a ‘oku fai atu ki ai ‘a e hoha’a. Kuo ua ‘a Pilīsone ia kae fiema’u ‘a ‘Eua koe’uhí fakatatau ki hono tokolahi ‘Eiki Minisitā ‘oku ou kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke tokoni mai ka ‘i ai ha polokalama langa ke fakalahi ‘a e falemahaki ‘o e vahefonua ‘Eua ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘aupito e vahefonua ‘Eua. ‘

Ko e ‘uluaki mahalo ko e puna vakapuna nounou taha ko ē ‘i māmani ko e puna ko ē mei heni ki ‘Eua miniti ‘e tolu pē ia kuo ‘osi tau ia pē ko e ‘i ai ha fa’ahinga mahaki ‘oku tonu ke tokoni leva ‘a e vahefonua ‘Eua ki hono fakanaunau’i koe’uhí ko e falemahaki, ka ko e me’a ‘oku ou ki’i hoha’a atu ki ai ko e fusimo’omo ‘a ‘Eua kae ua ‘a e pilīsone ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘a e tokanga tukukehe kapau ‘oku ‘i ai pē ha’anau kau toketā ‘a’ana ‘i pilīsone pea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Io ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘i ai ‘a e toketā ‘a Pilīsone mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō pē Minisitā Lao ho’o me’a mai tuku ki he Minisitā Mo’ui ke ne tali mai na’a ko ha ‘ofisa mo’ui pē ena ia ‘ikai ko ha toketā.

Lord Nuku: Pea ko e ki’i tokanga pē ia pea mo e fiema’u ko ē ko ē ‘a ē na’e fakahoko atu ‘e he Fakafofonga ‘Eua ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ia ke fakalelei’i ‘a ‘Eua pea ko e ‘uhinga ia ‘a e fai atu ‘a e fakahoha’a.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Fakamālō lahi Sea ki he Fakafofonga ko ia ‘o ‘Eua 11 kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Nōpele pea mei ‘Eua ‘i he fakatokanga me’a ‘a eni ko eni ‘i he fakamatala ko eni ‘i he Patiseti. Sea ‘oku mea’i pē ‘e he ongo Fakafofonga ‘oku ‘i ai pē ‘a e *process* ke fakakakato kae lava ‘o fakahoko eni, ka ko e falemahaki ko eni ‘i Tolitoli ‘e Sea ...

Taimi: 1855-1900

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... na’e mea’i pē ia ‘e he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki. Ko e ki’i falemahaki na’e ‘i ai he taimi ko ē ko e ki’i fale fōtaha pea fo’i loki taha pē na’e a’u ‘o toko 10 kinautolu na’e tauhi ai. Pea ko e ‘uhinga eni ia kia kinautolu ne si’i uestia tamaki ‘i he faito’o konatapu. Pea na’e langa ‘a e ki’i falemahaki ko ia ke tauhi mavahe ai kinautolu pea mei he toenga ‘o e kau pōpula kehe.

Ko e ki’i falemahaki pē ‘e taha na’e me’a ki ai ‘a e ‘a e Minisitā Lao pea mo e Pilisone ko hono fakalelei’i pē ‘a e ki’i fale ai kapau ‘e hoko ha me’a he hoko ko eni ‘a e KOVITI ‘oku lava pē ‘o tokanga’i kinautolu ‘i ai he fo’i taimi ko ia. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e toketā makehe ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i ‘a e kau fokoutua ko eni pea mo e kau ngāue. Ko e fakamole ko ia ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke fu’u fēfē ka ‘oku lava ‘o fakakakato pea kuo lava ‘a Tolitoli.

Ko e falemahaki ko ia ‘o Pilinisi Uelingatoni Ngū ‘i Vava’u Sea, ‘osi *write off* ia ‘e he *World Bank* mo ‘enau ngaahi savea na’e fai tu’unga ko ia hono fakahoko ko eni. Ko e me’a ko eni ko ē ki he falemahaki ko eni ‘i ‘Eua Sea ‘oku ‘ikai ke palopalema ka ‘oku pau ke fai leva ha ngāue ki ai ‘o hangē ko eni ko e kekekele ko e sio ko ē ki he ngaahi.. Kuo pau pē ke fai e ki’i savea ia ko e hā ‘a e tokolahi e kau mahaki ‘oku nau tākoto ai mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai e talanoa.

He’ikai ke tau tafoki hake pē Sea ‘o langa ha falemahaki ta’efai ha fanga ki’i savea ke fakapapau’i ‘a e malu mo e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai pea mo e fiema’u vivili ‘o e vahefonua ko ia. Ka ‘oku hangē foki e fakahoha’a Sea tukuange ‘a e ongo falemahaki ia ‘o Tolitoli ke si’i lele lelei tukuange ke lava ē kuo ‘osi ‘a Niua pea mo Ha’apai tau fai leva ha ngāue mo fai ha sio ki ai tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai.

Falemahaki ‘i Vava’u Sea langa he 1950 pea toki fai e fakalelei ki ai ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia he 1981 pea talu mei ai Sea ‘o a’u ki he ‘aho ni pea ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he kau Mēmipa e Fale ni e tu’unga fakatu’utāmaki ‘oku ‘i ai. Pea ko e ‘uhinga ia Sea ke fai ha feinga ke lava ē kae toki sio mai ki hē he ‘oku kei tu’u faingamālie pē ‘a e falemahaki ia ‘o ‘Eua ‘i he taimi ni. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Toe ‘etau miniti ‘e 10 Hou’eiki kai ke ‘i ai ha me’a ke fai ai ha fakavavevave ka ‘oku ou tuku atu ki he ‘Eiki Nōpele Ha’apai Fika 2 faka’osi mai leva ‘a Tongatapu 1 pea ko u tui ko ‘etau fe’unga ia ki he patiseti ko eni, ki he polokalama ko eni. Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Kole fakama’ala’ala Vouti ‘i ai Rehabilitation Center

Lord Fakafanua: Mālō Sea fakatapu atu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato.. ‘Uluaki pē ko u fie fakamālō ki he potungāue ko eni ‘enau tokangaekina mai ‘a e mahaki faka’auha ko eni fakamāmani lahi KOVITI 19. Pea na’a ku a’u tonu he’eku foki mai mei Nu’usila ki he *isolation* ‘aho ‘e 14 pea na’e fu’u tokanga ‘aupito ‘a e kau ngāue ki hono tauhi kinautolu ke mau hao mai ‘o ‘ikai ‘omai ‘a e mahaki faka’auha ko eni ki Tonga ni.

Sea ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai, 'oku fekau'aki ia pea mo e fakamatala patiseti koe'uhi 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku 'asi hā he kakano ko eni 'a e tohi ko ia 'oku ou fiu kumi 'e au he 'esitimetri Sea koe'uhi ko u tui mahalo ko e 'Eiki Minisitā pē mei he Potungāue ko ia ki he Mo'ui te ne lava toki fakama'ala'ala mai pē ko e fe feitu'u 'oku ha ai 'o kapau 'oku 'i loto.

'A ia ko e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai Sea 'oku ha ia he peesi 24 'o e Fakamatala Patiseti. 'A ia ko e SPA fika 3 hono fakasi'isi'i ko eni e uesia pē ko e *harm reduction* ko eni ki he faito'o faito'o konatapu. 'A ia 'oku mahino e Patiseti fakalukufua Sea ka ko e poini fika 3.1 faito'o fakaakeake mo hono fakalelei'i. Mahalo 'e toe mahino ange hono 'ai fakapālangi 'oku 'uhinga eni Sea ki he *rehabilitation* 'a ia na'e tali ke fakapa'anga'i pea 'oku 'i he polokalama ngāue ke fakaivia'i 'i he ta'u lolotonga 2022 hono langa ha *Rehabilitation Centre*. Sea 'oku hā pē 'i he kupu ko ia 'i he peesi 24 pea 'oku toe 'asi pē he peesi 'a ia ko e *annex 2* 'o e peesi 103 'i loto pē ai 'oku 'asi ai ko e fakalahi 'o e tafa'aki fakamalohisino 'a ia ko u tui mahalo ko e *physical* ...

<008>

Taimi: 1900-1905

Lord Fakafanua: ... *rehabilitation* 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki he *mental rehabilitation* 'a e ni'ihi ko ē 'oku uesia faka'atamai. Ka ko e feitu'u pē eni 'e ua 'oku 'asi ai 'a e fo'i lea ko eni ko e *rehabilitation* 'oku ou tui 'oku kau eni 'i he kaveinga mamafa na'e tali he fono ko eni 'i he ta'u kuo 'osi ki he 'a ia kuo fakaivia'i 'aki e pa'anga 'e nima miliona.

Sea ko 'eku kole pē 'a'aku ia ke fakama'ala'ala mai he 'Eiki Minisitā pē 'oku kau eni 'i he'ene 'esitimetri ki he ta'u fakapa'anga fo'ou koe'uhi 'oku 'i he palani ngāue 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou fakatatau ki he Fakamatala Patiseti ka 'oku ou fiu kumi pē ko fē kongā 'i he Vouti 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'asi ai 'a e *rehabilitation center* ki hono fakalelei'i e ni'ihi kuo uesia 'enau 'atamai koe'uhi ko e faito'o konatapu. Ko e kole fakama'ala'ala pē Sea 'o kapau 'oku 'ikai ke 'asi he vouti ko eni mahalo na'a toki 'asi he Vouti 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ka ko e kole tokoni pē mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku kau e 'a e *rehab center* 'i he ngaahi me'a 'oku fai e sio ki ai ko eni 'i he seniti ko eni 'a e fitu miliona ko ē na'e fokotu'u ko eni ko eni ki he *illicit drugs* he 'oku *relate* ia fekau'aki pea mo e faito'o konatapu ke 'ai ha *center* ke ne lava 'o tokonia kinautolu 'oku nau fiema'u ke to'o 'enau fakafalala ki he faito'o konatapu Sea mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke tokoni atu pē tapu mo e Feitu'una mo e Komiti 'eiki 'oku 'i ai pē 'a e, ko e taha 'o e ngaahi polokalama tokoni ko eni 'i he pasina 239 polokalama 3 *sub 2* 'o e Potungāue Mo'ui pea 'oku 'i ai 'a e polokalama tokoni koloa. Ka ko e tokoni eni 'a Nu'usila ki he, 'a ia 'oku kongā ua ko e ngaahi ako mo e konifelenisi pea 'oku 'i ai leva mo e kau mataotao 'a ia ko e, 'oku 'i ai mo e kau mataotao ki he *drugs* pea mo e *alcohol*. 'A ia 'oku fou mai ia he Potungāue Mo'ui ke tokoni ki he ngafa ko eni. Pea pouaki pē pea mo e ngāue fakafonua ko eni hangē na'e me'a atu ki ai e 'Eiki Palēmia mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Io Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. Ko 'ene lava pē Feitu'una ko 'etau lava ia.

Fokotu'u na'a lava fakanaunau kiliniki lolotonga langa 'i Kolomotu'a ne uesia he sūnami

Tevita Puloka: Mālō 'aupito. 'Eiki Sea ko e mahino pē mei he fakamatala ko eni 'a e patiseti 'oku 'asi fai e ngāue ki he kiliniki ko eni 'a eni na'e maumau 'oku kau ai e kiliniki na'e tu'u 'i Sopu pē ko, 'i he tafa'aki pē 'o e 'Apiako Pule'anga ko ē pē ko e GMS ko ē 'o Kolomotu'a. Kuo 'osi tali Sea 'e he, fakahū 'e he motu'a ni ki he kosilio 'e hiki 'a e kiliniki mei ai ki he toe feitu'u 'e taha pea 'oku 'osi 'i ai pē 'osi mahino pē 'a e ngaahi feitu'u mahino 'e faingamālie.

Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ia 'a ia 'oku mahino heni 'oku 'asi mai ko e patiseti heni ko e tolu miliona 'a ia ko Sopu pea mo Nomuka, ki he tu'unga ko ē 'e lava 'a e sevesi 'a e kiliniki ko eni mo e faka'amú ke toe ki'i hiki ange 'o tau pehē 'oku lava ke 'i ai ha toketā ai 'i ha taimi. Lave'i he motu'a ni kuo, kuo 'osi 'i ai 'a e kiliniki 'i Tongatapu 4 ia.

Ka ko e anga pē ia 'a e sio 'a e kainga pea mo e tokolahi 'o Tongatapu 1 tau pehē mo Kolomotu'a, na 'oku lava 'o 'osi e langa e kiliniki ko eni pea lava 'o ki'i fakanaunau'i ke lava atu ha toe ngaahi sevesi kae 'oua 'e toe, te nau toe ōmai ki he falemahakí. Hangehangē 'oku 'uhinga e sio ia ko eni ko e toki omi pē ki falemahaki ka toki ōmai pē 'o tokoto ai pē hūfanga he fakatapu ka ko u tui lahi mo e 'amanaki ki he ki he teu langa ko eni mo, pea ko u fakamālō lahi au ia ai ka ko e anga pē ia e fokotu'u pē ka 'oku fakamālō 'Eiki Sea kuo mahino 'e langa 'a e kiliniki fo'ou ko eni 'i Kolomotu'a pē ko Tongatapu 1 mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e fakamālō ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 1 hono 'ohake 'a e me'a mahu'inga ko eni Sea. Na'e hoko e tō mai ko eni 'a e KOVITI-19 Sea ke toe fakakaukau ai 'a e potungāue 'o 'i ai e fakakaukau he taimi ni Sea ki ha *super clinic* 'i, 'i he ngaahi feitu'u ko eni kau ai e kiliniki 'oku lolotonga langa 'i Pea. Ko eni kō ē 'i Kolomotu'a ke, ka toe hoko mai ha ngaahi me'a pehe ni Sea 'oku 'ave sevesi ki he kakai. Mahino pē Sea he taimi ni he taimi ko ē 'oku hoko ai e ngaahi me'a ko eni 'oku *busy* 'aupito ...

<009>

Taimi: 1905-1910

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'a Falemahaki Vaiola ka 'e lava 'o fakangāue'i ha toketā ia he kiliniki ko eni ke ne lava 'e ia 'o to'o atu e ngaahi me'a lahi ia 'oku lava 'o fai ia he kiliniki 'oua te nau toki, 'o toki ōmai pe ia ki he falemahakí he ngaahi me'a lalahi Sea. Ka ko e anga ia e fokotu'utu'u he taimi ni Fakafofonga 'o Tongatapu 1. 'Oku 'i ai e kiliniki 'e taha 'oku faka'osi'osi hono langá 'i Pea pea ko e taumu'a ia Sea ke *decentralize* pe ko hono 'ave e ngaahi sēvesi ki he feitu'u ko ē 'oku nofo ai e kakaí. Pea toki me'a lalahi pē 'oku nau toki lava mai ki he Falemahaki Vaiolá. Ka 'oku kau e langa ko ená fakataha mo Nomuka ia Sea 'i he palani ko ē Pule'angá 'i he *rebuild* ko eni 'i he 'osi ko eni 'a e sunami, mālō Sea.

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Potungāue Mo'ui

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Hou'eiki fe'unga ia ē, toe 'i ai ha fokotu'u mo ha pou pou.

(Fokotu'u pea pou pou)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Potungāue Mo'uí, Hou'eiki mou teuteu, fakama'opo'opo mu'a 'etau me'a, tau liliu 'o komiti, 'o, ki he Fale Alea fakamolemole. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Mālō e ngāue Hou'eiki, me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu Fika 2.

Fokotu'u ke toloi Fale Alea ki he Mōnite

Lord Tu'ivakanō: Tapu pe mo e Feitu'una Sea, fakatapu atu ki he Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele fonuá kae 'uma'ā Hou'eiki Fakafofonga Kakaí. Sea 'oku mahino pe na'e fai 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'una koe'uhí ke tau toe hoko atu ka ko u fokotu'u atu pe Sea ke tau toloi mu'a ki he Monite, he ko eni mahalo 'oku toe pe 'e tau fo'i vouti 'e 7.

Pea ko u fakamālō atu ki he Sea e Komiti Kakato 'a e lele ngaholo pe vaká pea ko u tui au ia ko e pongipongi Mōnite pē kuo 'osi e ta'u koe'uhí ke ki'i 'atā atu 'a e Kapineti ki 'apongipongi mahalo pe 'oku 'i ai pe 'enau ki'i fakataha. Ka 'oku ou kole pe au Sea ke fokotu'u atu ke tau toe toloi mu'a 'apongipongi toki Fale pe ki he Mōnite, mālō fokotu'u atu.

'Eiki Palēmia: Sea mālō e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'una tapu mo e Mēmipa Fale Alea pou pou atu pe ki he fokotu'u ko eni 'a e Fakafofonga Nōpelé ke, he 'oku lele lelei mai 'etau feme'a'aki. Ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'oku fakafiemālie 'aupito pea ko u pou pou atu ke tau toki lele pe ā he Mōnite Sea, mālō.

'Eiki Sea: Mālō, kole atu ki he Kalake ke tau pāloti, ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u meí he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele ke tau toloi e Falé ki he Mōnité, fakahā mai ho nima.

Pāloti tali toloi Fale Alea ki he Mōnite

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, Veivosa *Light of Light* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto ki ai e kotoa e Hou'eiki ko eni ko e toko 21.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki te u toloi e Falé ki he 10 he Mōnité kae kimu'a pea tau kelesi te u fakamanatu atu pē ko e pongipongi Mōnité 'e fakafo'ou homou sivi KOVITI. 'A ia ko e uike fo'ou ia pea 'oku 'ikai mahino kia au homou 'ū *bubble* he *weekend* fiema'u ke fakafo'ou homou *certificate* he Mōnite. 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Sea kae 'atā mu'a ke u fakahā atu pe fakaafé ko eni ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea, 'aho 'apongipongi 'oku tau teunga kula ai

pea ‘oku fai pe ki’i polokalama he *DigiSquare* ‘i loto Nuku’alofa tau pou pou ki he tau timi Mate Ma’a Tonga kae pehē ki he ‘Ikale Tahí, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, ‘oku ‘omai hamau *jersey* pe ko ha sāketi?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Me’a ange pe Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi tuku

(Fakahoko ai pe ‘e he ‘Eiki Sea e Kelesi faka’osi)

<010>